

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Jaarboek 2018

Willibrord Rutten (redactie)

Redactie

Dr. Willibrord Rutten (Sociaal Historisch Centrum voor Limburg)

Dr. Ben Gales (Rijksuniversiteit Groningen)

Prof. dr. Ernst Homburg (Universiteit Maastricht)

Prof. dr. Angélique Janssens (Universiteit Maastricht/Radboud Universiteit Nijmegen)

Dr. Jos Perry (Universiteit Maastricht)

Prof. dr. Leo Wessels (Open Universiteit)

Beeldredactie

Drs. Paul Arnold (Sociaal Historisch Centrum voor Limburg)

Kopijverzorging

Ella Muyres (Sociaal Historisch Centrum voor Limburg)

J A A R B O E K V A N H E T S O C I A A L H I S T O R I S C H
C E N T R U M V O O R L I M B U R G 2 0 1 8

**STUDIES OVER DE SOCIAALECONOMISCHE
GESCHIEDENIS VAN LIMBURG LXIII**

Onder redactie van Willibrord Rutten

WBOOKS/Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Zwolle/Maastricht 2018

INHOUD

Willibrord Rutten Ten geleide	9
Arnoud-Jan Bijsterveld en Hans Mol All history is local history. Een pleidooi voor glocalisering van lokale en regionale geschiedenis	16
Eduard Dormans Geld voor het garnizoen. Een verkenning van de Maastrichtse stadsfinanciën, 1600-1795	42
Thijs van Vugt Het Boschstraatkwartier-Oost 1829-1904 anders gepresenteerd	80
Maurice Heemels Bij het afscheid van een dame. De Roermondse Sint Elisabethvereniging in 1909	110
Joke Mooij De boerenleenbank in Zuid-Limburg tot 1920	134
Bart Delbroek en Leen Roels Echte venten: een verkennend onderzoek naar mannelijkheid bij Limburgse mijnwerkers	164
Annet Schoot Uiterkamp Stutter, houwer, vliegenier. Sociaal-professioneel profiel van tewerkgestelden in de Willem-Sophia, 1945-1946	204
Ludo Bettens en Eric Geerkens De betrokkenheid van de communistisch afgevaardigde Théo Dejace bij de partijcel Bensberg, 1951-1961	246
Leonie Cornips en Louis van Hengel Revitalisering van het mijnverleden in Heerlen door hybride taalculturele praktijken	280
Over de auteurs	312
Colofon	316

Willibrord Rutten

TEN GELEIDE

Jaarboek 2018 staat in het teken van het afscheid van Ad Knotter, directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL), die per 1 december 2018 met emeritaat gaat. Ruim twintig jaar heeft hij de dagelijkse leiding gehad van de instelling. Per 1 september 1998 werd hij benoemd tot directeur-hoogleraar. Het directeurschap van het SHCL en het hoogleraarschap zijn sedert de instelling van de bijzondere leerstoel 'sociaaleconomische geschiedenis van Limburg' aan elkaar gekoppeld, zodat het een het ander kan versterken. De dubbelfunctie was Ad Knotter op het lijf geschreven. Hij verenigde in zijn persoon jarenlange ervaring in het archiefwezen met wetenschappelijke expertise op het gebied van de sociaaleconomische geschiedenis. Dat hij niet uit Limburg kwam, was geen punt van discussie bij zijn benoeming.

Ad kwam van het Gemeentearchief Amsterdam, waar hij zijn opleiding tot hoger archiefambtenaar voltooide en naar eigen zeggen de basis legde voor zijn latere functie in Maastricht. Zijn vorming als historicus kreeg hij in Utrecht. In 1991 promoveerde hij daar bij Theo van Tijn, hoogleraar economische en sociale geschiedenis, op een proefschrift over de transformatie van de Amsterdamse arbeidsmarkt in de tweede helft van de negentiende eeuw.¹ Via Utrecht kwam hij terecht in de redactie van het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*. Aan dat lidmaatschap dankte hij contacten met auteurs en onderzoekers in Nederland en Vlaanderen; een netwerk waarvan hij ook na zijn verhuizing naar Maastricht nog lang profijt heeft gehad.

Het SHCL, dat in 1999 zijn halve eeuwfeest vierde, ging onder leiding van Ad een tweede jeugd tegemoet als kennis- en documentatiecentrum voor regionale geschiedbeoefening. De *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg*, tevens jaarboek van het SHCL, en de reeks *Maaslandse Monografieën* kregen een nieuw uiterlijk. Achterstanden op het gebied van archiefbeheer werden aangepakt. De bibliotheek had al een elektronische catalogus, nu werd ook een begin gemaakt met de automatisering van het archief. De huisvesting van het SHCL in het oude pand aan de Boschstraat behoefde ook verbetering. De banden met het Rijksarchief in Limburg en het Gemeentearchief Maastricht werden aangehaald. De samenwerking mondde uit in de inhuizing van het SHCL in het volledig vernieuwde gebouwencomplex van het Rijksarchief te Maastricht. In 2008 verhuisde het SHCL naar het monumentale pand aan de Sint Pieterstraat. De collectie particuliere archieven en de bibliotheek kregen een plaats in een goed geoutilleerd depot. De dienstverlening en het onderzoek kregen betere faciliteiten. Het Rijksarchief en het Gemeentearchief fuseerden, maar het SHCL bleef vooralsnog een zelfstandige organisatorische eenheid. Het SHCL heeft er jarenlang aan getrokken

1 Ad Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht (Zwolle 1991).

om een nauwere samenwerking tot stand te brengen. Ad Knotter nam steeds het voortouw als er een plan gemaakt moest worden of een nota geschreven. In een mum van tijd lag er weer een nieuw fusiedocument. Hij zal het niet meer meemaken als directeur, maar het ziet ernaar uit dat in 2019, als het SHCL zeventig jaar bestaat, het einddoel bereikt gaat worden. Het SHCL gaat dan op in het Historisch Centrum Limburg (HCL). Dat betekent, zoals het er nu uitziet, een herschikking van taken: het beheer van de archieven en de bibliotheek gaat naar het HCL, de afdeling onderzoek met de bijzondere leerstoel gaat apart verder als academische werkplaats van de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht, te vestigen op de locatie van het HCL.

Ondanks zijn managementstaken en de beslommeringen die bestuurlijke nevenfuncties met zich meebrachten, heeft Ad zijn opdracht als bijzonder hoogleraar ruimschoots waargemaakt. Het oordeel van de Commissie van Toezicht van de leerstoel en van externe visitatiecommissies was steeds positief.² Op 8 oktober 1998, een maand na zijn aantreden, hield hij zijn inaugurele rede waarin hij uitlegde hoe hij zijn leeropdracht opvatte: ‘De Limburgse geschiedenis kan alleen begrepen worden door aan alle kanten over de provinciale en nationale grenzen heen te kijken’.³ Met de bestudering van het Limburgs eigene had hij niet veel op, getuige ook de prikkelende titel van zijn artikel ‘Limburg bestaat niet. Paradoxen van een sterke identiteit’.⁴ Het onderzoeksprogramma van het SHCL spitste hij toe op de interregionale aspecten van de Limburgse geschiedenis en de gevolgen van de grensligging van Limburg. Hij breidde zijn netwerk uit met wetenschappers en historische instituten in de buurlanden en nog verder. ‘Borderland studies’ en het functioneren van de arbeidsmarkt voor mijnarbeid in de Euregio Maas-Rijn waren de zwaartepunten van zijn onderzoek, die resulteerden in tientallen publicaties.⁵ Het lukte Ad Knotter grote onderzoeks- en inventarisatieprojecten extern gefinancierd te krijgen uit fondsen als NWO/FWO of in opdracht van ideële stichtingen of het bedrijfsleven. Zo kon het SHCL mooie, belangwekkende boeken laten verschijnen.⁶

Ad was als promotor of copromotor verantwoordelijk voor de totstandkoming

2 Jaarverslag Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (2015) 12 en (2017) 10.

3 Ad Knotter, ‘Rondom de Stokstraat. “Onmaatschappelijkheid” en “onderklasse” in de jaren vijftig’, *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XLIV* (1999) 1-29, aldaar 2.

4 *Idem*, ‘Limburg bestaat niet. Paradoxen van een sterke identiteit’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 123:3 (2008) 354-367.

5 Voor een overzicht van zijn publicaties zie: [https://cris.maastrichtuniversity.nl/portal/en/persons/ad-knotter\(d6a99a3a-243f-479a-a09a-611469ddf558\)/publications.html?page=1](https://cris.maastrichtuniversity.nl/portal/en/persons/ad-knotter(d6a99a3a-243f-479a-a09a-611469ddf558)/publications.html?page=1)

6 O.a. Ad Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012).

van acht proefschriften.⁷ Als voorzitter of als lid van de beoordelingscommissie was hij betrokken bij ongeveer veertig promoties, zowel te Maastricht als in andere universiteitssteden. Zijn hart lag (en ligt nog steeds) bij onderzoek begeleiden, onderzoek doen en publiceren. Een belangrijke rol heeft hij gespeeld als lid van de hoofdredactie van de LGOG-uitgave *Limburg. Een geschiedenis*.⁸ Hij is een meesterlijk redacteur, die met ogenschijnlijk simpele ingrepen van onrijpe teksten een volwaardig hoofdstuk of artikel weet te maken. Hij is een ware ‘tekstveredelaar’. Wat dat betreft kon hij zich helemaal uitleven als hoofdredacteur van de *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg*. Het jaarboek, visitekaartje van het SHCL, was zijn troetelkind.

Ad wilde geen *liber amicorum*. Hij krijgt zijn zin, maar dat weerhoudt de redactie van het jaarboek er niet van deze editie aan hem op te dragen. Dertien auteurs hebben medewerking verleend. Allen zijn afkomstig uit het netwerk van Ad: onderzoekers die bij hem zijn gepromoveerd of nog gaan promoveren, overige fellows van het SHCL, collega’s van de universiteiten van Maastricht en Luik, auteurs die eerder in het jaarboek gepubliceerd hebben en contacten die voortvloeien uit bestuursfuncties die Ad bekleedt. De onderwerpen zijn divers, maar de artikelen gaan allemaal over aspecten van de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg en de aangrenzende regio’s.

Ad Knotter voor het voormalige kantoorgebouw van het SHCL aan de Boschstraat in Maastricht, ca. 2005.

Foto: Herman Wijenberg.

- 7 Proefschriften van Sophie Bouwens, Ger Brouns, Maurice Heemels, Serge Langeweg, Leen Roels, Thijs van Vugt, allen gepromoveerd aan de UM en de proefschriften van Erika Kuijpers (UU) en Karen Arijs (VUB).
- 8 Paul Tummers e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis*, 3 dln. (Maastricht 2015).

Arnoud-Jan Bijsterveld en Hans Mol

**ALL HISTORY IS LOCAL HISTORY.
EEN PLEIDOOI VOOR GLOCALISERING VAN
LOKALE EN REGIONALE GESCHIEDENIS**

Abstract

All history is local history. A plea for the glocalization of local and regional history

Regional and local history go back a long time in the various provinces of the Netherlands. Focusing on the provinces of Friesland, Noord-Brabant, and Limburg this article shows how after a long and slow development, scientific historiography there only developed after the 1950s, leading to the establishment of research institutes and funded chairs. Nevertheless, the rise of the heritage field, the demand for valorization, and budget cuts may threaten their positions. Yet, doing regional history should be an integral part of national history and is ever more relevant in a globalizing world, which demands for glocalization, that is, the interaction of globalization with the local living environments and their idiosyncratic local structures, cultures, and histories.

In de laatste jaren had de scheidende hoogleraar Ad Knotter een zevental collega's met een vergelijkbare regionale of zelfs lokaal ingekleurde leerstoel. Paul van de Laar bekleedt vanaf 1997 de bijzondere leerstoel 'Geschiedenis van Rotterdam' aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.¹ Twee jaar later werd aan de toenmalige Katholieke Universiteit Brabant de eerste auteur benoemd op de bijzondere leerstoel 'Cultuur in Brabant in sociaal-wetenschappelijk en historisch perspectief, met inbegrip van de volkscultuur'.² Aan de Rijksuniversiteit Groningen bekleedde Maarten Duijvendak tussen 2001 en 2012 de bijzondere leerstoel 'Regionale Geschiedenis in het bijzonder van de veranderingsprocessen in de agrarische samenleving van Noordelijk Nederland', in het laatste jaar omgezet in een gewone leerstoel Economische, sociale en regionale geschiedenis.³ De Fryske Akademy stelde in 2003 aan de Universiteit van Leiden een bijzondere leerstoel 'Geschiedenis van de Friese landen in de Middeleeuwen' in, die sinds dat jaar wordt bekleed door Hans Mol.⁴ Vanaf 2008 is Dolly Verhoeven bijzonder

- 1 P.T. van de Laar, *Veranderingen in het geschiedbeeld van de koopstad Rotterdam* (oratie Erasmus Universiteit Rotterdam 1998).
- 2 A.J.A. Bijsterveld, *Het maakbare verleden. Regionale geschiedenis en etnologie in Brabant op de drempel van de eenentwintigste eeuw* (oratie Katholieke Universiteit Brabant 2000). Ook in: *idem, Maakbaar erfgoed. Perspectieven op regionale geschiedenis, cultureel erfgoed en identiteit in Noord-Brabant* (Tilburg 2009) 17-51.
- 3 M.G.J. Duijvendak, *Wijde horizon, scherpe blik, Regionale geschiedenis en Noord-Nederland. Over rurale problematiek, sociale wetenschap en geschiedschrijving* (oratie Rijksuniversiteit Groningen 2002).
- 4 J.A. Mol, *Friezen en de zeggenschap over hun kerken in de Middeleeuwen* (oratie Universiteit Leiden 2004).

hoogleraar Nijmeegse geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hieraan werd in 2014 de leeropdracht Gelderse geschiedenis toegevoegd.⁵ Arjan van Dixhoorn bekleedt sinds 2013 de bijzondere leerstoel 'Geschiedenis van Zeeland in de Wereld', verbonden aan het University College Roosevelt in Middelburg, onderdeel van de Universiteit Utrecht.⁶ Sinds 2017 is Hanno Brand namens de Fryske Akademy aan de Rijksuniversiteit Groningen bijzonder hoogleraar 'Friesland in de handelsnetwerken van pre-industrieel Europa (1000-1800)'.

Nergens – behalve wellicht in Groningen – is regionale geschiedenis ingebed in het reguliere leerstoelenplan. Dat is op zich geen bezwaar, maar kan wel leiden – en leidt in de praktijk ook wel – tot een marginale positie van de wetenschappelijke studie van het regionale verleden. In alle gevallen is het een instelling of stichting buiten de universiteit die de bijzondere leerstoel inricht en financiert. In Duitsland bijvoorbeeld is dat anders, want daar maakt de *Landesgeschichte* of *Regionalgeschichte*, die in sterke mate op de geschiedenis van de *Bundesländer* gericht is, al decennialang aan vrijwel alle universiteiten deel uit van de inrichting van de geschiedenisafdeling.⁷ Dat ligt ook voor de hand, omdat onderwijs de bevoegdheid is van ieder *Bundesland*.

In dit essay schetsen we eerst de plaats van regionale geschiedenis in het wetenschappelijke landschap in de afgelopen 200 jaar, alvorens een pleidooi te houden voor de beoefening ervan als onderdeel van de nationale geschiedenis en als onmisbaar aspect van de globaliserende samenleving. De voorbeelden kiezen we vooral uit onze eigen rayons: Noord-Brabant en Friesland, en uit dat van de gevierde emeritus, Limburg.

5 T.H.G. Verhoeven, *Met open Vensters. Nijmeegse geschiedenis tussen wetenschap en publiek* (oratie Radboud Universiteit Nijmegen 2009); idem, *Het Gelderse gevoel en de betekenis van grenzen in ruimte en tijd* (oratie Radboud Universiteit Nijmegen 2015), ook in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre. Historisch Jaarboek voor Gelderland* 106 (2015) 195-215.

6 A. van Dixhoorn, *Zeeland en de kennissamenleving: een vroegmodern perspectief* (oratie Universiteit Utrecht 2013 en Middelburg 2014), op www.zeelandindewereld.nl.

7 Voor een historiografisch overzicht zie W. Freitag, 'Die disziplinäre Matrix der Landesgeschichte. Ein Rückblick', in: S. Hirbodian, Chr. Jörg en S. Klapp (ed.), *Methoden und Wege der Landesgeschichte* (Ostfildern 2015) 5-28. Over de verhouding tussen *Landesgeschichte* en *Regionalgeschichte*: Walter Rummel, 'Landes- und Regionalgeschichte – Komplementärdisziplinen im gesellschaftlichen Umfeld', in: *ibidem*, 29-40.

Gewestelijke geschiedschrijving in de Republiek 1580-1795⁸

De regionale geschiedschrijving was in Nederland gewestelijk, dat wil zeggen naar de oude middeleeuwse territoria, gestructureerd. Zoals we zullen zien, is ze dat tot op zekere hoogte nog steeds. Het begin ervan kan ook in de late middeleeuwen worden geplaatst. Ze diende toen vooral om de eigen bestuurlijke autonomie te onderstrepen en was daarom sterk in die gebieden die zich lang wisten te verzetten tegen de Bourgondische machtsuitbreiding, zoals Friesland, Gelre en het Sticht Utrecht.⁹ De echte impuls kwam pas na de start van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Deze Republiek moet niet als een eenheidsstaat worden gezien maar als een statenbond, onder leiding van het rijkste en grootste gewest: Holland. De provincies waren echter soeverein. Ze wilden dat ook weten, juist om te benadrukken dat ze een eigen inbreng hadden in de Staten-Generaal. Hollandse geschiedschrijvers als Pieter Bor (1559-1635), Pieter Cornelisz. Hooft (1581-1647) en Hugo de Groot (1583-1645) hoefden niet mee te doen aan het onderstrepen van de eigen onafhankelijkheid.¹⁰ Zij konden, getuige ook het gebruik van de naam Holland als *pars pro toto* voor de gehele Republiek, de andere provincies beschouwen als het verlengstuk van het eigen gewest. In het verstedelijkte Holland zelf zou de historische regionalisering zich uiten in de ontwikkeling van het genre der stadsgeschiedenissen.

De kustgewesten – Zeeland, Friesland en Groningen – waren economisch het sterkst; dit gold in mindere mate ook voor het rivierengebied van Utrecht en Gelderland. Daar had men eveneens genoeg geld beschikbaar om landsgeschiedschrijvers aan te stellen. Met name voor Friesland is voor de zeventiende eeuw sprake van een ononderbroken reeks. De centrale thema's in hun werk vormden bestuur en religie. De nadruk lag op de eigentijdse geschiedenis vanaf de deelname in de Opstand en de oorlog tegen Spanje, waarbij met graagte uitgebreid werd over een roemrucht middeleeuws verleden. Deze activiteit werd in zoverre gesteund door de nieuw gestichte universiteiten van Leiden, Franeker en Groningen, dat de geschiedschrijvers – onder wie Ubbo Emmius (1547-1625), Johannes Isacus Pontanus (1571-1639), Pierius Winsemius

- 8 Het hierna volgende is deels gebaseerd op de voordracht 'Tradition der provinziell strukturierten Regionalgeschichte in den Niederlanden', die de tweede auteur op 27 november 2015 in Tübingen hield op het congres *Zwischen Region, Nation und Europa. Neue Perspektiven für die deutsche Landesgeschichte im 21. Jahrhundert*.
- 9 E.J. Waterbolk, 'Enige tendenties in de Friese geschiedschrijving', in: *idem, Verspreide opstellen* (Amsterdam 1981) 157-171, aldaar 159-164.
- 10 W. Eekhoff, 'Lijst van de opeenvolgende landshistorieschrijvers van Friesland', *De Vrije Fries* 11 (1868) 339-342.

(1586-1644), Franciscus Junius (1591-1677) en Bernardus Schotanus (1598-1652) – daar vaak een gedegen opleiding in de rechtshistorie hadden gekregen.¹¹

In de zogenoemde Generaliteitslanden Noord-Brabant (Staats-Brabant) en in Limburg (Staats-Overmaas), die op Spanje veroverd werden en waar de bevolking grotendeels katholiek bleef, lag dat natuurlijk anders. Daar was dus lange tijd geen sprake van een ‘officiële’ gewestelijke geschiedschrijving. De historiografische activiteit was er gericht op het microniveau, van heerlijkheden en dorpsamenlevingen, die spoorde met het zich daar voordoende fenomeen van de Kleinstaaterei.¹² Kenmerkende Limburgse vertegenwoordigers van deze zeventiende- en achttiende-eeuwse regionale geschiedschrijving zijn de jezuïet Jacobus Kritzraedt (1602-1672) met zijn geschiedenis van Gangelt en omgeving, en Adrien Louis Pélerin (1738-1804) met zijn opstellen over Maastricht en ommeland.¹³ Voor Noord-Brabant kunnen Thomas Ernst van Goor (1688-1756) en Johan Hendrik van Heurn (1716-1793) genoemd worden, met hun geschiedenissen van respectievelijk stad en land van Breda en stad en Meierij van ’s-Hertogenbosch.¹⁴

Deze legitimerende geschiedschrijving zette zich deels ook door in het – overigens op nog weinig kritische wijze – verzamelen en uitgeven van oorkonden, akten en kronieken. Een voorbeeld uit Friesland is de uitgave van het zesdelige *Groot placaat- en charter-boek van Vriesland* uit de jaren 1765-1792 door G.F. baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg (1733-1783), gesteund en betaald door de Staten van Friesland. De van bronnenedities voorziene geschiedenis van het oude hertogdom Limburg in zeven banden door zijn tijdgenoot S.P. Ernst (1744-1817), kanunnik van Kloosterrade (Rolduc), verscheen postuum tussen 1837 en 1852.¹⁵ Noord-Brabant moest tot in de negentiende eeuw wachten voordat zo’n bronnenverzameling verscheen, al waren er wel eerdere initiatieven geweest in het Spaanse, later Oostenrijkse deel van het hertogdom Brabant.¹⁶

11 Voor deze en de in volgende alinea genoemde historici, zie de betreffende lemmata in: E.O.G. Haitsma Mulier en G.A.C. van der Lem (ed.), *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800* (Den Haag 1990).

12 Zie voor Limburg H. van Horen en H. van Horen-Verhoosel, ‘1500-1793. Duistere eeuwen?’, in: L. Spronck, B. van Melick en W. Kusters (red.), *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (Nijmegen 2016) 66-199.

13 J. Kritzraedt, *Annales Gangeltenses* ed. A.M.P.P. Janssen (Maastricht, Heinsberg en Sittard 2005); A.-L. Pélerin, *Essais historiques et critiques sur le département de la Meuse-Inférieure en général et la ville de Maestricht, chef-lieu, en particulier* (Maestricht 1803).

14 ; Th.E. van Goor, *Beschryving der Stadt en Lande van Breda* (etc.) (s’ Gravenhage 1744); J.H. van Heurn, *Historie der stad en Meyerye van ’s Hertogenbosch, alsmede van de voornaamste daaden der hertogen van Brabant* (Utrecht 1776-1778)

15 S.P. Ernst en E. Lavalleye (ed.), *Histoire de Limbourg, suivie de celle des comtés de Daëlhem et de Fauquemont, des annales de l’abbaye de Rolduc* (7 bdn.; Liège 1837-1852).

16 Zoals het werk van Christophe Butkens (1590-1650), *Trophées tant sacrés que profanes de la duché de*

In de eeuw van de Verlichting verdween de glans van het roemvolle gewestelijke geschiedverhaal om plaats te maken voor een meer inventariserende geschiedbeoefening met het accent op algemeen Nederlandse onderwerpen. Toen werd ook het genre van de plaatsbeschrijving populair. Dit soort wetenschap ondervond echter wel sterke concurrentie van de natuurwetenschap. Dit was een modeverschijnsel waarbij vooral edelen en gegoede burgers hier te lande deelnamen aan natuurwetenschappelijke cursussen en experimenten, die in het voetspoor van de Engelse natuurkundige Isaac Newton door zowel universiteitshoogleraren als liefhebbers werden opgezet. Dat leidde met name in Holland en Zeeland tot de stichting van een hele reeks regionale en lokale geleerde genootschappen, zoals het in 1769 opgerichte Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, waarvan de leden in een heel scala van disciplines actief probeerden te zijn.¹⁷

Provinciale geschiedschrijving in de nationale eenheidsstaat in de negentiende eeuw

Het duurde tot na de Bataafs-Franse tijd, na het ontstaan van de centrale eenheidsstaat Nederland in 1813/1815, tot het tijdperk van de Romantiek, vooraleer de regionale geschiedenis als inspiratiebron leidde tot de oprichting van louter historisch georiënteerde geleerde provinciale genootschappen. De eerste ervan was, niet toevallig, het Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, uit 1827.¹⁸ De naam geeft al aan dat het accent op de beoefening van de geschiedenis, archeologie en taalkunde lag. Het genootschap zocht haar uitdaging in de oriëntatie op de nieuwe natiestaat van het Koninkrijk der Nederlanden, en op het herdefiniëren van de regionale achtergrond van de leden als leden van een nationale elite. Hoe kon zoiets beter dan met behulp van de geschiedenis, die in Friesland oeroud heette te zijn.¹⁹ Ook in andere, nog vaker dan vroeger tot

Brabant (Antwerpen 1641; tweede, uitgebreide editie in 4 bdn.; La Haye 1724-1726). In 1844 verscheen van C.R. Hermans (1805-1869), eerste bibliothecaris van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, een *Analytische opgave der gedrukte charters, diploma's handvesten, plakaten, keuren, ordonnantiën, reglementen en andere staatsstukken, betreffende de provincie Noord-Brabant, van het jaar 704 tot en met het jaar 1648* ('s Hertogenbosch 1844).

- 17 W.W. Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987).
- 18 Y.B. Kuiper, *Genootschapscultuur in Friesland. Het Fries Genootschap 1827-2002* (Leeuwarden 2002).
- 19 G.T. Jensma, *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijke cultuur en Friese identiteit in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1998); Anton Schuurman, 'Plattelandscultuur in de negentiende en vroeg twintigste eeuw. Modernisering en glocalisering. Een essay', *Jaarboek Nederlands Openlucht Museum* 5 (1999) 270-302, 287-288.

randprovincies bestempelde gewesten bloeide de romantische belangstelling voor het verleden op. Zo kwam in 1837 het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant tot stand en in 1863 het Oudheidkundig Genootschap in het hertogdom Limburg, dat na verschillende naamswijzigingen en een fusie sinds 1929 door het leven gaat als het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en bij het eeuwfeest in 2013 het predicaat ‘Koninklijk’ kreeg.²⁰ Opmerkelijk hierbij is dat deze genootschappen zich in de meeste gevallen impliciet of expliciet ten doel stelden hiermee te laten zien hoezeer de provinciale of plaatselijke geschiedenis paste in een nationaal kader: het gewest of de regio moest worden neergezet als volwaardig onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden. Met andere woorden: slechts incidenteel was deze geschiedschrijving de uitdrukking van een ideaal van meer politieke of culturele autonomie. Hoogstens werd de regionale eigenheid geaccentueerd op grond van religieuze, linguïstische of landschappelijke verschillen. Ook in het Interbellum was dit nog het geval, bijvoorbeeld in de regionalistische beweging *Brabantia Nostra* (‘Brabant aan ons’), verbonden aan het gelijknamige tijdschrift (1935-1951), waarin geen algemene steun bestond voor de Groot-Nederlandse gedachte.²¹

Deze verenigingen waren gevestigd in de provinciehoofdsteden, waar doorgaans ook belangrijke gerechtshoven gevestigd waren. Leden waren notabelen, advocaten en rechters, liefhebberend op het terrein van de rechts-geschiedenis; daarnaast ook veel predikanten, pastoors, onderwijzers en boekverkopers. Men legde zich toe op verzamelen van karakteristieke museale objecten – zoals zilverwerk – en hield zich bezig met uitgeven en beschrijven van teksten, zoals middeleeuwse, wetsteksten, stadsrechtprivileges en dergelijke. De actieve leden deden verslag van hun onderzoekingen in nieuwe provinciaal-historische tijdschriften met welluidende namen zoals *De Vrije Fries*, *Taxandria* en de *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*. Sommige hadden

- 20 J.D.J. van Oss en J.G.M.M. Rosendaal, ‘Noordbrabants verleden als nationaal erfgoed. Geschiedbeoefening en beeldvorming in het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1837-1886’, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 7 (1990) 9-47; J.A.J. Maessen, ‘Historiografie vanaf 1796’, in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant*, 3 dln. (Amsterdam en Meppel 1996-1997) III, 358-367; G.H.A. Venner, ‘De stichting en de eerste jaren van het Oudheidkundig Genootschap in het Hertogdom Limburg’, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 139 (2003) 143-201; *idem*, ‘Kort overzicht van de geschiedenis van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap’ (2012) op lgog.nl/geschiedenis (geraadpleegd 25 juli 2018).
- 21 J.L.G. van Oudheusden, *Brabantia Nostra. Een gewestelijke beweging voor fierheid en’schoner’ leven 1935-1951* (Tilburg 1990); J.L.G. van Oudheusden, ‘Edele Brabant, were di!’: op zoek naar een gewestelijke identiteit’, in: Van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant*, II, 407-418; B.J.M. van Raaij, ‘Het Brabants Studentengilde van Onze Lieve Vrouw. Een regionale katholieke studentenbeweging tussen antimodernisme en modernisme, 1926-1970’, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 6 (1989) 155-206.

Titelpagina van de eerste jaargang van het jaarboek van het Oudheidkundig Genootschap in het hertogdom Limburg uit 1864. Collectie SHCL.

een wel aardig niveau, maar professioneel was het vrijwel nergens tot omstreeks 1900. Historici die zich op de universiteit de methode van de systematische bronnenkritiek hadden eigen gemaakt, zouden in de provincie pas na de eeuwwisseling hun intrede doen.

Het gaat misschien wat ver om Nederland als geesteswetenschappelijk achterlijk voor te stellen op het einde van de negentiende eeuw. Maar vooroplopen deed men niet bij de ontwikkeling van geschiedenis op academisch niveau en zeker niet waar het ging om het onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van de provincies. De tot ontluiking komende natiestaat Nederland – die een zware klap had gekregen met de afscheiding van België en daarvoor gaandeweg compensatie vond in de ontwikkeling van een koloniaal rijk – zocht zijn historische inspiratiebronnen logischerwijs in de Opstand tegen Spanje, de Gouden Eeuw en de geschiedenis van het protestantisme. Dat waren ook de eerste

velden waarop het kleine aantal historici en kerkhistorici zich bewoog dat sinds het eind van de negentiende eeuw opgeleid kon worden aan de toen langzaam tot nieuwe bloei komende universiteiten van Leiden, Amsterdam en Utrecht. Die kenden curricula voor geschiedenis, die dienden om leraren en archivariissen op te leiden. De historische leerstoelen die tot stand kwamen, kenden slechts een scheiding in algemene en vaderlandse geschiedenis. Een belangrijk resultaat van deze ontwikkeling was echter wel dat er in de diverse provinciale archiefcentra, die nu als Rijksarchieven in de provincie bekend stonden, steeds meer professionals actief waren. Professionals die de geschiedbeoefening in de eigen provincie konden ondersteunen en richting geven.

Met het oog op het onderwijs in de geschiedenis van de nieuwe natie en tot het aankweken van een nationaal besef introduceerde de Wet op het Lager Onderwijs van 1878 het schoolvak vaderlandse geschiedenis. Als vanzelfsprekend fungeerde hierin het oude graafschap Holland als prefiguratie van de negentiende-eeuwse natiestaat.²² In België gebeurde grosso modo hetzelfde: ook daar had de nieuwe natie geen andere voorgeschiedenis dan die van de oude gewesten en moest die dus opgenomen worden in een nationaal narratief. Historici richtten zich daar op de geschiedenis van Brabant en Vlaanderen, die fungeerden als *pars pro toto*.²³ In reactie hierop ontwikkelden zich her en der in Nederland in de boezem van de provinciale instellingen en genootschappen initiatieven die zich juist richtten op de beoefening van en het onderwijs in de regionale en lokale geschiedenis. Pas laat zou dit leiden tot eigen, regionaal georiënteerde schoolboeken. In 1940 verscheen bij de Drukkerij van het R.K. Jongensweeshuis in Tilburg, de huisdrukkerij van de Fraters van Tilburg, een belangrijke onderwijscongregatie, een schoolboek voor de *Geschiedenis van Brabant voor het 7e leerjaar*, geschreven door frater Victorianus Claassen (1889-1957).²⁴ Eerder, tussen 1915 en 1937, had hij leerboeken geschreven

- 22 J.G. Toebes, 'Van een leervak naar een denk- en doevak. Een bijdrage tot geschiedenis van het geschiedenisonderwijs', *Kleio* 17 (1976) 202-284, 206-208; *idem*, *Geschiedenis een vak apart* (Meppel 1981) 244; *idem*, 'De jongelingsleeftijd van Nederlands aanwezig'. De vaderlandse Middeleeuwen in het negentiende-eeuwse geschiedenisonderwijs', *Theoretische Geschiedenis* 26 (1999) 183-202, 189-190 en 192; J.K. Jans, 'Vaderlandse geschiedenis en de participerende burger', *De negentiende eeuw* 2 (2012) 104-119; A.H.J. Wilschut, 'History at the mercy of politicians and ideologies: Germany, England, and the Netherlands in the 19th and 20th centuries', *Journal of Curriculum Studies* 42 (2010) 693-723; J.K. Jans, *The Policy of History Education in the Netherlands and Belgium* (Florence 2014) 10-11, 15-16, 276-279; P. Rigtering, *Geschiedenisonderwijs en nationale identiteit in Nederland in de lange 19e eeuw (1789-1914)* (MA Thesis Geschiedenis Universiteit Leiden 2015) 37-41.
- 23 Tom Verschaffel, 'In Search of the Greatest Specificity. Some Observations on Regionalism', in: Wolfgang Cortjaens, Jan De Maeyer en Tom Verschaffel (ed.), *Historism and Cultural Identity in the Rhine-Meuse region. Tensions between Nationalism and Regionalism in the Nineteenth Century / Historismus und kulturelle Identität im Raum Rhein-Maas. Das 19. Jahrhundert im Spannungsfeld von Regionalismus und Nationalismus*. Kadoc - Artes 10 (Leuven 2008) 87-93, 88.
- 24 Vict. Claassen, *Geschiedenis van Brabant voor het 7e leerjaar* (Tilburg 1940).

De voorkant van het in 1940 verschenen schoolboek 'Geschiedenis van Brabant' van de hand van frater Victorianus Claassen. Collectie SHCL.

voor vaderlandse en algemene geschiedenis.²⁵ Pas vanaf de laatste eeuwwisseling verschenen geactualiseerde versies, vaak in reactie op het uitkomen van de nationale canon van de Nederlandse geschiedenis voor het onderwijs in 2004 en in aansluiting op de ontwikkeling van provinciale en lokale canons.²⁶

De academische impuls via de mediëvistiek in de jaren tot de Tweede Wereldoorlog

Van een gedegen bronnenkritische studie in de regio kon echter pas sprake zijn toen de wetenschappelijke mediëvistiek zijn intrede aan de Nederlandse universiteiten had gedaan. Men zou denken dat de beroemde Johan Huizinga (1872-1945) daarin een grote rol heeft gespeeld, maar dat is niet het geval. Huizinga

25 'Victorianus Claassen' op wiki.regionaalarchieftilburg.nl/Victorianus_Claassen (geraadpleegd 25 juli 2018).

26 Jos Venner, *Geschiedenis van Limburg*, 2 dln. (Maastricht 2000-2001); Gerard Sonnemans, Jurgen Pigmans en Theo Cuijpers, *Blikken op Brabant. De canon van Nederland in Noord-Brabants perspectief* (s-Hertogenbosch 2012).

Portretfoto van Otto Alexander Oppermann (1873-1946), mediëvist en oprichter van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis in Utrecht. Bron: H. Brugmans, N. Japikse en H.P. van den Aardweg, *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld* (Amsterdam 1938).

had wel promovendi maar maakte geen school. De eigenlijke impuls kwam uit Duitsland en Oostenrijk, in de personen van Otto Oppermann (1873-1946), die uit de buurt van Dresden kwam en in 1897 bij Karl Lamprecht (1856-1915) in Leipzig was gepromoveerd, en de Groningse hoogleraar Izaäk H. Gosses (1873-1940), die korte tijd in Marburg en in Wenen had gestudeerd, bij respectievelijk de economisch-historici Georg von Below (1858-1927) en Theodor Inama von Sternegg (1843-1908).²⁷ Met name Oppermann was belangrijk, omdat hij zich in de oorkondeleer bekwaamde en aan de Universiteit van Utrecht een Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis Utrecht stichtte, waar hij in 1904 als lector werd aangesteld om er later hoogleraar te worden. Hij ontplooiëde zich als een geharnast falsumjager, die overal vervalsingen in oorkonden ontmaskerde.²⁸

27 Over Oppermann: Christoph Strupp, 'Die Institutionalisierung der Geschichtswissenschaft in den Niederlanden: Otto Oppermann und das Institut für mittelalterliche Geschichte in Utrecht', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 62 (1998) 320-352; over Gosses: C.A.A. Linssen, 'De historicus en hoogleraar Izaäk Hendrik Gosses (1873-1940)', in: C. Santing (ed.), *De geschiedenis van de Middeleeuwen aan de Groningse Universiteit 1614-1939* (Hilversum 1997) 119-158.

28 Bas van Bavel, 'Een verbeterde jacht op valse oorkonden. De diplomatische studiën van Oppermann en zijn school', *Madoc* 7 (1993) 245-251.

Hij riep daarmee – achteraf gezien terecht – veel tegenstand op maar wist het belang van een methodische aanpak over te dragen. Hij leidde veel goede Nederlandse mediëvisten van naam en faam op die hun weg vonden naar de nieuwe afdelingen middeleeuwse geschiedenis van de diverse universiteiten – ook van de nieuwe Katholieke Universiteit van Nijmegen bijvoorbeeld – en de diverse rijksarchieven. Het is deze generatie die zich stortte op het wetenschappelijk editeren van bronnen naar het model van de Duitse *Monumenta Germaniae Historica* om daarin een niveau te bereiken dat veel hoger kon zijn dan dat van de notabelen-dilettanten uit het midden van de negentiende eeuw. Door deze professionalisering kon de middeleeuwse geschiedenis van de diverse gewesten veel meer in detail onderzocht worden. Men kan in dit verband zelfs spreken van een herontdekking van de wording van de Nederlandse gewesten. Deze herontdekking onderstreepte de continuïteit tussen middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Alleen Noord-Brabant en Limburg bleven hierin achter: het werken aan het *Oorkondenboek van Noord-Brabant* startte pas in 1962 en het eerste deel verscheen in 1979.²⁹ De Stichting Limburgse Oorkonden, die zich het publiceren van het ‘Digitaal Oorkondenboek Limburg’ ten doel stelt, werd zelfs pas opgericht in 2017.³⁰

Toch geldt de herwaardering van het middeleeuwse verleden voor elk van de Nederlandse gewesten, van Zeeland tot Groningen, inclusief Holland, dat nu ook zijn verenigingen kreeg. De resultaten van al dat onderzoek vonden voornamelijk hun neerslag in de genoemde provinciale tijdschriften, die in het midden van de negentiende eeuw waren opgezet. Die bereikten zo een betrekkelijk hoog kwalitatief niveau.

De eerste naoorlogse impuls voor regionale en lokale geschiedenis

Met dat alles kwam het echter niet zoals in Duitsland – met de *Landesgeschichte* – tot een afpaling van provinciale geschiedenis als een eigenstandige discipline. Gewestelijke geschiedenis werd en was aldus vooral middeleeuwse geschiedenis

29 Het *Oorkondenboek van Noord-Brabant* wordt na het verschijnen van twee gedrukte afleveringen in 1979 en 2000 vanaf 2009 digitaal voortgezet als het *Digitaal Oorkondenboek van Noord-Brabant* (DONB), zie www.donb.nl (geraadpleegd 26 juli 2018).

30 ‘Limburgse oorkonden. Editieproject en onderzoek naar de middeleeuwse schriftcultuur’, op www.huygens.knaw.nl/limburgse-oorkonden/ (geraadpleegd 26 juli 2018). Doel van dit project is de digitalisering en ontsluiting van 442 originele Limburgse oorkonden van vóór 1301 en onderzoek naar de Limburgse middeleeuwse schriftcultuur.

met een verlenging tot in de vroegmoderne tijd, bedreven met de algemene en meer toegespitste methoden van mediëvistische bronnenkritiek. De instituties, van provinciale genootschappen voor geschiedenis en oudheidkunde tot archieven, bleven bestaan en de archivariissen bleven de drijvende krachten.

Het is pas na de Tweede Wereldoorlog dat de geschiedbeoefening van landstroken met een beperkte omvang in Nederland van een eigen noemer is voorzien. Ze heette niet provinciale maar regionale geschiedenis. Liever nog sprak en spreekt men in één adem van regionale én lokale geschiedenis. Dit genre bood de beoefenaars de vrijheid om zich niet dwingend aan de vaak negentiende-eeuwse territoriale grenzen te houden. Vooral in de jaren 1960 won regionale en lokale geschiedenis aan populariteit en werd zij veelvuldig en intensief beoefend. De protagonisten ervan bouwden logischerwijs voort op de al geschetste mediëvistische traditie. Het is in dit verband geen toeval dat de eerste leerstoel op dit terrein aan een Nederlandse universiteit van 1960 tot 1970 werd bezet door de jurist en mediëvist W.J. (Wiebe Jappe) Alberts (1900-1987), een leerling van Oppermann.³¹ Hij was toen bijzonder hoogleraar ‘Interregionale geschiedenis, in het bijzonder van middeleeuws Oost-Nederland en West-Duitsland’ aan de Rijksuniversiteit van Utrecht. In zijn oratie bepleitte hij het onderzoek naar de interregionale betrekkingen tussen de middeleeuwse territoria en de beoefening van wat in Duitsland *geschichtliche Landeskunde* wordt genoemd: regionale en interregionale geschiedenis in al haar aspecten in samenhang met onder meer archeologie, historische geografie en naam- en dialectkunde.³² Alberts onderhield logischerwijs veel contacten met Duitse historici uit het Nederrijng gebied en Westfalen, maar liet zich ook inspireren door de Engelse *Local History*-traditie, zoals ontwikkeld door W.G. Hoskins (1908-1992), die aan de universiteit van Leicester de eerste universitaire afdeling voor *English Local History* stichtte en ook navolging kreeg in Cambridge.

Aan het Utrechtse Instituut voor Geschiedenis stond Alberts tamelijk geïsoleerd, maar bijvoorbeeld ook in Limburg kreeg hij niet echt een voet aan de grond.³³ Hij schreef elkaar deels overlappende geschiedenissen van de Gelderse

31 Zijn achternaam wordt vaak abusievelijk weergegeven als Jappe Alberts. Zie W.J. Alberts, ‘Iets over de beoefening van regionale en lokale geschiedenis’, *Groniek* nr. 76 (1982) 3-4.

32 “Jappe’ Alberts 1900-1987, historicus” op repertorium.library.uu.nl/sites/repertorium.library.uu.nl/files/Alberts.docx (geraadpleegd 26 juli 2018).

33 Willibrord Rutten, ‘Vijftig jaar Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Hoofdpijnen en keerpunten’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 45 (2000) (= Ad Knotter en Willibrord Rutten (red.), *Maakbaar Limburg. De constructie van een samenleving in een eeuw van uitersten*) 9-26, 18; zie ook Ad Knotter, ‘Na de Kulturraumforschung. Oude en nieuwe concepten in de grensoverschrijdende regionale geschiedschrijving’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) 227-246, 239-240.

en Limburgse territoria, die als achterhaald gelden.³⁴ Zijn – ook wetenschappelijk – traditionele habitus en benadering van de geschiedenis pasten niet in de vooruitstrevende atmosfeer van de jaren 1960. Bij zijn afscheid als hoogleraar in 1970 hield hij geen rede aan de universiteit maar in het Arnhemse Provinciehuis. Daarin pleitte hij voor de beoefening van de lokale en regionale geschiedenis. Het stak hem persoonlijk dat met zijn vertrek ook zijn leerstoel werd opgeheven, al was die destijds nadrukkelijk voor hem als persoonlijke leeropdracht ingesteld. In zijn rede concludeerde hij dan ook ‘dat het er naar uitziet, dat de voortzetting der werkzaamheden op het gebied van de lokale, regionale en interregionale geschiedenis in nog sterkere mate dan tot nu toe in de “randgewesten” en in hoofdzaak buiten Utrecht zal moeten geschieden’. Daarom bepleitte hij een nauwe samenwerking tussen vakhistorici en amateurs.³⁵

Toch was Alberts niet de man die in Nederland de regionale of regionaliserende geschiedenis op academisch niveau ontwikkeld en tot bloei gebracht heeft. Dat was eerder Bernard H. Slicher van Bath (1910-2004), ook weer een mediëvist en leerling van Gosses en Oppermann.³⁶ Hij had tijdens de oorlog zijn proefschrift geschreven met de titel *Mensch en land in de Middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in oostelijk Nederland* (Assen 1944), waarmee de provincies Drenthe, Overijssel en Gelderland bedoeld zijn. Hierin behandelde hij bekende thema’s als hoven en horigheid, ontginningen en agrarische structuren vergelijkenderwijs voor een enorm gebied. Hij keerde zich af van de door de Nazitijd in diskrediet geraakte mediëvistiek en oriënteerde zich gaandeweg meer en meer op de Franse *Annales*-school van Lucien Febvre (1878-1956) en Marc Bloch (1886-1944), of liever op de tweede generatie historici uit die kring, zoals Emmanuel Le Roy Ladurie (1929), met hun nadruk op het belang van de schijnbaar onveranderlijke *longue durée* van geografische en sociale structuren.

Belangrijk was dat Slicher van Bath in 1956 aan de Landbouwhogeschool te Wageningen een nieuwe Afdeling Agrarische Geschiedenis kon oprichten, die zich op de demografie en plattelandsgeschiedenis van de regio’s in de Nederlanden richtte. Daarbij ging het qua periode niet meer om de middeleeuwen maar om de tijd van het Ancien Régime tot 1800. Sindsdien spreekt men van de zogenoemde

34 W.J. Alberts, *Geschiedenis van Gelderland* (s-Gravenhage 1966); idem, *Geschiedenis van de beide Limburgen. Beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg. Maastrandse Monografieën* 15, 17 (2 dln.; Assen 1972-1974); idem, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn. Maastrandse Monografieën* 28, 36 (2 dln.; Assen 1979-1982).

35 Voor die amateurs schreef hij samen met A.G. van der Steur de *Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale geschiedenis* (eerste druk, Bussum 1968).

36 ‘Bernard Hendrik Slicher van Bath 1910-2004, Historicus’ op www.biografischwoordenboekgelderland.nl/bio/6_Bernard_Hendrik_Slicher_van_Bath, geraadpleegd 27 juli 2018.

Bernard Hendrik Slicher van Bath (1910-2004), één van de bekendste Nederlandse geschiedkundigen van de twintigste eeuw. In 1956 richtte hij de afdeling Agrarische Geschiedenis op aan de Landbouwhogeschool Wageningen en stond daarmee aan de wieg van wat in historische kringen de Wageningse School is gaan heten. Bron: <https://www.knaw.nl>

Wageningse school, met als bekende vertegenwoordigers A.M. (Ad) van der Woude (1932-2008) en Pim Kooij (1945-2016). De regio's die men er bestudeerde, vielen soms samen met provincies – zoals in de studie over *Drie eeuwen sociale en economische ontwikkelingen in Friesland van 1500 tot 1800* van J.A. Faber uit 1972 – maar veel vaker ook niet. Dan ging het om kleinere eenheden zoals het Noorderkwartier van Noord-Holland (Van der Woude) of het Land van Heusden in Noord-Brabant (Hoppenbrouwers) of landschappen die meer dan één provincie konden doorsnijden, zoals de kleipolders van Zeeland en West-Brabant.³⁷

Deze nadruk op sociale en economische geschiedenis van de regio viel ook te bespeuren in het werk van de Tilburgse hoogleraar H.F.J.M. (Harry) van den Eerenbeemt (1930-2008). Vanaf 1956 legde hij aan de Katholieke Hogeschool, vanaf 1986 Katholieke Universiteit Brabant, in een relatief isolement een stevig wetenschappelijk fundament onder de Noord-Brabantse regionale

37 A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland in de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1972); P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden ca. 1360 - ca. 1515. Historia Agriculturae 25* (Groningen 1992).

geschiedschrijving, met nadruk op de achttiende tot en met twintigste eeuw en sociaaleconomische thema's.³⁸ Zijn bedoeling om op basis van de reeks deelstudies uiteindelijk te komen tot een integrale geschiedschrijving van Noord-Brabant kon hij – samen met zijn talrijke promoti – verwezenlijken in een driedelige *Geschiedenis van Noord-Brabant* van 1796 tot 1996.³⁹ Ondanks zijn onvermoeibaar ijveren bleef aan zijn universiteit een echte academische structuur voor de geschiedbeoefening ontbreken. Hij bedreef de regionale geschiedenis eerder ondanks dan dankzij zijn universitaire leerstoel en moest keer op keer zijn aandacht voor Noord-Brabant verdedigen. In 2004, negen jaar na Van den Eerenbeemts emeritaat, werd zijn leerstoel opgeheven.⁴⁰

De ontwikkeling in de rurale en sociaaleconomische geschiedenis van de regio heeft zich tussen pakweg 1960 en 1990 met kracht doorgezet, niet alleen voor de tijd van het Ancien Régime, maar inmiddels ook voor de negentiende en twintigste eeuw. Zij vond overigens steeds nauw aansluiting bij verwante disciplines als de nederzettingsgeschiedenis, de historische geografie of landschapsgeschiedenis en de toponymie. Ook op andere historische vakterreinen, zoals de kerkgeschiedenis, brak de regionaliserende benadering in deze tijd sterk door. Zo werden thema's als reformatie en confessionalisering mede onder impuls van Duitse onderzoekers systematisch per stad en streek uitgezet.⁴¹

De Werkgemeenschap voor Regionale geschiedenis en de popularisering van de discipline

Al deze ontwikkelingen leidden in de jaren 1970 tot pogingen om de regionale geschiedenis binnen het nationaal wetenschapsverband een eigen plek te geven met recht op reservering van onderzoeksgelden. In dit verband moet vooral de naam genoemd worden van de nederzettingshistoricus D.P. (Dick) Blok (1925), directeur van het P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde. Hij was betrokken bij de oprichting van de zogenoemde Werkgemeenschap (later Sectie) Lokale en Regionale Geschiedenis, als

38 Kitty de Leeuw en Arnoud-Jan Bijsterveld, 'Prof. dr. H.F.J.M. (Harry) van den Eerenbeemt', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 119 (2006) 537-542; Arnoud-Jan Bijsterveld en Peter Nissen, 'In memoriam prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt (* Roosendaal en Nispen 1 januari 1930 – † Tilburg 7 juli 2008)', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 25 (2008) 123-129.

39 Van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant*.

40 Wel kreeg hij in 2014 een straatnaam in Waalwijk: Arnoud-Jan Bijsterveld, 'What's in a (street)name?', *In Brabant* 6 nr. 1 (2015) 64-67.

41 Een studie die in Nederland op dit terrein de toon zette, was de dissertatie van Joke Spaans, *Haarlem na de reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* ('s-Gravenhage 1989).

onderafdeling van de Stichting voor Historisch Onderzoek van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Het doel van deze werkgemeenschap was om het als eigen discipline begrepen vakgebied – met zijn historische benadering van thema en bronnen op meso- en microniveau – sterker verankerd te laten raken in het officiële wetenschapsbedrijf. Blok en de zijnen wilden de regionale geschiedenis tegelijkertijd ook in brede zin populair maken door de banden met lokaalhistorische kringen te verstevigen en de geschiedbeoefening door amateurs op een hoger plan te brengen.

Deze organisatie heeft tussen 1976 en 1991 bestaan en was ook betrokken bij het opzetten en beoordelen van dissertatieonderzoek. Er zijn enkele belangwekkende studies uit voortgekomen. Verder hebben het bestuur en de leden zich verdienstelijk gemaakt met het schrijven van handleidingen voor amateurhistorici⁴² en het organiseren van een tweejaarlijkse prijs voor de beste studie op het terrein van de regionale en lokale geschiedenis. De Sectie is aan het begin van de jaren 1990 ter ziele is gegaan bij een reorganisatie van de historische tak van NWO, waardoor het althans op nationaal niveau niet tot een institutionele fundering van de discipline is gekomen. De prijs bestaat echter nog steeds onder de naam Prof. Van Winterprijs, tweejaarlijks uitgereikt voor het beste boek op het terrein van de lokale en regionale geschiedenis. Het winnen ervan geldt in de Nederlandse historische wereld als behoorlijk prestigieus. Als vervolg op de Sectie richtte het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg in oktober 1992 de Vereniging Lokale en regionale geschiedenis op. Zij beoogde de bevordering van het onderzoek op het gebied van de lokale en regionale geschiedenis van Nederland. In 1999 werd de vereniging weer opgeheven.

In de tijd waarin de genoemde werkgemeenschap zich nationaal voor het vakgebied inspande, werden ook decentraal in tal van provincies initiatieven genomen om de geschiedbeoefening door amateurs te bevorderen. Diverse provinciebesturen stelden daartoe ‘geschiedenisconsulenten’ aan, die de vele nieuw ontstane heemkundige en oudheidkundige kringen moesten begeleiden door bijvoorbeeld redactiewerkzaamheden te verrichten en lezingen te organiseren. In twee provincies werden die taken ondergebracht bij instituten die zich met de cultuur van de eigen regio bezighielden en die mede vanuit emancipatorische motieven waren opgericht. Dat waren voor Friesland de sinds 1938 bestaande Fryske Akademy, die zich overigens in hoofdzaak bezighield met de wetenschappelijke bestudering van de Friese taal. Geschiedenis vormt daar

42 Het betreft de *Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis*, waarvan tussen 1988 en 1993 in totaal 11 deeltjes zijn uitgekomen, gewijd aan uiteenlopende thema's zoals strafrecht en criminaliteit, historische geografie, demografie, dorpsgeschiedenis, eliteonderzoek, enzovoort.

een tweede onderzoeksthema. Om de historische afdeling promovendi te kunnen laten aannemen en haar beter in academische netwerken te doen functioneren creëerde de Akademy in de afgelopen 15 jaar twee bijzondere leerstoelen, van de tweede auteur aan de Universiteit van Leiden en van Hanno Brand aan de Rijksuniversiteit Groningen.

In Limburg is er het in 1949 gestichte Sociaal Historisch Centrum Limburg, dat een eerste onderzoeksthema vond in de geschiedenis van de voor Zuid-Limburg zo kenmerkende mijnbouw, met zijn sociale en economische problematiek.⁴³ Ook nu nog is het SHCL in de eerste plaats een kenniscentrum voor regionale geschiedbeoefening en wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de sociaaleconomische en sociaal-culturele geschiedenis van Limburg in de negentiende en twintigste eeuw. Vanuit het SHCL werd aan de toenmalige Rijksuniversiteit Limburg een bijzondere leerstoel sociaal-economische geschiedenis van Limburg ingesteld, die tussen 1983 en 1998 werd bekleed door SHCL-directeur prof. dr. J.C.G.M. (Hans) Jansen. De thans afscheid nemende directeur van dit centrum is sinds 1998 bijzonder hoogleraar ‘Vergelijkende regionale geschiedenis, in het bijzonder die van Limburg en aangrenzende regio’s’ aan de Universiteit van Maastricht.

Noord-Brabant kende vanaf 1960 een afzonderlijke Historische Sectie binnen het eerbiedwaardige Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.⁴⁴ Een belangrijke stap in de modernisering van de geschiedbeoefening – en gelijktijdige onttaking van het Genootschap – was de benoeming in 1976 van een zogeheten begeleider regionale geschiedenis. De afkorting (BRG) kreeg een tweede leven in de stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening (vanaf 1987). Dit provinciaal steun- en coördinatiepunt, waarvan de directeur zich ‘provinciaal historicus’ mocht noemen, sneed in 1992 de laatste banden met het Genootschap door en is in 2009 opgegaan in de Stichting Erfgoed Brabant. Deze voert sinds 2014 ook het beheer over de twee door de provincie Noord-Brabant bekostigde bijzondere leerstoelen, ‘Cultuur in Brabant’ (ingesteld in 1993 en sinds 1999 bekleed door de eerste auteur) en ‘Diversiteit in Taal en Cultuur in Brabant’ (vanaf 2009 bekleed door de taalkundige Jos Swanenberg). Het deskundigheidsprogramma waaronder de beide leerstoelen vallen, bestaat sinds 2013 en heet Erfgoed Brabant Academie. Een regionaalhistorisch onderzoeksinstituut of kenniscentrum moet Noord-Brabant, ondanks herhaalde aanzetten daartoe, echter nog altijd ontberen.

43 Rutten, ‘Vijftig jaar Sociaal Historisch Centrum voor Limburg’.

44 A.W.F.M. van de Sande, ‘De Historische Sectie van het Provinciaal Genootschap. Schets van een kwart eeuw pionierswerk, 1960-1985’, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 13 (1996) 8-37.

Zo leek het er in de jaren 1980 – toen beide auteurs als hun werk als historicus aanvatten – op dat de regionale geschiedenis in alle opzichten verworteld zou raken. Niettemin bleek ook al in deze jaren wel dat ‘popularisering en verwetenschappelijking’ vaak op gespannen voet met elkaar staan.

Ontwikkelingen sinds 1985: provinciegeschiedenissen als platform

Sinds het midden van de jaren 1980 lijken de ontwikkelingen – wat de infrastructuur voor de regionale geschiedenis op provinciaal niveau betreft – twee verschillende kanten te zijn opgegaan. De Nederlandse provincies blijken te klein zijn om echte regionaalhistorische onderzoeksinstituten te onderhouden. Zij hebben, anders dan de Duitse *Bundesländer*, geen uitgebreide bevoegdheden op het terrein van onderwijs en wetenschap. Wat voor hen telt, is economische ontwikkeling en ruimtelijke planning en natuurbeheer en daarnaast zoiets vaags als de bevordering van provinciale cultuur in het algemeen – van taalbevordering tot theater. In dit licht is het begrijpelijk dat het fenomeen van de geschiedenisconsulenten nog wel bestaat maar zich na de jaren 1990 meer in de richting van erfgoedbeheer ontwikkelde dan in die van historische onderzoeksgroepen. De consulenten, die klein in aantal zijn, moeten samen met archeologen en monumentenzorgers vorm geven aan het in stand houden van en aandachtvragen voor erfgoed in de breedste zin van het woord.⁴⁵

De andere pijler voor de bevordering van de provinciale geschiedbeoefening bestond en bestaat uit de voormalige Rijksarchieven in de provincie. Deze zijn – soms na fusies met regionale bibliotheken – veelal flink in omvang gegroeid. Een aantal afficheert zich nu als Regionaal Historisch Centrum. De nadruk ligt bij de meeste echter op dienstverlening en het bereiken van een zo groot mogelijk publiek. Valorisatie en maatschappelijke dienstverlening zijn hier de trefwoorden. Het betekent dat de staf minder vaak dan vroeger tijd aan onderzoek en redactiewerkzaamheden kan besteden en de wetenschappelijke bestudering van archiefbronnen moet overlaten aan universitaire vorsers.

Toch ziet men in veel provincies – zowel bij de bestuurders en erfgoedambtenaren binnen het provinciale apparaat, als bij de archiefbeheerders

45 Zie bijvoorbeeld de evaluatie van Arnoud-Jan Bijsterveld, ‘Op het scherp van de snede. De leerstoel ‘Cultuur in Brabant’ tussen maatschappelijk engagement en onafhankelijke kennisverwerving’, in: *idem, Maakbaar erfgoed. Perspectieven op regionale geschiedenis, cultureel erfgoed en identiteit in Noord-Brabant* (Tilburg 2009) 159-186.

en de belangrijkste historische verenigingen – een niet aflatend streven om de geschiedenis van het eigen gewest met allerhande projecten te bevorderen. Ze doen dat meestal door verbindingen met academische historici te zoeken. Wanneer de provincie beschikt over één of meer universiteiten met een historische afdeling, kan men een beroep doen op daaraan verbonden academici. Universiteitsloze provincies doen hun best relaties aan te gaan met een voor hen relevante universiteit. De oplossingen worden gezocht in twee richtingen: allereerst het aanstellen en financieren van bijzondere hoogleraren voor een of andere vorm van regionale geschiedenis en daarnaast het opzetten van tijdelijke prestige-ondernemingen, zoals de uitgave en financiering van meerdelige geschiedenis- en encyclopedieprojecten.

Het eerste is het minst kostbaar en levert goede resultaten op als de hoogleraar in kwestie promotieprojecten – soms ook weer met aanvullende steun vanuit de provincies – tot een succesvol einde weet te brengen. Dan moet zijn of haar aanstelling natuurlijk wel een langere looptijd hebben, waarvan niet altijd sprake is. Op dit moment zijn er in Nederland zoals gezegd acht hoogleraren met regionaalhistorische leerstoelen actief, met een scala aan thematische benaderingen. Het gaat daarbij overwegend om de perifere provincies, die – op welke wijze dan ook – zulke leerstoelen mogelijk maken. Men bedenke overigens dat het op één uitzondering na hoogleraarschappen in deeltijd betreft, van mensen die daarnaast een hoofdaanstelling hebben als onderzoeker aan een universiteit of ander onderzoeksinstituut. Van die acht regionale hoogleraren hebben er drie een achtergrond in sociaaleconomische en vier in middeleeuwse geschiedenis – dus de in de vorige eeuw ingezette traditie in de regionale geschiedenis vanuit de mediëvistiek en sociaaleconomische geschiedenis wordt nog altijd voortgezet!

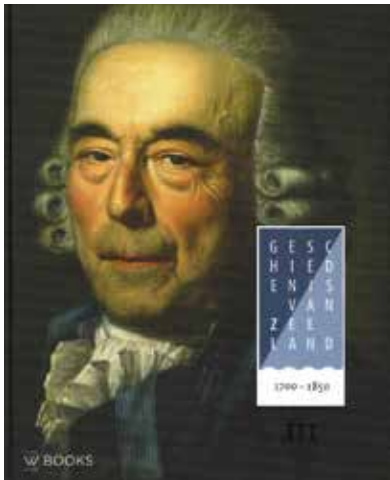
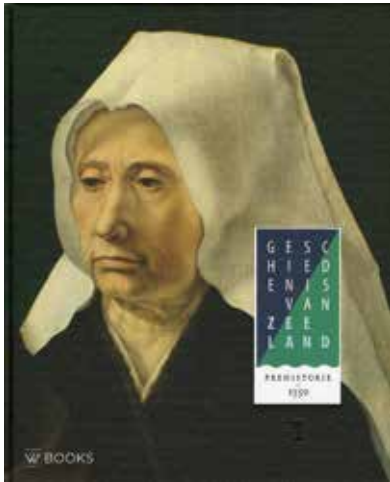
Het tweede – het doen uitgeven van een meerdelige totaalgeschiedenis van de provincie – is weliswaar kostbaar, maar kan door zijn tijdelijke opzet voor provinciebesturen aantrekkelijk zijn. De interesse ervoor blijkt in alle gevallen sterk afhankelijk van de persoonlijke culturele belangstellingssfeer van de zittende bestuurders. De doorslaggevende factor is echter altijd de beschikbaarheid van voldoende financiële middelen. Een gunstig toeval wil dat de meeste Nederlandse provincies, anders dan de centrale overheid of de bestuurslaag van de gemeenten, over aanzienlijke financiële reserves beschikken. Dat komt omdat ze vroeger eigenaar waren van de nutsbedrijven – die water, gas en elektriciteit aan de burger leveren – en ze deze, in het fusie- en concentratieproces op dit terrein van de afgelopen jaren, voor vele honderden miljoenen direct of indirect aan internationale firma's hebben kunnen verkopen. Van dat vermogen kunnen ze af en toe iets opzij zetten, ook voor erfgoeddoeleinden. Zelfs provincies die niet

zo'n sterke traditie hebben van eigenheid en culturele autonomie, zoals Utrecht en Zuid- en Noord-Holland, blijken daardoor bereid om uit te pakken met historische projecten, in een poging hun burgers van het belang van hun bestaan als staatkundige eenheid te overtuigen – want dat bestaan is zeker niet onbedreigd, gezien de verregaande plannen van opeenvolgende Nederlandse regeringen om provincies samen te voegen. Hoe lang de provincies nog over ruime geldmiddelen beschikken en daaruit ook historische prestigeprojecten willen blijven betalen, is echter ongewis. De naweeën van de kredietcrisis van 2008 leidden bijvoorbeeld in Noord-Brabant vanaf 2011 – en opnieuw vanaf 2015 – tot een aanzienlijke reductie van de investeringen in immaterieel erfgoed en kennisverwerving; de 'harde' sector van het monumentaal erfgoed bleef goddeels buiten schot.

Deze al lang lopende trend om uitgebreide provinciegeschiedenissen te verzorgen en te herbewerken – sommige provincies zijn al aan hun derde integrale geschiedenis toe – heeft absoluut een stimulerende uitwerking op de regionale geschiedschrijving. Daardoor komt er meer ruimte en aandacht voor de regionaliserende benadering die binnen de verschillende historische vakgebieden aan de universiteit wordt bedreven. Ze leidt er immers toe dat tal van historici door de redacties worden uitgenodigd, vaak tegen een vergoeding, er hun onderzoeksresultaten synthetiserend in vast te leggen. De kwaliteit – synthese, vergelijking – hangt af van het organiserend team en de wijze waarop dat de verschillende bijdragen vanuit een gekozen perspectief op elkaar weet af te stemmen. Wie de laatste producties bekijkt – van Groningen, Zeeland en Limburg – kan vaststellen dat het provinciale kader een container van een haast ideale omvang biedt om tot zo'n vergelijkende afstemming te komen.⁴⁶ Paul Brusse, de hoofdredacteur van het Zeeuwse werk, sprak in dit verband van de provinciegeschiedenis als 'het hoogst haalbare in de regionale historische wetenschap in Nederland'.⁴⁷ Daarbij maken we wel de kanttekening dat provinciegeschiedenis als publicatiemiddel meer een platform vormt voor het samenbrengen van eerder verricht onderzoek dan een innovatief werkveld creëert met eigen bronnen en een eigen benaderingswijze.

46 M.G.J. Duijvendak e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen*, 3 dln. (Zwolle en Groningen 2008-2009); Paul Brusse, Peter Henderikx, Wijnand Mijnhardt, Jeanine Dekker en Jan Zwemer (red.), *Geschiedenis van Zeeland*, 4 dln. (Zwolle 2012-2014); Paul Tummers, Louis Berkvens, Arnoud-Jan Bijsterveld, Ad Knotter, Leo Wessels met Frank Hermans en Eric van Royen (red.), *Limburg. Een geschiedenis*, 3 dln. (Maastricht 2015).

47 Paul Brusse, 'De provinciegeschiedenis: het hoogst haalbare in de regionale historische wetenschap in Nederland', *Historisch Jaarboek Groningen* (2009) 111-127.

De 4-delige serie "Geschiedenis van Zeeland", uitgegeven door WBOOKS tussen 2012 en 2014.

Bron: Uitgeverij WBOOKS Zwolle.

Perspectieven

In een samenleving die in toenemende mate een spanning ervaart tussen globaliserende tendensen en bezorgdheid om de teloorgang van 'eigen identiteit' en 'culturele eigenheid' – wat die ook mogen inhouden – lijkt de regionaliserende en lokaliserende aanpak van geschiedbeoefening van groot belang. Regionale en lokale geschiedbeoefening is daarom toe aan een herwaardering binnen het totaal van de historische wetenschappen in Nederland, of het nu om rurale of urbane, om

culturele, sociaalhistorische of religieuze thema's gaat. Ondanks de steeds sterkere nadruk op *global history* waarvan op tal van universiteiten sprake is, hoeft men de wereld immers niet alleen te bestuderen met een verrekijker. Een microscoop kan haar ook dichterbij brengen. Juist om geschiedenis in een internationaal en zelfs mondiaal perspectief te kunnen beoefenen is het noodzakelijk het niveau van kennis van de eigen regionale en lokale geschiedenis op een hoog peil te houden. Deze fungeert immers als onmisbare bouwsteen voor de 'grote geschiedverhalen', of die nu op nationaal of Europees niveau geconcipieerd worden. 'All history is local history', stelde de Engelse historicus Chris Wickham al 30 jaar terug.⁴⁸ Alle grote geschiedverhalen berusten op lokale gebeurtenissen en situaties. De geschiedenis van afzonderlijke plaatsen en regio's wordt in de historiografie vaak slechts gebruikt ter illustratie van een bepaald historisch proces, zoals de Reformatie van de zestiende eeuw of de industriële revolutie. Maar dergelijke grote historische ontwikkelingen zijn samengesteld of herleid uit de ontelbare individuele ervaringen en handelingen van de mannen en vrouwen die het werkelijke object van de geschiedenis vormen. Hun levens speelden zich af tegen de achtergrond van de lokale samenleving en binnen de sociale gemeenschap van gehucht, dorp, stad en streek. Deze fungeert als de microkosmos waarin zich grote ontwikkelingen weerspiegelen maar die ook zelf fungeert als actor. Dus is alle geschiedenis lokale geschiedenis. Zoals Maarten Duijvendak schreef in een recensie van een dissertatie over de lokale sigarennijverheid in Valkenswaard:

Op het eerste gezicht lijkt dit boek te dik; 440 pagina's tekst over zeventig jaar nijverheid in een dorpje met minder dan 5000 inwoners. In een tijd dat *Global History* hoog op de onderzoeksagenda staat, verrast zo'n boek wellicht. Toch, ik zou willen dat er meer van dit type boeken geschreven werd over plaatsen met een specifieke nijverheid. Ze kunnen immers scherp zicht bieden op complexe veranderingsprocessen en daarom zijn dit soort lokale studies onverminderd belangrijk. Het hier besproken boek kan wellicht als voorbeeld dienen.⁴⁹

Voorwaarde is uiteraard dat regionale en lokale geschiedenis steeds comparatief en transnationaal bedreven wordt. Voor wetenschappelijk onderzoek naar een streek of stad, of naar de ontwikkeling van een bepaald fenomeen binnen die

48 Chris J. Wickham, *The Mountain and the City. The Tuscan Appenines in the Early Middle Ages* (Oxford 1988) 1; aangehaald in Bijsterveld, 'Het maakbare verleden', 29.

49 M. Duijvendak, bespreking van: Henk van Mierlo, *Tabakswerkers, landbouwers en patroons. Ondernemersmacht en arbeiderskracht in een industrialiserende gemeenschap Valkenswaard 1850-1920* (Tilburg 2014), *BMGN - Low Countries Historical Review* 130 nr. 4 (2015) review 77. DOI: <http://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.10156>.

streek of stad, is het essentieel te vergelijken met andere regio's in eigen land en daarbuiten.⁵⁰ Een dergelijke, letterlijk grensoverschrijdende benadering, waarin wetenschappers buiten de kaders van hun eigen, geconstrueerde regionale, nationale, taalkundige en zelfs etnische identiteit treden, biedt de enige garantie op duurzaam wetenschappelijk succes. Tegelijk is hiermee de regionale samenleving gediend. In onze tijd beweren sommigen dat de 'autochtone' identiteit onder druk staat van de nieuwkomers in onze samenleving. Zij lijken te streven naar een nieuw nationalistisch en etnisch discours waarin degenen die de oudste oorsprong kunnen claimen, op grond daarvan het recht hebben op culturele dominantie. Juist in deze context is het zaak de regionale geschiedenis, cultuur en taal te bestuderen en te analyseren met oog voor het eender én het andere, waarbij dynamiek, interactie en diversiteit worden gezien als kwaliteiten van cultuur en niet als verwording of achteruitgang. De regio's waarin wij leven, onderdeel van de Lage Landen, hebben historisch gezien hun succes altijd ontleend aan de mate van uitwisseling met andere regio's, landen en culturen. Een dergelijk uitgangspunt leidt niet tot cultuurrelativisme of een al te gemakkelijk *anything goes*, maar wel tot een besef dat regionale én nationale cultuur en taal tijd-, plaats- en groepsgebonden zijn en dus dynamisch.

In dit verband is het goed nog maar eens op het schrijven dat het regionale en lokale niet het tegendeel zijn van het globale of mondiale. Sterker nog: het lokale en het regionale krijgen pas reliëf, perspectief en betekenis in relatie tot het grotere kader. Zoals Roland Robertson schrijft in zijn essay over glocalisering:

*(...) the global is not in and of itself counterpoised to the local. Rather, what is often referred to as the local is essentially included within the global. In this respect, globalization, defined in its most general sense as the compression of the world as a whole, involves the linking of localities. But it also involves the 'invention of locality', in the same general sense of the idea of the invention of tradition.*⁵¹

Deze 'invention of locality' staat voor glocalisering als een proces, dat wil zeggen de interactie van globalisering met lokale leefwerelden in hun traditionele lokale structuren en omgevingen. Anton Schuurman wees al in 1999 op het nut van de term glocalisering als aanduiding voor de interactie die ten grondslag ligt aan de modernisering van de plattelandscultuur in de negentiende en vroege

50 Ontleend aan Bijsterveld, 'Op het scherp van de snede', 184.

51 Roland Robertson, 'Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity', in: M. Featherstone, S. Lash en R. Robertson (ed.), *Global Modernities* (London 1995) 25-44, 35; geciteerd in Victor Roudome tof, *Glocalization: A Critical Introduction* (New York 2016) 9.

twintigste eeuw.⁵² Hij ziet die uitdrukkelijk als het product van de wisselwerking tussen krachten van ‘onderaf’, vanuit de lokale en regionale stedelijke en plattelandscultuur, en ‘top-down’-processen als nationalisering, industrialisering en commercialisering.

Opmerkelijk genoeg is deze opvatting niet eens nieuw. Al in de eerste helft van de negentiende eeuw pleitte de in het Friese Grouw geboren predikant Joost Halbertsma (1789-1869) voor een visie op de Friese taal en cultuur die deze niet zou isoleren en als uniek beschouwen, ‘maar juist laten meetellen in de wereld als een van de verschillende Europese talen’.⁵³ Hij dacht groter en internationaler en onttrok zich dus aan het cliché van de negentiende-eeuwse nationalist of regionalist: hij richtte zich juist niet op de opbouw en erkenning van de Nederlandse natie maar streefde naar de eenheid van Europa. Daarin zouden culturen verdwijnen en dat rechtvaardigde de studie van oude talen en culturen als bouwstenen van emancipatie en ontvoogding van de burger.

Ook de afscheidnemende hoogleraar en SHCL-directeur heeft deze opvatting een- en andermaal geventileerd. Als niet-Limburger ontwikkelde hij in Maastricht een meer internationaal georiënteerd bewustzijn, waarin een comparatieve, grensoverschrijdende en internationale benadering van het regionaalhistorisch onderzoek centraal staat. Allereerst komt daarmee de verhouding tussen centrum en periferie – vanuit de landprovincies van Nederland vaak gepercipieerd als een geschiedenis van achterstelling en bevoogding – in een ander daglicht te staan. Ligging aan de hedendaagse, feitelijk pas in de negentiende eeuw vastgelegde grens betekent nog niet dat grensregio’s altijd perifere regio’s zijn geweest. Alle drie de regio’s die hier besproken worden – Friesland, Noord-Brabant en Limburg – maakten ooit in hun geschiedenis deel uit van een politiek of cultureel kerngebied. Juist hun grensligging maakte hen vaak het toneel en zelfs de bakermat van economische, sociale, demografische, culturele en/of religieuze dynamiek en innovatie waarmee zij vooruitliepen op de zogenaamde kernregio’s. Juist de mate van dynamiek, uitwisseling en grensverkeer maakt van ieder van de drie genoemde regio’s eerder een doorgangsgebied dan een gesloten *Kulturraum* waarin ‘van oudsher in het verleden gewortelde en uiteindelijk door de geschiedenis heen samenhangende cultuuruitingen van verschillende aard bestaan’, vooral in taalkundige en volkskundige zin.⁵⁴ Eerder dan culturele grenzen doen politieke

52 Schuurman, ‘Plattelandscultuur’, 296-298.

53 Alpita de Jong, *Triomfen en tragedies van een uitmiddelpuntig man. Joost Halbertsma 1789-1869. Een biografie* (Grou 2018); besproken door Monica Soeting in *Trouw Letter & Geest* 9 juni 2018, waaraan enkele zinnen zijn ontleend.

54 Knotter, ‘Na de *Kulturraumforschung*’, 237; idem, ‘Paradoxen van de grens. Ongelijke ontwikkeling, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn’, *Studies*

grenzen ertoe: in het historisch onderzoek van grensgebieden zou men, aldus Knotter, juist moeten uitgaan ‘van het bestaan van grenzen als instituties die de dynamiek van het maatschappelijke en culturele leven in deze gebieden in hoge mate bepalen’.⁵⁵

Ten tweede voorkomt een comparatieve, naar buiten gerichte blik de essentialisering van regionale identiteit, eigenheid en cultuur. Uitgerekend de regionale bijzonder hoogleraren zijn de vertolkers geworden van het idee dat een afgebakende regionale of provinciale identiteit niet bestaat.⁵⁶ Iedere nationale, regionale, etnische of taalidentiteit die niettemin wordt geponeerd, berust op constructie en een bedenkelijke interpretatie van de geschiedenis. Recent onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat wanneer (jonge) inwoners van Noord-Brabant spreken over het Brabantse karakter van hun identiteit, dat vooral berust op het extrapoleren van lokale vertrouwdheid en bekendheid, een gevoel dat getooid wordt met het sterke label ‘Brabants’.⁵⁷ Het zijn dergelijke identitaire constructies die zich goed lenen voor vergelijkend onderzoek op hun historische en ruimtelijke dimensies. Zo bezien is regionale en lokale geschiedbeoefening nooit een provincialistische hobby maar een even noodzakelijk als vruchtbaar onderdeel van nationale en zelfs transnationale geschiedenis. Ad Knotter heeft dat in de afgelopen 20 jaar op aansprekende en pregnante wijze duidelijk gemaakt.

over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/ Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 46 (2001) 159-174; idem, ‘Jenseits einer Kulturraumforschung. Konzepte für eine grenzüberschreitende Geschichtsschreibung in Europa’, in: H. Hoebink (ed.), *Europäische Geschichtsschreibung und europäische Regionen. Historiographische Konzepte diesseits und jenseits der niederländisch-deutschen / nordrhein-westfälischen Grenze. Studien zur Geschichte und Kultur Norwesteuropas* 18. Veröffentlichungen des Instituts für niederrheinische Kulturgeschichte und Regionalentwicklung der Universität Duisburg-Essen (Münster etc. 2008) 25-53.

- 55 Knotter, ‘Na de Kulturraumforschung’, 244. Op bescheiden schaal is dit idee ook toegepast in Arnoud-Jan Bijsterveld, *Naar indicatoren voor regionale samenhang. De bijdrage van landschaps- en cultuurgeschiedenis* (s-Hertogenbosch 2014).
- 56 Idem, ‘Brabantse identiteit: feit of fictie?’ in: idem, *Maakbaar erfgoed. Perspectieven op regionale geschiedenis, cultureel erfgoed en identiteit in Noord-Brabant* (Tilburg 2009) 65-76; Ad Knotter, ‘Limburg bestaat niet. Paradoxen van een sterke identiteit’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden / The Low Countries Historical Review* 123 (2008) 354-367; herdrukt in: idem (red.), *Dit is Limburg! Opstellen over de Limburgse identiteit (her)uitgegeven ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* (Zwolle en Maastricht 2009) 263-277; idem, ‘175 jaar beide Limburgen: waarom ze toch niet bij elkaar horen’, *De Maasgouw* 134 (2015) 5-11; Leonie Cornips en Ad Knotter, ‘De uitvinding van Limburg: de territorialisering van geschiedenis, taal en identiteit’, *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 61 (2016) 136-163.
- 57 Sandra Wagemakers, *Brabant is Here: Making Sense of Regional Identification* (dissertatie Tilburg University 2017).

Eduard Dormans

**GELD VOOR HET GARNIZOEN.
EEN VERKENNING VAN DE MAASTRICHTSE
STADSFINANCIËN, 1600-1795**

Abstract

Money for the garrison. The Maastricht government finances explored

Already before 1600 war had destroyed what was left of the prestigious Maastricht medieval textile industry. The city's income was generated largely by levies on the transport on the river Meuse. As a blessing in disguise came the upscaling of the military presence and the fortifications in particular after 1632, when Dutch troops conquered the town to make Maastricht one of the most important strongholds of the Dutch Republic. Economic life within the city walls adapted to the presence of the numerous soldiers, their families and servants. Their numbers fluctuated depending on the military operations in the region. Yet these people contributed largely to the municipal tax income. Money for building projects, soldier's payments and equipment for warfare poured into the local economy. The citizens were by tradition obliged to provide housing and furniture for the troops for free and this burden shifted gradually from the private purse to the town's treasury. However, the bulk of the cost of the military presence was paid for by the United Provinces of the Dutch Republic and not by the city of Maastricht.

Maastricht successfully exploited its new status as a military stronghold. From the early 17th century local tradespeople created a living by servicing the garrison and supplying the surrounding countryside. This earnings model persisted far into the 19th century.

Maastricht, een geval apart?

Zoals Asterix en Obelix door de bovenmenselijke krachten van een toverdrank, als enigen hun Gallische dorpje aan de Bretonse kust vrij van Romeinen hielden, zo ook hebben de Maastrichtenaren als enigen de machtige Habsburgers de deur gewezen. Terwijl in de zestiende eeuw de overwinning van het centralisme in bijvoorbeeld een wereldstad als Gent definitief en onontkeerbaar werd, heeft Maastricht door eendrachtige samenwerking van Brabantse en Luikse ingezetenen haar zelfstandigheid behouden. Of zoals het staat in artikel 7 van het capitulatieverdrag uit 1632: '...als eenen staet ende provincie particulier, verscheyden van andere staten ofte provincien van beyde de voorsz heeren...'. Maastricht was namelijk in geen gewestelijk of landelijk college vertegenwoordigd en financieel en juridisch onafhankelijk. Zelfs het hardhandige ingrijpen van de Spaanse hertogen Alva en

Parma in respectievelijk 1567 en 1579 had uiteindelijk nauwelijks invloed op de autonome status van Maastricht. Deze autonomie, een vorm van middeleeuws particularisme, hebben haar inwoners tot aan het einde van het ancien régime weten te handhaven.¹

Niettemin heeft ook Maastricht de gevolgen van de vroegmoderne staatsvorming ondervonden. Staatsvorming wordt hier gedefinieerd als een schaalvergroting op bovenlokaal niveau van de bestuurlijke, militaire en fiscale machtsuitoefening, veelal onder aanwending van dwang.² De drijvende kracht achter deze staatsvorming was het geldgebrek dat vanaf de vijftiende eeuw vorstenhuizen steeds meer parten speelde bij de realisatie van hun dynastieke en territoriale ambities. De vorst werd steeds afhankelijker van de financiële ondersteuning van zijn onderdanen en vooral de rijke steden. Deze steden waren in staat hun burgers gedwongen bijdragen - belastingen - op te leggen voor gemeenschappelijke uitgaven, op de eerste plaats voor orde en veiligheid. In de ontwikkeling van de financiën zien we het van 'alle bedrieglijke ideologie ontane wezen van de staat', aldus Joseph Schumpeter.³ En inderdaad, de bewaard gebleven stadsrekeningen van Maastricht uit de achttiende eeuw, enkele ook uit de zeventiende eeuw, laten zien hoe de stad bestuurlijk, militair en fiscaal werd ingezet ten dienste van de soevereine machtsontplooiing, eerst onder de Habsburgers, later onder de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.⁴ Maastricht was geen Gallisch dorpje. De stad bezat geen toverdrank en kreeg te maken met de gevolgen van vreemde overheersing. Deze bracht volgens Vermeesch op drie terreinen fundamentele veranderingen voor de stad: de centralisering van de besluitvorming, de toepassing van militair geweld op steeds grotere schaal en de verzwaring van de belastingen.⁵

- 1 De auteur is dr. Ben Gales en drs. Sjang Hermsen zeer erkentelijk voor hun kritische commentaar bij eerdere versies van dit artikel. Protagonisten van de financiële en juridische onafhankelijkheid zie P. J. H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht 1632-1673* (Assen/Amsterdam 1975) 43 en J. H. J. Geurts, *Ons stad in sulcken gedranghe. Maastricht tussen Brabant en het Rijk 1500-1550* (Nijmegen 1993) 35 en 334. Citaat artikel 7 capitulatieverdrag 1632 bij Ubachs, *Twee heren*, 443.
- 2 Naar W. Blockmans bij: G. Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming: de grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam 2006) 19, voetnoot 15. De term 'schaalvergroting' wordt in deze definitie gehanteerd als een kwantitatieve (in de ruimte) en kwalitatieve (verdichting) schaalvergroting van de staatsorganisatie; Wim Blockmans, 'Beheersen en overtuigen. Reflecties bij nieuwe visies op staatsvorming', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 18-30.
- 3 Joseph Schumpeter, 'Die Krise des Steuerstaats', in: Rudolf Hickel, *Die Finanzkrise des Steuerstaats. Beiträge zur politischen Ökonomie der Staatsfinanzen* (Frankfurt a.M. 1976) 329-379, aldaar 331.
- 4 Zie voor een overzicht van het onderzoeksveld stadsrekeningen: Marjolein 't Hart en Manon van der Heijden, 'Het geld van de stad. Recente historiografische trends in het onderzoek naar stedelijke financiën in de Nederlanden', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3 (2006) 3, 3-35.
- 5 Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming*, 19.

In de geschiedschrijving van Maastricht komen al deze aspecten tezamen in het garnizoen. De hinder en de overlast van het ‘Hollandse’ garnizoen lopen als een rode draad door de geschiedenis van de stad. Voor velen was de bezetting door vreemde gewelddadige militairen de oorzaak van de economische ondergang van de eens zo bloeiende stad. Een herstel van de welvaart door restauratie van de middeleeuwse textielnijverheid bleef de stad nog tot in de achttiende eeuw tevergeefs najagen.⁶ In de volgende paragrafen wordt de weerslag van de ‘militarisering’ van Maastricht beschreven: de veranderingen in de verhouding tussen stad en staat, de betekenis van het militaire garnizoen en de groei van de stedelijke belastingen en uitgaven. Tot slot worden de sociaal-economische implicaties van deze ontwikkeling kort besproken. Gezien de beschikbare bronnen ligt de nadruk in dit artikel op de Staatse periode van 1632 tot 1795.

Staat en stad

Maastricht verwierf al vóór 1250 allerlei privileges waaruit we kunnen opmaken dat de burgers met succes een zekere bestuurlijke autonomie verkregen. Het is aannemelijk dat deze ‘autonomie’ bij de stadsheren gekocht werd met de opbrengst van tollens, geheven op de landroute van Keulen naar Antwerpen, die in Maastricht de Maas kruiste, en op het handelsverkeer over de Maas tussen Luik en het Noorden. Inwoners van de stad waren sinds onheuglijke tijden Luiks of Brabants. De hertog van Brabant en de bisschop van Luik oefenden er samen de soevereiniteit uit.⁷ Sedert 1229 had Maastricht het recht om een eigen stadsmilitie erop na te houden. In rustige tijden verzorgden vier schuttersgilden – ongeveer 400 tot 600 personen – de militaire en politionele taken. Bij een dreigende belegering kon men daarnaast een beroep doen op de ambachtslieden die geen lid van een schuttersgilde waren.

Aan de bloeiperiode en de politieke betekenis van Maastricht kwam in het midden van de zestiende eeuw een einde. Dat was te wijten aan de achteruitgang van de stedelijke nijverheid en de verschuiving van de handelsstromen van Antwerpen naar Amsterdam. Daarentegen nam haar militair-strategische betekenis in een periode van oproer en oorlogsgeweld alleen maar toe.⁸ In de zeventiende en

6 J.G.J. Koreman, ‘Pogingen tot herstel van de Maastrichtse lakennijverheid’, in: G.W.G. van Bree e.a. (red.), *“Van der Nyersen upwaert”* (Maastricht 1981) 205-214.

7 Jacques van Rensch, ‘Bestuur en rechterlijke organisatie van Maastricht’, in: Paul Tummers e.a. (red.), *Limburg, een geschiedenis tot 1500* (Maastricht 2015) 341-356, aldaar 351.

8 Erwin Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd* (Hilversum 2006) 121-124.

Inname van de stad Maastricht door de hertog van Parma in 1579. Gravure: R. de Hooghe, ca. 1615.

Bron: J.G.J. Koreman, *Geteeckent tot Maestricht* (Maastricht 1981).

achttiende eeuw was Maastricht vooral een cruciale vesting die het verkeer langs en over de Maas controleerde. De belegering en inname van de stad door de Spaanse troepen onder Parma in 1579 betekenden de definitieve onderwerping van de stad. De ontreddering was compleet, veel inwoners sloegen op de vlucht of vonden de dood. Er waren grote materiële verliezen. De stad moest afstand doen van haar privileges en schutterijen. De ambachten verloren hun vertegenwoordiging in het stadsbestuur. De beide stadsheren maakten een einde aan de coöptatie van bestuursfuncties. Zij trokken de benoeming van de burgemeesters, schepenen en de rechters naar zich toe. In de praktijk lieten de stadsheren zich vertegenwoordigen door commissarissen-deciseurs, die het oppertoezicht uitoefenden op het bestuur, de rechtspraak en de stadsfinanciën.⁹ Het dagelijks bestuur van de stad was in handen van twee regeringslichamen, de Luikse en de Brabantse Raad. Deze raden vertegenwoordigden elk hun stadsheer. Ze bestonden elk uit één hoogschout, één

⁹ Louis Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1794', in: Tummers e.a. (red.), *Limburg, een geschiedenis 1500-1800*, 94-95.

burgemeester, zeven schepenen, vier gezworen raden en één 'pajmeester'. Bij het besturen van de stad traden beide raden gezamenlijk op. Deze samenvoeging werd de 'Indivieze Raad' genoemd.

Toen de Staten-Generaal in 1632 het Spaans-Habsburgse bestuur uit de stad verdreven, hoefde de nieuwe heer de bestaande regeringsvorm uit 1580 niet meer aan te passen. De overgenomen 'Brabantse' rechten gaven de Republiek voldoende machtsmiddelen om de stad volledig te beheersen. De medeheerschappij van de bisschop van Luik werd gecontinueerd. Het katholieke karakter van de stad bleef behouden met enige beperkingen. De rechtspositie van de stad bleef onveranderd en het capitulatieverdrag gegarandeerd. Het belangrijkste gevolg van de regeringswisseling was de 'calvinisering' van door de Republiek benoemde 'Brabantse' ambtenaren en bestuurders. Deze waren in de overwegend katholieke stad niet te vinden en werden daarom van buiten aangetrokken. Van slechts enkele Staatse regenten kan gezegd worden dat ze vóór 1632 al in Maastricht woonden.¹⁰ Sommigen hadden wel wortels in de Zuidelijke Nederlanden. Zij waren vanwege hun religie uitgeweken en keerden terug na de verdrijving van de Spanjaarden. Anderen waren verdienstelijke militairen uit het Staatse leger, predikanten of carrièreambtenaren die in Maastricht kans zagen een regentenpositie te bereiken. In de eerste helft van de achttiende eeuw werd de Brabantse magistraat van Maastricht gerecruteerd uit 40 families die allen min of meer met elkaar en met Hollandse regentenfamilies verwant waren. Religie, huwelijk, vermogen en afkomst gaven toegang tot het bestuur.¹¹ De hoogste sociale rangen waren gereserveerd voor deze *expatriates*. Aan het hoofd stond de Staatse militaire gouverneur met zijn staf van adellijke officieren uit het garnizoen. In het stadsbestuur speelde de tegenstelling tussen katholieken autochtonen en protestantse allochtonen verder geen grote rol, wel was er een duidelijke scheidslijn naar maatschappelijke stand: 'politieken' contra 'militairen'; burgerlijk bestuur contra militair gezag.¹² De stad had verder geen enkele zeggenschap over de militairen van het garnizoen. De magistraat was afhankelijk van de gouverneur, de commandant en de staf. Ter bevordering van de goede relaties en als uiting van tevredenheid over de buitengewone 'devoiren' (diensten) voor de stad, werden zij rijkelijk bedacht met geschenken en 'donatieven' (geldbedragen). Omgekeerd had de gouverneur geen bemoeienis met het stadsbestuur.

In bestuurlijk opzicht maakten de Staten-Generaal veel meer gebruik van de mogelijkheden die de constitutie van de stad hun bood om een stempel op

10 De meest prominente was de familie Pesters.

11 Marjo Barthels, *De Staatse magistraat van Maastricht, 1700-1750*. Doctoraalscriptie Nieuwe Geschiedenis RU (Utrecht 1989) 67-89.

12 Ubachs, *Twee heren*, 188.

het stadsbestuur te drukken dan hun voorgangers – de Spaanse Habsburgers – ooit hadden gedaan. De invloed van de bisschop van Luik als mede-stadsheer was en bleef in vergelijking hiermee marginaal. De belangrijkste interesses van de Staten-Generaal waren van militaire aard: Maastricht had tot taak om als verdedigingswerk de toegang tot de Maas af te grendelen. De Republiek was door de zee aan de noord- en westkant en de zeearmen en brede rivieren aan de zuidzijde vrij goed door natuurlijke grenzen beveiligd. De achilleshiel in de defensie was het zuidoosten. Via Maas en Rijn kon een vijandelijk leger tot diep in de Republiek doordringen. Kon de vijand de Maasroute niet gebruiken voor transport van materieel en troepen dan vertrapte dat zijn opmars naar het eigenlijke gebied van de zeven provincies aanzienlijk. Verder was Maastricht de uitvalbasis voor militaire operaties in de Zuidelijke Nederlanden. In crisistijden werden grote voorraden granen, andere levensmiddelen en fourage in de stad aangehouden. In de vesting bevonden zich in de achttiende eeuw bovendien kruittorens en arsenalen, die in de krijgsbehoeften van 30.000 man in oorlogstijd konden voorzien.¹³ Maastricht was verreweg de belangrijkste stad van de 35 steden waar de Generaliteit garnizoenen legerde. In 1734-1735 waren van de 26 eskadrons cavalerie er zes in Maastricht gelegerd, van de vier regimenten dragonders één en van de 62 regimenten infanterie zeven. In totaal 14 eenheden, het dubbele van nummer twee: Nijmegen met drie eskadrons cavalerie en vier regimenten infanterie. Bergen op Zoom, Venlo, Den Bosch en Breda waren met een aanzienlijk geringere bezetting toegerust. De helft van deze plaatsen kwam niet boven de een of twee regimenten uit. Van de meer dan 54.000 Staatse militairen in dat jaar zullen er ongeveer 7.000 in Maastricht gewoond hebben.¹⁴

In vergelijking met de militaire betekenis van de vesting Maastricht waren de financiële baten die de stadsheren uit hun positie trokken eerder gering. De Luikse en Brabantse stadsheer hieven in de stad geen belastingen. Het inkomen dat de beide ‘Princen’ uit de stad trokken was een herinnering aan feodale tijden. De Staten-Generaal ontvingen ongeveer 3.000 guldens vooral uit de ‘Groote swijgende doorvarende landtol tot Maastricht en de Vroenhof’ (1.400 gulden) en de ‘Kleine Prince tollén’ (413 gulden).¹⁵ De bisschop van Luik kwam met nog minder weg. Aan de ‘Groote swijgende tol’ had hij geen aandeel, daarvoor wel recht op

13 J.P.C.M. van Hoof en E.P.M. Ramakers, ‘De militair-strategische betekenis van Maastricht. Een verkenning’, in: L.J. Morreau, *Bolwerk der Nederlanden. De vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13^e eeuw* (Assen 1979) XXI-XLII, XXXVII.

14 RHCL, Oud militaire archieven, 07.E01, inv.nr. 33.6, Lijst van veranderingen der garnizoenen gearresteert tot den 8 april 1735.

15 Nationaal Archief 's-Gravenhage (NA), Collectie Bisdom, 1.10.06, inv.nr. 171, Staten van inkomsten en uitgaven van de Republiek in de Generaliteitslanden in het bijzonder over de jaren 1741 en 1751.

tweederde van de ‘Kleine Princetollen’. Zijn inkomen kwam niet boven de 2.000 gulden per jaar uit.

Monetair gesproken rekende men in Maastricht met de Brabantse gulden die bestond uit 20 stuivers van 4 oort. Alle door het stadsbestuur in omloop toegelaten munten hadden in principe een vastgestelde wisselkoers ten opzichte van de (Maastrichtse) gulden. De in omloop zijnde munten kenden een grote verscheidenheid zowel qua leeftijd als herkomst (Spaanse, Franse, Brabantse, Luikse, Hollandse, Duitse) maar de Luikse munten waren het belangrijkste. De voortdurende waardedaling van de in Luik geslagen gulden ten opzichte van de Brabantse gulden was daardoor ook in het Maastrichtse geldverkeer een storende factor. Vooral in de eerste helft van de zeventiende eeuw zakte de waarde van de Luikse munt spectaculair weg. Omstreeks 1638 was hij minder dan de helft van de Brabantse gulden waard. Door vast te houden aan de pariteit met de Luikse gulden ‘importeerde’ Maastricht de Luikse geldontwaarding, waardoor in deze periode de lokale prijzen stegen. Na 1650 stabiliseerde de situatie in Luik en werd de verhouding tussen de Brabantse gulden Maastrichter koers, of de gulden licht zoals hij in de wandeling werd genoemd, en de Hollandse gulden vastgelegd als 5 gulden Hollands gelijk aan 8 gulden Maastrichts. Een omrekenverhouding die de hele Hollandse periode is blijven bestaan. De Hollandse gulden bestond uit 20 stuivers van elk 12 oort. In de tekst wordt met gulden de gulden licht bedoeld, of zoals het officieel heette de gulden Brabants, Maastrichter koers tenzij anders aangegeven.¹⁶

Het garnizoen

Garnizoensstad

Het garnizoen was een zeer prominent teken van onderwerping aan de heer, gesymboliseerd door de overgave van de stadssleutels van de burgemeesters aan de militaire gouverneur als zijn vertegenwoordiger. Geen burger in een versterkte stad kon ontkomen aan de dominante en misschien zelfs intimiderende aanwezigheid van het garnizoen.¹⁷ Alle verkeer in en uit de stad werd gevisiteerd. Bezoekers werden geregistreerd en hun papieren nagezien. Na sluiting van de stadspoorten was alle contact met ‘buiten’ praktisch geheel onmogelijk. Soldaten liepen overdag

16 J.H. Bisschops, *Maastricht 1680-1725. Een sociaal economische verkenning*. Doctoraal scriptie Katholieke Universiteit Nijmegen (Heerlen 1968) 5-22. De verwarring in het muntwezen was groot, bijv. de in Luik geslagen gulden, was ook een ‘brabantse gulden’.

17 Cf. C.J. Gudde, *Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1958) 172-180; voor Maastricht: *Reglement en orders voor het garnizoen van Maastricht*, Henricus Landtmeter (Maastricht 3 juni 1774).

Plan van de stad Maastricht en Wyck, met speciale vermelding van de verschillende stadspoorten. Gravure: Is. Tirion, 1747. Bron: J.G.J. Koreman, *Geteekent tot Maastricht* (Maastricht 1981).

en 's nachts patrouilles in de stad. Verdacht gedrag leidde tot aanhouding en mogelijk zelfs opsluiting. Het straatbeeld zal door geüniformeerden zijn bepaald. Het uniform was zowel in dienst als buiten dienst verplicht tenue voor elke soldaat en officier. De belangrijkste taak van het garnizoen in vreedstijd was de bewaking van de versterkingen van de stad en het wachtlopen. Iedere ongewone, onaangemelde nadering van de stad leidde tot alarm. Maastricht telde ongeveer 22 wachtposten, *corps de gardes* genaamd. De hoofdwacht onder commando van een kapitein was op het Vrijthof gevestigd. De poortwachten (meestal onder commando van een officier) vond men aan de toegangspoorten tot de stad. 's Morgens bij het kriecken van de dag werd de 'reveille' geslagen door de tamboers van de hoofdwacht en die der andere wachten die daarvoor naar de markt gekomen waren. Bij het sluiten van de poorten kwam op het slaan van de taptoe – in de winter om 8 uur 's avonds, 's zomers om 9.30 uur – een delegatie van elke poortwacht naar het Vrijthof. Ze keerden onder het slaan van de tamboer met de sleutels terug naar de poort. Het tromme-

len ging zo lang door totdat de dienstdoende officier met de sleutels aan de laatste barrière was aangekomen. Schildwachten stonden op beide oevers van de Maas en op de Maasbrug om schippers de doorvaart na sluiting van de poorten te beletten.

De last van ‘Servies & Logies’

De belangrijkste bron voor de geschiedenis van het garnizoen te Maastricht is het werk van J.L. de Lenarts *Opkomst en voortgang van de stad Maastricht*, geschreven omstreeks 1785 en in 1865 gepubliceerd.¹⁸ De Lenarts was vanaf 1761 vele jaren ‘Luikse’ ontvanger der Nieuwe Middelen en stadsfourier. Zijn ‘Brabantse’ evenknie in deze periode was A.L. Pélerin die bovendien omvangrijke aantekeningen heeft nagelaten over de financiële verhouding tussen de stad en de Raad van State omstreeks 1742.¹⁹ De derde bron zijn de verzamelde archivalia van A.C. Hesselt van Dinter: *Over het fouriersambt (1785)*.²⁰ Alleen De Lenarts gaat in detail in op de Bourgondische en Spaanse tijd. Toen was de stad verplicht legers van de Brabantse hertog onderdak te verschaffen en ‘servies’ in de vorm van vuur, licht, beddegoed en keukengerei.²¹ Het is wellicht vanwege twijfel aan de loyaliteit van de stadsmilitie dat Karel V als eerste voor korte tijd een garnizoen in de stad legerde en de stad versterkte.²² In de tweede helft van de zestiende eeuw waren er de nodige gewapende confrontaties waarbij vooral de huurlingen van Alva hun sporen in de stadsgeschiedenis hebben achtergelaten. Er waren voortdurend problemen met de discipline van de soldaten. De burgers waren uitgeleverd aan willekeurige confiscaties, plunderingen en intimidaties door Spaanse troepen. In een akkoord met de stad was in 1571 afgesproken dat alleen huisvesting verstrekt zou worden. In de praktijk kwam het echter erop neer dat uit de stadskas ook de soldijen ‘voorgeschoten’ werden (‘lenonghe ende onderhalt’). Volgens de overlevering brachten goeude burgers zelfs hun bezittingen, vrouwen en kinderen buiten de stad in veiligheid. Door geldgebrek en een politieke koerswending verlieten in april 1577 de laatste vendels van de Spaanse bezetting de vesting. De stad was vastbesloten haar lot in eigen hand te nemen en geen garnizoen meer in de stad toe te laten. Voorbereidingen voor een beleg volgden. Schutterijen en burgers werden gemobiliseerd, voorraden aangelegd. Na een

18 Jos. Habets (red.), ‘Opkomst en voortgang der stad Maastricht met geschiedkundige aantekeningen’, PSHAL 2 (1865) 3-98, deel 1 en vervolg: PSHAL 3 (1866) 3-40, deel 2.

19 RHCL, Collectie Handschriften, 18A, inv.nr. 31, A.L. Pélerin, Serviesgelden.

20 RHCL, Archief A.C. Hesselt van Dinter, 22.018, inv.nr. 1, Over het ambt van stadsfourier.

21 Serviesgeld [Mil. Woordenboek, spelling van 1861 ‘Serviesgeld’] Vergoeding voor den prijs eener woning of voor bijkomende behoeften, ameublement, verwarming, verlichting, enz. als de woning in natura geleverd wordt. Gevonden op http://www.dbnl.org/tekst/land016mili01_01/land016mili01_01_0020.htm

22 Volgens A.L. Pélerin, *Essais historiques et critiques* (Maastricht 1803) 247, 320 ging het de keizer om de defensie tegen Frankrijk.

heroïsche verdediging nam Alexander Farnese, hertog van Parma met zijn leger de vesting 29 juni 1579 stormenderhand in. Het duurde decennia voor de stad de verwoestingen van het beleg, de plunderingen en het vertrek en de dood van vele burgers te boven kwam.²³

In het nieuwe bestuursreglement dat de beide heren in 1580 aan de stad oplegden, bleef het garnizoen onbesproken. In 1581 ging de stad ertoe over dagelijks 3 stuivers te betalen aan elke soldaat die op de monsterrol stond 'bij forme van servies'. Tot een formalisering van de verplichtingen van de stad jegens het garnizoen kwam het volgens De Lenarts in 1599. De magistraat zou het garnizoen inkwartieren rekening houdend met de wensen van de gouverneur. De logiesgever zou zorgen voor één bed per twee soldaten, vuur om te koken en te verwarmen. Verder was er vrij gebruik van pot, schotel en ander (keuken-) gereedschap zoals in huis aanwezig. De kwartiergever zou verder licht, zout en een wekelijkse wasbeurt van het hemd verzorgen. De burger kon het vuur, licht, zout en de wekelijkse wasbeurt afkopen door elke soldaat 1 stuiver per dag te betalen, het zogenaamde 'servies'. De officieren en onderofficieren kregen hun 'servies' steeds uitbetaald en regelden zelf onderkomen en keukengereedschap.²⁴ De stad betaalde aan serviesgelden voor het garnizoen jaarlijks 9.400 gulden, voor vuur en licht bij de wachten 4.000 gulden en aan de gouverneur, de fourier en zijn personeel 4.000 gulden. Alles tezamen was dat een jaarlijkse uitgave van bijna 18.000 gulden.²⁵

De magistraat schijnt in de periode na 1600, onder druk van de burgerij, gewerkt te hebben aan het verminderen van de overlast van het garnizoen. Vooral de 'biljettinge', genoemd naar het biljet dat de soldaat van de fourier kreeg met het adres van het huis waar hij werd ondergebracht, was zeer omstrede. Waarschijnlijk ook omdat de meest aanzienlijke huizen, van stedelijke bestuurders en de geestelijkheid, daarvan vrijgesteld waren, zoals ook naar keizerlijk privilege alle huizen aan de kloosterzijde van de St. Servaas, aldus De Lenarts.²⁶ Zij die het konden betalen lieten in 'achteraf' straatjes stallingen voor de cavalerie bouwen, de zogenaamde 'ruijterhuizen', waardoor men zich bevrijdde van inkwartiering. Anderen verbouwden hun woning zodat soldaten aan de straatzijde een kamer met eigen ingang werd gegeven. De bewoners huisden zelf op de eerste verdieping

23 Zeer somber is hierover J.C.G.M. Jansen, 'Crisis en herstructurering in en rond Maastricht (1560-1640)', in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 73 (1990) 141-163. Een optimistischer beeld bij Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling*, 123-124.

24 Habets (red.), 'Opkomst en voortgang' (deel 1) 81: Het tarief was steeds naar rang gedifferentieerd: kapitein 10 stv; alferus of venderik 5 stv; sergeant 3 stv (va 1609 2) en corporaal 1 ½ stv per dag.

25 *Ibidem*, 90; verwijst naar opgave paymeester Meijdal Col A p.178 Meijdal noemde 18.000 g als referentiebedrag.

26 *Ibidem*, 85. Toen het kapittel van St. Servaas zijn vrijstellingen nog wilde vergroten werd dit tot vreugde van de burgerij die bij de koning hiertegen had geprotesteerd niet toegestaan.

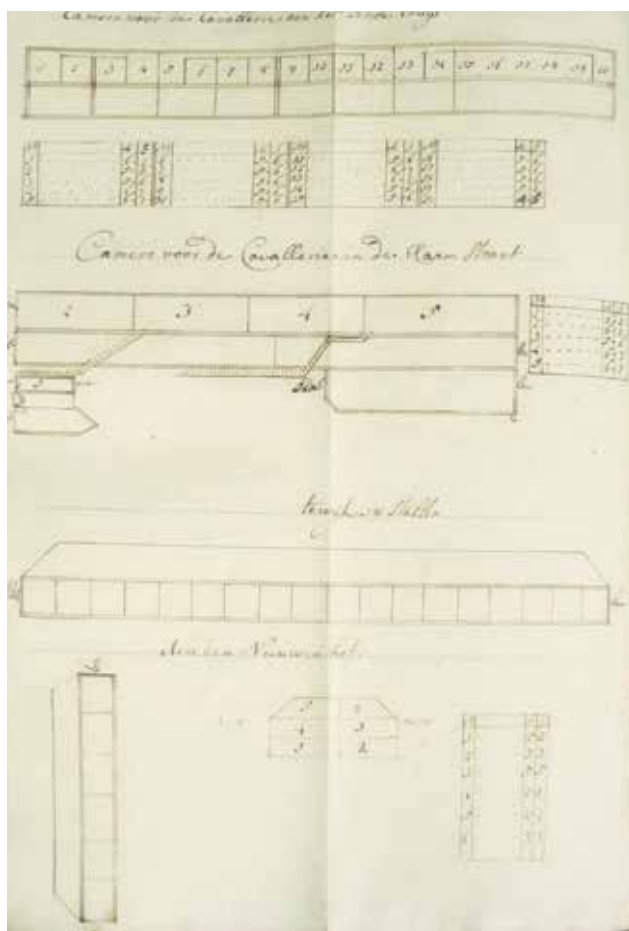

Foto van een archiefstuk uit 1784 met de lay-out en de afmetingen van enkele soldatenbarakken in Maastricht. RHCL, archief A.C. Hesselt van Dinter, 22.018.

die via een aparte trap op de straat uitkwam.²⁷

Als er voldoende geld in de stad bijeengebracht kon worden, was de bouw van barakken en kazernes de beste oplossing voor het huisvestingsprobleem. De stad heeft waarschijnlijk al in de zestiende eeuw op het St. Pieterseiland in de Maas barakken gebouwd, maar die waren rond 1600 niet meer aanwezig. In 1596 waren er middelen om de bouw van kamers bij de stallen 'op den Belick' en van barakken achter de Onze-Lieve-Vrouwekerk te financieren. Daarin paste het

27 [Heijlerhoff], 'Notice monumentale et historique sur la ville de Maestricht', in: *Jaarboek voor het Hertogdom Limburg*, Uitg. Het genootschap van vrienden van wetenschappen, letteren en kunsten te Maestricht (Maastricht 1851) 261.

normale garnizoenen van twee compagnieën met aanhang. Door verdere uitbreiding was het in 1604 mogelijk om in de kazernes, gelegen tussen de St. Martinuskerk en de Hoogbruggepoort te Wijk, 600 soldaten te huisvesten. In 1613 ging de raad akkoord met de bouw van 400 kamers in de 'Lencuylen nabij de Munt'. Verder werd met financiële ondersteuning van de Brabantse stadsheer gebouwd 'aan de Hoogleemkuijlen' voor 400 plaatsen (langs de weg naar Montenaken, nu Tongersestraat), 'op den Commel aen den Nieuwenhoff' en aan de 'Maagdendries aan de Hochterstraat' (nu Boschstraat). Deze barakken moesten bovendien worden uitgerust met de zogenaamde 'fournitures', waarmee bedstede, matras of strozak, bedlinnen, tafels en stoelen werden bedoeld en met 'utensiliën', het kook- en keukengerei, als ook vuur (turf, hout, kolen) en licht (kaarsen). Ontbrak de inrichting in de barakken dan weigerden soldaten hun logement te verlaten tenzij men hen 1 stuiver dagelijks als servies uitkeerde. Deze uitkering kregen vanaf 1609 ook burgers die soldaten op servies in kwartier hadden, uitbetaald.²⁸

Onder het Staats bestuur werd het garnizoen fors vergroot maar bleef de rol van de stad onveranderd. De wens van het stadsbestuur dat alles bij het oude bleef, was in artikel 14 van het capitulatieverdrag gehonoreerd. Dat betekende dat de stad de huisvesting en de bijbehorende serviesbetalingen voor haar rekening bleef nemen. Volgens Hesselt van Dinter en Pélerin kostte het echter nogal wat moeite om deze afspraak voor het Staatse garnizoen in de praktijk te brengen.

Het eerste dispuut ontstond over de omvang van het garnizoen dat de stad op haar kosten zou inkwartieren. Om aan alle 'confusiën' een einde te maken kwam er in 1635 een regeling tot stand. De stad nam de inkwartiering van de helft van het aanwezige garnizoen te voet voor haar rekening (met een ondergrens van 1.500 en een bovengrens van 3.000 man); en eenderde van het garnizoen te paard; echter minimaal twee en maximaal vier compagnieën. Het servies moest betaald worden conform de in 1595 door de Raad van State vastgestelde tarieven van het 'logiesgeld'. Deze regeling met de nieuwe stadsheer betekende dat indien alle onderofficieren en 'gemeenen' in kazernes gelegerd werden, de stad 36.000 gulden licht per jaar aan servies moest uitbetalen. Dit was een verdubbeling ten opzichte van de voorafgaande periode. Verder wist de Raad van Maastricht in 1637 nog te bereiken dat de serviesmeester niet meer door de Staten-Generaal maar door de stad werd benoemd.²⁹ Als het garnizoen de vastgestelde bovengrens van ongeveer 3.500 manschappen overschreed kwam het meerdere voor rekening van de Raad van State.³⁰

28 Habets (red.), 'Opkomst en voortgang' (deel 1) 89-91 verwijst naar Mag. Not. 3 juli 1609 en 13 juli 1613.

29 RHCL, Archief familie d'Olislagers, 16.1156, inv.nr.35, Memorie betr. het logeren van garnizoenstroepen 1635-1640.

30 De subsidie kwam in de plaats van het in 1650 afgeschafte Passagegeld dat vanaf 1640 door de stad werd verpacht om daaruit het hele garnizoen te betalen.

Deze subsidie werd vaak traag of helemaal niet betaald. Dat was meestal het geval in tijden van oplopende politieke spanningen waarbij de bodem van Generaliteitskas al vrij snel in zicht kwam. Dat leidde gedurende de hele Staatse periode tot lobbywerk en onderhandelingen met Den Haag.

Het lijkt erop dat de termen ‘servies’ en ‘logies’, die door elkaar heen gebruikt werden, ook voor misverstanden tussen de stad en Den Haag zorgden. De Raad van State sprak in zijn correspondentie met de Maastrichtse magistraat over ‘servies ofte logiesgelden’. In Maastricht werd de term ‘logiesgeld’ voor die tijd niet gebruikt. Men verstreekte onderdak in natura door inkwartiering, legering in de barakken, kazernes of gehuurde huizen. Het ‘serviesgeld’ dat de soldaat kreeg uitbetaald, werd dan naar rato verminderd als vergoeding voor de bedden, tafels, stoelen en keukengerei die in het logement ter beschikking stonden. In de Hollandse steden werd ‘logies en servies’ uitbetaald aan het garnizoen. De soldaten gingen er de huizen langs om zonder tussenkomst van de magistraat een onderkomen te zoeken.³¹ In Maastricht kregen alleen officieren, onder-officieren en soldaten met familie die op eigen gelegenheid huurden servies volledig betaald.³² Vooral de huisvesting van getrouwde soldaten, ‘die met vrouw, kinderen ende andere aanhangk nacht ende dach geheele huijsen besitten’, zorgde blijkbaar voor veel problemen. Door tussenkomst van de stadsfouriers wist de stad de regie over de ‘logeeringe’ strak in de hand te houden. Er werd afhankelijk van de omstandigheden maatwerk geleverd. Waren de barakken bijna onbewoonbaar dan werd vol servies betaald aan hen die ze wilde opknappen en bewonen, ontbrak de inrichting dan ontving men half servies en gezinnen kregen gratis hout en kolen geleverd.

Een derde druk besproken onderwerp tussen de Raad van State en de stad was, volgens Pélerin, de door de legerleiding gepleegde ‘fraudes’. In de praktijk waren de door de Staten-Generaal gecontracteerde en betaalde legereenheden vaak onderbezet. De aanwezige sterkte werd daarom regelmatig aan de hand van de zogenaamde ‘monsterrol’ gecontroleerd. De onderbezetting werd dan clandestien aangevuld door tijdelijk burgers of ‘passevolanten’ in de gelederen op te nemen. De betaallijst of ‘primo plano’ bevatte ook ‘papieren’ plaatsen die welbewust niet waren ingevuld om daardoor een overgekomen financiële bonus voor de compagnie te creëren. Officieren waren in de wintermaanden vaak buiten de stad

31 Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming*, 108-109; ook Benjamin van de Linde, *Das Leibregiment der friesischen Statthalter. Kriegsgerichte, Offizierslaufbahnen und militärische Lebenswelten in den Garnisonstädten Leeuwarden, Groningen und Emden 1666-1752* (Berlin 2016) 88-91.

32 RHCL, Archief A.C. Hesselt van Dinter, 22.018, inv.nr. 1, Over het ambt van stadsfourier, 17 oct 1632, instructies van stadwege: Gehuwden huren zelf logies, en ontvangen 24 hol stuiver per 32 dagen, het zgn logiesgeld. Maar in 1644 waren er klachten dat getrouwden zelf moeten huren en betalen, iets dat in Breda of Den Bosch niet gebeurde.

op verlof, zieken verbleven in het hospitaal. Al deze afwezigen wilde de stad niet op de servieslijst zetten. Maar omstreeks 1750 lukte dit niet meer, de gebuiken waren zo ingesleten dat ook 'absente en mankerende' soldaten kregen uitbetaald om de discussies met de legerleiding niet verder op de spits te drijven.³³

Een en ander leidde tot het ontstaan van een hele bureaucratische organisatie die regelgeving en de uitbetaling van het serviesgeld verder perfectioneerde. Naast de twee 'commissarissen der logeeringe' of fouriers kwamen er twee onderfouriers om in te kwartieren en register te houden van het getal der soldaten in de barakken. In 1673 volgde de aanstelling van een directeur belast met de uitdeling van kolen, meubels en huisraad in de barakken. In 1683 en 1691 versterkt met twee commiezen; één voor het magazijn der 'fournitures' en één voor dat van de kolen en 'utensiliën'. Verder benoemde men barakkenmeesters, waaronder een ondermajoor, om het gezag in de gebouwen te handhaven en in 1712 een tweede serviescontroleur.³⁴

Het is niet uit te sluiten dat ondanks alle klachten het uitbetaalde servies voor de 'modale' burger toch een aantrekkelijke bijverdienste kon betekenen. Voor de goeude burgerij was dat zeker niet het geval. Zij betaalden graag een vergoeding aan degenen die in hun plaats de militair kwartier verleenden, of aan de soldaat als hij zelf een onderdak zocht. Er zal een klasse van logementhouders of herbergiers zijn ontstaan die zich in de huisvesting van het garnizoen gespecialiseerd hebben. De diverse mogelijkheden tot inkwartiering worden geïllustreerd door het voorbeeld van de inkwartieringslijst van de compagnie van kapitein Van Hulsbergen in 1701, zonder twijfel een jaar met een (zeer) sterk garnizoen. Er waren 41 mannen groepsgewijs in logementen ondergebracht (Achter het Vleeshuis, Kapoenstraat, Grote Gracht, en Gubbelstraat). Tien militairen gingen 'op servies', dat wil zeggen huurden een eigen onderkomen (twee tijdelijk) en twee mannen kwamen in de nieuwe barakken.³⁵

Het is zeer waarschijnlijk dat dankzij de aanwezige barakken en stallingen gedwongen inkwartiering bij de burgerij steeds meer een uitzondering werd. Het kwam voor in periodes met een uitzonderlijk groot aantal militairen in de stad. Dan ging echter de voorkeur uit naar het vorderen van ruimtes in kloosters en kerken en het afhuren van complete gebouwen. In 1673 arriveerden na de uittocht van het Staatse garnizoen de Fransen met 6.000 man infanterie en 1.200 cavaleristen. Dit leger zorgde ervoor dat ondanks de bouw van nieuwe barakken, burgers

33 Een bedrag van 6.000 gulden volgens: RHCL, Collectie Handschriften, 18A, inv.nr.31, A.L. Pélerin, Serviesgelden.

34 Habets (red.), 'Opkomst en voortgang' (deel 2) 23, 30, 31, 32.

35 RHCL, Oud militaire archieven, 07.E01, inv.nr.46, Compagnie Van Hulsbergen/Kip, Lijst van quartieren van de compagnie van Capiteijn Hulsbergen.

Een officier van de Staatse artillerie, omstreeks 1748, met op de achtergrond een stuk veldgeschut. Bron: J.S.M. Daenen, Th.R. Kraus, J.V.H. Notermans, *Thans bonst het grofgeschut ... De verovering en bezetting van Maastricht in 1748* (Maastricht 2001).

opnieuw met inkwartiering 'overladen' werden, aldus De Lenarts. Toen het Staatse leger in 1679 opnieuw binnentrok, was dat zo omvangrijk dat inkwartiering bij de burgers onvermijdelijk bleef. In 1688 was het aantal compagnieën verdubbeld. In 1696 was er sprake van 11.000 militairen. Een dergelijke drukte was er ook in 1747-

1748 toen naast het Staatse garnizoen Engelse en Oostenrijkse troepen onderdak moesten vinden. In 1784 verwachtte men dat de bezetting zou toenemen van 6.000 tot 10.287 manschappen, niet gerekend de officieren. 3450 Manschappen hadden geen plaats in de barakken. De vice-hoogschout wilde hiervoor de kloosters en leegstaande panden gaan gebruiken.³⁶

Betaling van het leger

De betaling van het leger van de Republiek was een aangelegenheid van de zeven provincies afzonderlijk. In de jaarlijkse 'staat van oorlog', een soort begroting van de verwachte onkosten opgesteld door de Raad van State, werden de soldijbedragen compagniesgewijs opgesomd en per provincie verdeeld, de zogenaamde 'repartitie'. De gewesten betaalden na goedkeuring of 'consent' rechtstreeks uit aan de hun toegewezen kapiteins en ritmeesters, zonder verdere tussenkomst van de Raad van State.³⁷ In 1742/1743 betaalde de Republiek 43.000 soldaten op de 'ordinaris' en 40.000 manschappen op de 'extra ordinaris' 'staat van oorlog'. Van de 6.600 in Maastricht gelegerde militairen weten we in detail de samenstelling. Op jaarbasis betekende dit tenminste 1,6 miljoen guldens licht aan traktementen en soldijen (zie specificatie tabel 2). Hierbij zijn niet de kosten meegerekend van de Generaliteit voor de magazijnen en de werkzaamheden aan de fortificatie. Een compagnie voetvolk, volgens de monsterrol 85 man sterk, verdiende bij benadering meer dan 11.000 gulden Hollands per jaar. De individuele bezoldiging, die meestal per 42 daagse periode (de zogenaamde 'Heeremaand') werd uitbetaald, liep van ongeveer 100 gulden Hollands per jaar voor een soldaat, tot 200 gulden Hollands voor een sergeant en meer dan 1.300 gulden Hollands voor een kapitein. Een opvallend verschijnsel was dat de hoogte van de traktementen en de soldijen in 200 jaar nauwelijks veranderde.³⁸ Een als voorbeeld opgevoerd infanterie regiment, gespecificeerd in tabel 2, bestaande uit 12 compagnieën plus de regimentsstaf ontving jaarlijks ongeveer 136.500 gulden Hollands (of 218.418 gulden licht) aan soldijen en traktementen. In dit perspectief is het door de stad betaalde serviesgeld (11.017 guldens licht) voor dit regiment gering, met 5 procent van dit bedrag.³⁹

36 RHCL, Archief A.C. Hesselt van Dinter, 22.018, inv.nr. 2, Memorien over het fouriersambt.

37 H.L. Zwitser, "De militie van den staat". *Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1991) 94.

38 *Ibidem*, 176; Tabellen over de militaire tractementen en soldijen, Bijlage 11, 199-203.

39 RHCL, Collectie Handschriften, 18A, inv.nr. 31, A.L. Pélerin, Serviesgelden, Bijl.Lit.Q *Deductie rakende de Betalinge der Servitiën ende Lasten daar toe specterende binnen de Stadt Maastricht en hoe d'Edel Hoog Mogende Heeren Raden van State der Vereenigde Nederlanden daar in sedert de reductie derselve Stadt hebben geconcurrereert* (1743).

Tabel 1. Servies en traktementen en soldij voor het infanterieregiment Buddenbroeck (1742-1743)

Regiment infanterie Hr. General Major Buddenbroecq (1742/43)							
Per compagnie		servies			soldij & tractement		
sterkte 1742/43	rang	hol glds-stv p.p per 32 d.	glds licht p.p. per jaar	glds licht per jaar	hol glds-stv p.p. p. 42 d	hol glds p.p. per jaar	glds licht per jaar
1	Capitein	3 g	47,25	47,25	150 g	1.303,57	2.085,71
1	Lieutenant	2 g	31,50	31,50	45 g	391,07	625,71
1	Vaandrig	2g 10s	39,35	39,35	40 g	347,62	556,19
3	Sergeant	17 s	13,50	40,50	24 g	625,71	1.001,14
3	Corporaals	15 s	11,80	35,40	16 g	417,14	667,43
76	Gemeene	12 s	9,45	718,20	12g 5 s	8.090,83	12.945,33
85		9g 14 s	152,85	912,20		11.175,95	17.881,52
Omgerekend naar regiment van 12 compagniën							
1020				10.946		134.111	214.578
plus regiments staf				71	200 g	2.400	3.840
Regiment Buddenbroecq				11.017		136.511	218.418

Bron: Serviesbetalingen door de stad Maastricht, zoals opgegeven door A.L. Pélerin, *Deductie, Serviesgelden, Bijl. Lit. Q*; soldijen en traktementen berekend door auteur op basis van H.L. Zwitzer, "De militie van den staat".

Tabel 2. Raming serviesgeld en uitbetaalde soldijen en traktementen voor het Maastrichtse garnizoen (jaar 1742-1743)

Samenvatting (glds licht)	man	servies	soldij/Tract
1742-1743		glds licht	glds licht
10 comp dragons Masseur	750	12.288	306.547
6 comp cavallerie Sandouillier	462	7.718	237.357
12 comp infanterie Buddenbroecq	1.020	11.017	218.418
12 comp zwitsers Sturler	2.352	25.089	476.296
12 comp infanterie Elias	1.020	11.017	218.418
4 comp grisons Salis	784	8.424	161.325
1 comp artillerie	150	1.991	39.896
detach mineurs	5	51	1.015
divers	100	982	20.000
Totaal	6.643	78.577	1.679.272

De spil in dit militair-economische complex was de kapitein. De kapitein was een ondernemer die met het beheer van 'zijn' compagnie geld verdienen of verliezen kon. De bewaard gebleven afrekeningen van de compagnie van Gottlob von Saltza, kapitein in het regiment van kolonel Gerrit Baron van Heeckeren (1690-1695) en zijn solliciteur Reijnier Brackman in Den Haag, geven een inkijkje in de praktijk.⁴⁰ Voor het innen van de betalingsordonnanties maakte de kapitein gebruik van een financiële tussenpersoon, de zogenaamde 'solliciteur militair'. Volgens contract nam de solliciteur de verplichting op zich om op kosten en voor risico van de kapitein maandelijks in voorschot het volle bedrag van de soldij-ordonnantie, onder aftrek van eventuele interest en het traktement van de solliciteur, naar de plaats te zenden waar de compagnie verblijf hield. Uit deze som geld, die in de regel per wissel werd overgemaakt, betaalde de kapitein de overige officieren van zijn compagnie het volle bedrag van hun gage. Aan onderofficieren en manschappen werd bij wijze van voorschot een deel van de soldij uitbetaald. De administratie van de compagnie liet zien, dat de manschappen haast voortdurend in het rood stonden. Hun kleding en uitrusting, hun brood en andere verstrekkingen werden ingehouden op hun soldij. Daarnaast waren er rekeningen op compagniesniveau voor fourage van de paarden en de aankoop van tentdoek. Ook de materialen en maaklonen voor de uniformen en hoeden, die alle twee jaren vernieuwd moesten worden, werden verrekend. De reparaties en aanschaf van wapentuig was voor rekening van de kapitein.⁴¹ De uitbetaling van de provincies liep meestal achter zodat de kern van het bedrijfsmodel van de solliciteur kredietverlening was. De ordonnantie van 17 juni 1690 werd bijvoorbeeld pas 24 mei 1692 door de ontvanger van Holland, op wiens repartitie de compagnie stond, daadwerkelijk uitbetaald, dus 18 'heeremaanden' (twee jaar 26 dagen) later. Daarnaast nam Von Saltza krediet op bij de bankiers Boomhouwer en Heldevier in Maastricht, die hij daarna door de solliciteur in tien maandelijksse termijnen liet aflossen.⁴²

De solliciteur hield alle transacties met de kapitein in rekening courant bij. Deze rekening bevatte door hem voorgeschoten bedragen, de inhoudingen en betalingen door hem gedaan aan leveranciers op last van de kapitein, de verschuldigde interest over de voorschotten én de ontvangsten van uitbetaalde soldij-ordonnanties. Van tijd tot tijd, meestal eenmaal per jaar, werd deze rekening

40 RHCL, Oud militaire archieven, 07.E01, inv.nr. 38.6, Compagnie Von Saltza.

41 RHCL, Oud militaire archieven, 07.E01, inv.nr. 46, Compagnie van Hulsbergen 1678-1703.

42 Pepijn Brandon, *Masters of War State, capital, and military enterprise in the Dutch cycle of accumulation (1600-1795)* (Amsterdam 2013) 247. Over de solliciteur Gebhardt schreef Brandon: 'Cities like the southern garrison town Maastricht became crucial financial nodes in troop payments. The most important of Gebhardt's Maastricht creditors was the merchant Pieter Boomhouwer, who also acted on behalf of other solicitors. Throughout the Nine Years' War Boomhouwer handled sums between f 100,000 and f 250,000 a year for Gebhardt'.

verantwoord. Dat gaf niet zelden aanleiding tot conflicten tussen de sollicitteur en de kapitein.

Over de hele periode bleef bij de compagnie Von Saltza 10 procent van de soldij-ordonnantie bij de sollicitteur achter. 80 Procent kwam aan de compagnie en 10 procent per ‘heeremaand’ werd ingehouden voor een zekere heer Sousa in Den Haag. Het is mogelijk en zeker niet ongebruikelijk, dat Sousa optrad voor de eigenaar van de compagnie (en het regiment), kolonel van Heeckeren. Deze trok daarvoor een kapiteins traktement en Von Saltza was titulair kapitein of huurder van de compagnie tegen een luitenants traktement dat per maand 105 gulden lager was.⁴³ Na vier jaren sloot de rekening van Von Saltza met een nadelig saldo van bijna 1.000 gulden Hollands. Dat en de voortdurende inhoudingen vanwege leveranties laten het vermoeden rijzen dat het militaire bedrijf op compagnies-niveau in de achttiende eeuw nog maar weinig lucratief was.⁴⁴ Dat was het wel voor de sollicitteurs, hun geldschietters, en hun plaatselijke agenten, zoals in Maastricht Boomhouwer en Heldevier. Volgens cijfers bij Von Saltza zal zo’n 80 procent van de soldij-ordonnanties daadwerkelijk zijn weg gevonden hebben in bestedingen bij de plaatselijke middenstand, en via de accijnzen ook de stadskas gevuld hebben.

De vestingwerken

Bij de overgave van de stad aan de Staatsen in 1632 berustte de verdediging van Maastricht nog in hoofdzaak op de fortificaties van middeleeuwse oorsprong. Ten oosten van de Maas waren deze in de zestiende eeuw belangrijk verbeterd.⁴⁵ De laatste nieuw aangelegde werken dekten het onderstuk van de oude walmuur en onttrokken de kwetsbare stadspoorten aan het zicht en kanonvuur. In het capitulatieverdrag was overeengekomen dat de stad niet met de kosten van nieuwe fortificatiën belast zou worden, maar de bestaande poorten, muren en vesten op haar kosten zou blijven onderhouden. De oude stadsomwalling bleef dus een aangelegenheid voor de stad en was van oudsher een grote kostenpost. De stadsrekening van 1647/1648 besteedde bijna 20 procent van het inkomen aan materialen, vrachten en lonen voor de ‘fortificatie’.⁴⁶ De Generaliteit betaalde echter tussen

43 RHCL, Oud militaire archieven, 07.E01, inv.nr. 46, Administratie compagnie Van Hulsbergen en zijn voorganger Kip. Van Helsbergen in conflict met eigenaar en zijn voorganger Kip, over de contractuele inhoudingen op de betalingsordonnanties ten faveure van Kip.

44 Zwisser, ‘De militie van den staat’, 90 constateert dat er wellicht mogelijkheden tot winst waren door neven activiteiten zoals leveranties aan de soldaten van de compagnie en wapenhandel.

45 L.J. Morreau, ‘Over het aandeel van de stad in de vestingbouw te Maastricht in de periode van 1632 tot 1794’, in: H.H.E. Wouters e.a. (red.), *Miscellanea trajectensia. Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht. Uitgegeven bij gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de Stadsbibliotheek van Maastricht, 1662-31 juli-1962* (Maastricht 1962) 377-393, aldaar 377.

46 RHCL, Archief Indivieze raad, 20.001A, inv.nr. 714, Pajmeesterrekening 1646/47.

Gezicht op Wyck en Maastricht vanuit het oosten. Gravure: anoniem, 1715. Bron: J.G.J. Koreman, *Geteekent tot Maastricht* (Maastricht 1981).

1632 en 1644 de spectaculaire uitbreiding van de verdedigingswerken. De oude walmuur had als hoofdverdediging afgedaan; het zwaartepunt van de defensie verschoof naar het buitenwerk. De aannemers in de jaren 1633 en 1634 werkten met bestekken van meer dan 100.000 gulden. Dergelijke bedragen moeten een grote economische impuls aan de stad en de regio gegeven hebben. Na de vrede van Munster ging de aandacht van de Republiek meer naar andere zaken uit. Na een inspectie in 1666 werd geconstateerd dat het opknappen van de vervallen versterkingen van Maastricht 'vele tonnen gouds' zou kosten. In de Franse periode tussen 1673 en 1678 werd het defensief vermogen van Maastricht, in hoofdzaak naar plannen van Vauban, op een nog hoger plan gebracht.⁴⁷ Of de stad hieraan financieel heeft bijgedragen is niet bekend maar wel waarschijnlijk. Met uitzondering van de oorlogsperiode 1697-1705 werd er daarna tot 1740 weinig geld besteed aan de Maastrichtse vestingwerken. De Republiek zat door de Spaanse Successie oorlog financieel volledig aan de grond. In de periode 1753-1777 vond er pas weer een grootschalige modernisering plaats onder directeur De la Rive (1753-1771). Tot 1772 werd meer dan een half miljoen besteed. Tussen 1775 en 1780 gaf

47 Morreau, *Bolwerk der Nederlanden*, 146, 150, 155.

men opnieuw meer dan een half miljoen uit zowel te Maastricht als te Wijk. In de volgende jaren en gedurende de Franse bezetting zijn verder geen projecten van enige omvang meer gerealiseerd.

Het moge duidelijk zijn dat het garnizoen het stadsleven domineerde. De burgerij kon te maken krijgen met de inkwartiering van één of enkele militairen eventueel nog vergezeld van vrouw en kinderen ('logeeringe'). Er moest ook bed, beddegoed, potten, pannen, keukengerei, vuur en licht verstrekt worden ('servies'). De bouw van barakken en kazernes begon in Maastricht al in de zestiende eeuw en verminderde zo de voornaamste hinder die burgers van het garnizoen ondervonden. Inkwartiering kwam nog in tijden van een sterk garnizoen voor. Economisch van groot belang waren de traktementen en soldijen die de zeven provincies moesten opbrengen als betaalheer van het garnizoen. Bij een garnizoenssterkte van 6.600 manschappen werd rond de 1,6 miljoen guldens aan soldijen en traktementen per jaar in de stad ontvangen en grotendeels besteed aan levensmiddelen, drank en militaire uitrusting. Daarnaast werden periodiek grote sommen geïnvesteerd in de modernisering van de vesting. Daarvoor werden plaatselijke aannemers en bouwvakkers gecontracteerd. De uitgaven van de Republiek in verband met het garnizoen te Maastricht waren in de zeventiende en achttiende eeuw de motor van de lokale economie.

Stadsfinanciën

Belastingen

In de oudste stadsrekening uit 1399/1400 waren de 'firmiteiten' de grootste belasting met ongeveer 50 procent van het totale inkomen. Daarvan ging eenderde naar de beide stadsheren.⁴⁸ De firmiteiten waren een soort omzetbelasting op nijverheidsproducten. De naam geeft reeds aan dat ze vooral bedoeld waren voor de versterking van de stad. Op de tweede plaats stond de bieraccijns. Daarna kwamen er heffingen op producten die, over de waag of over de weg komend, in de stad werden verhandeld. Toen de hertog van Parma met zijn soldateska binnen de stadsmuren neerstreek, zal hij binnen de stad nauwelijks nog inkomsten gevonden hebben. Om aan middelen te komen kreeg Maastricht daarom op 1 maart 1580 van Parma het patent om gedurende vijf jaren een bijzondere oorlogsbelasting te heffen 'van waeren en coopmanschappen ter Maesen op ende aff lanx deese Stadt

48 J. Koreman, 'De stadrekening van Maastricht 1399/1400', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 82 (1968) 59-206.

vaerende ende die Brugge passerende'.⁴⁹ Het was een 'licent', een vergunning, om tegen betaling handel te mogen drijven met de vijand, de rebellerende provincies in het noorden. Alles wat de stad in- en uitging werd niet belast. Het ging met name om het verkeer op Luik. Vandaar dat naast de naam 'waterlicent' ook de benaming Maastrichts 'passagegeld' gebruikt werd, een belasting die vóór 1580 niet bestond.

Het passagegeld leverde jaarlijks 15.000 gulden op voor fortificaties en garnizoenen. Dat was niet voldoende. Naast het licentgeld moesten extra belastingen in 1583, 1584 en 1586 opgelegd worden. Tevergeefs bood de stad in 1585 bevelhebber Parma 15.000 guldens per jaar uit de stadsmiddelen aan, plus het inkomen uit het passagegeld op voorwaarde dat hij zijn eigen soldaten zou betalen. Dat gebeurde in 1589 toen de koning zelf het waterlicent ging innen om zijn huurlingen te betalen. De stadspensionaris Meijdal bleef weliswaar als ontvanger in functie maar zijn rekening werd voortaan in handen van de militaire gouverneur afgelegd.

In de stadsrekening van 1590 leverde het inkomen uit de wijn- en graanaccijnzen 85 procent van het totale inkomen ad 39.158 guldens op.⁵⁰ Ongeveer de helft van dat inkomen ging naar de fortificatie en naar 'leningen' aan het garnizoen. Toch vorderde door gebrek aan geld het herstel van de vestingwerken traag. In 1597 wist de stad onvoldoende middelen op te brengen om aan de eisen van de gouverneur tegemoet te kunnen komen.⁵¹ Tot 1590 had het passagegeld nooit meer dan 17.000 gulden per jaar opgebracht. In handen van de koning liep het inkomen echter verder op en zag de stad weer brood in het zelf innen van het licent. Dat octrooi kreeg de stad in 1597 opnieuw, op voorwaarde dat het licent verpacht zou worden, wat in 1598 36.800 gulden opbracht, in 1603 37.000 gulden en in 1623 59.000 gulden.⁵² Met het passagegeld kon de stad de huisvesting van het garnizoen en het herstel en onderhoud van de vestingwerken financieren en oude betalingsachterstanden en schulden verminderen. Dat was nodig. Tussen 1567 en 1580 was de stadskas bezwaard geraakt met 66.000 gulden. De renten waren in het jaar 1590 jaarlijks 6.500 gulden, 16 procent van het stadsinkomen en naar schatting corresponderend met meer dan 90.000 gulden aan leningen.⁵³

49 Regionaal Archief Dordrecht (RAD), Archief Gemene Maashandelaars, 115, inv.nr. 486, Stukken betreffende het Maastrichtse waterlicent of passagegeld 1580-1664; aldaar een gedrukt en handgeschreven lijst genaamd: Lijste van 't gheene die waeren ende coopmanschappen ter Maesen op ende afflanx deese Stadt vaerende ende die Brugge passerende schuldig sijn te betaelen aen passagegeld of waterlicent. Met dank aan dr. Erwin Steegen die mij op het bestaan van dit archief attendeerde.

50 RHCL, Archief Indivieze raad, 20.001A, inv.nr. 711, Pajmeestersrekeningen.

51 Morreau, *Bolwerk der Nederlanden*, 64.

52 Habets (red.), 'Opkomst en voortgang' (deel 1) 79-80, volgens request van de pachter 27-3-1598; RAD, Archief Gemene Maashandelaars, 115, inv.nr. 486, Maastrichtse waterlicent, Aantekeningen over het inkomen tussen 1623 en 1639.

53 66.000 gld bbs: Henk Thewissen, *De (goede) ambachten van Maastricht 1135-1795. Organisatie- regulering- economische en charitatieve ambities* (Maastricht 2007) 239 verwijst hiervoor naar de Raadsverdragen

De Lenarts keek met nostalgische gevoelens terug op de regeringsperiode van de aartshertogen Albrecht en Isabella, de jaren tussen 1598 en 1621, toen het de stad financieel goed ging.⁵⁴ De opbrengsten van het passagegeld zijn een eerste indicatie voor het gestage herstel van de handel en de verbeterde conjunctuur na ongeveer 1590. De sporadisch bewaard gebleven stadsrekeningen lieten in deze periode eveneens een stijgend inkomen zien: in 1589/1590 39.000 gulden en in 1607/1608 48.000 gulden. In 1627/1628 werd meer dan 58.000 gulden ontvangen vooral uit de wijnaccijns en de heffing op mout en koren.⁵⁵

In 1632 zullen de gedeputeerden van de Staten-Generaal waarschijnlijk accijnzen in de vorm van 'gemeene middelen' naar Hollands model hebben willen invoeren. Dat was ook in 's-Hertogenbosch gebeurd. In het 'autonome' Maastricht kende men echter geen andere dan stedelijke accijnzen. De Luikse bisschop zou bovendien van elke heffing van de Brabantse stadsheer de helft willen ontvangen. Daarom werd de heffing van het passagegeld door de Raad van State op de oude voet voortgezet. Met assignaties op de opbrengst zouden de nieuwe ontvanger Johan Groulart en serviesmeester Alewijn Craijck de uitgaven van de Generaliteit in Maastricht financieren.⁵⁶ Daarnaast was in het akkoord uit 1635 over de garnizoensgrootte afgesproken dat de opbrengst van bepaalde accijnzen exclusief als fonds voor de serviesbetalingen werd bestemd, de zogenaamde 'nieuwe middelen'. De nieuwe middelen bestonden uit 1/5 van de opbrengst van de stadsaccijns op de 'mout- en coornwaage' en uit 100 procent van de impost op tabak, brandewijn, zout en zeep, en 'renne'.⁵⁷

De opbrengst viel volgens een afrekening in 1637 behoorlijk tegen. De stedelijke accijnzen op brandewijn, tabak, azijn, en zout brachten dat jaar 1.342 gulden op maar stegen gestaag: in 1650 naar 4.720 gulden en in 1667/1668 tot 6.600 gulden.⁵⁸ De split in de betaling van het garnizoen, voor een deel uit stadsmiddelen (de nieuwe middelen), voor het andere deel door betalingen van de Raad van State uit het passagegeld werd in 1640 weer ongedaan gemaakt. De stad kreeg de volledige beschikking over het passagegeld en de opbrengst van de nieuwe

nummer 61 dd 14 maart 1580 en 13 oktober 1583; 90.000 aan renten: Koreman, 'Pogingen tot herstel van de Maastrichtse lakennijverheid', 210.

54 Habets (red.), 'Opkomst en voortgang', 98. Wellicht vooral door het Twaalfjarig Bestand (1609-1621).

55 RHCL, Archief Indivieze raad, 20.001A, inv.nr. 711 (1589/1590), inv.nr. 712 (1607/1608), inv.nr. 713 (1626/1627), Pajmeestersrekeningen.

56 RHCL, Collectie Handschriften, 18A, inv.nr. 31, A.L. Pélerin, Deductie Bijlage Lit C Resolutie Raad van State d.d. 19 dec 1650: okt 1647-okt 1648 hele garnizoen 79620 g 13 stv, 's lands deel 45.315-13 stv, en idem 1649 61332-18-10 's Lands deel 35735-5-5; conclusie stadsdeel uit de nieuwe middelen, 's lands deel uit het passagegeld.

57 'Renne': belasting op door leerlooiers gebruikte eikenschors (run of eek).

58 RHCL, Archief Indivieze raad, 20.001A, inv.nr. 574 (1635/1636), inv.nr. 575 (1667/1668), Rekening nieuwe imposten.

Afgemeerde vrachtschepen op de Maas langs het Bat in Maastricht. Tekening: J. de Beijer, 1750. Bron: J.G.J. Koreman, *Geteeckent tot Maestricht* (Maastricht 1981).

middelen en betaalde hieruit het hele garnizoen. Hendrick van den Broeck, sedert 1637 al serviesmeester en ontvanger der nieuwe middelen, werd nu ook ontvanger van het passagegeld. Zijn rekening werd elk jaar aan de Raad van State ter goedkeuring voorgelegd, na door vier stedelijke gedeputeerden te zijn afgehoord. De bezwaren van de bisschop van Luik werden afgekocht. Hij ontving, zeer tegen de zin van de Raad van State, voortaan 9.000 guldens per jaar.

De vrede van Munster was op 30 januari 1648 nauwelijks getekend of de Staten van Holland stelden voor om het passagegeld te Maastricht volledig af te schaffen, met het oog op de belangen van de Maashandel en de stad Dordrecht.⁵⁹ Holland wilde bovendien de betaling van serviesgeld in vredestijd stoppen en de legersterkte verminderen. Het kwam tot een halvering van de tarieven voor het servies uit 1595 (zie tabel 1) en tot een afdanking van een groot deel van het leger. Dat schiep financiële ruimte waardoor in 1650 het waterlicent op de Maas voor het laatst is ingevorderd. Het lukte de Republiek niet om Brussel, met verwijzing

59 RAD, Archief Gemene Maashandelaars, 115, inv.nr. 486, Maastrichtse waterlicent *Advys ende consideratien etc.* door de Nicolaes Ruysch, pensionaris Dordrecht, 1640-1650.

naar de bepalingen in het vredesakkoord, ook te laten stoppen met de heffingen op de Maas in Navagne en Roermond. De stad ontving als compensatie voor het verlies van het passagegeld vanaf 1650 een jaarlijkse subsidie van 12.000 gulden hollands, of 19.200 gulden maastrichts, in principe voor een periode van vier jaar.⁶⁰ De uitbetaling bleef vaak achterwege zodat de stad het 'logies en servies' voor het hele garnizoen moest financieren. Slecht ging het de stad in die periode niet volgens De Lenarts. Hij tekende op dat de nieuwe middelen in 1658 overschotten voor de stadskas opleverden.⁶¹ De eerste steen voor het nieuwe stadhuis, gelegd in 1659, met bouwkosten van 205.000 guldens, evenals de start van de reparatie van de eerste boog van de Maasbrug in 1662, weerspiegelden de goede gang van zaken.

De stadsrekeningen⁶²

De stadsrekeningen zouden ons meer inzicht kunnen verschaffen in de financiële positie van de stad en haar relatie tot het garnizoen en de beide stadsheren. Enigszins volledige reeksen van stads- of 'pajmeesters'rekeningen zijn er echter alleen vanaf 1723. Over de zeventiende eeuw bleven slechts zeven exemplaren bewaard.⁶³ Naast de pajmeestersrekeningen kende Maastricht na 1632 een separate afrekening van de kosten voor het garnizoen, waarvoor de ontvanger van de nieuwe middelen tevens als serviesmeester werd aangesteld. Deze rekening kende verder een gedetailleerde specificatie van de serviesbetalingen per compagnie, regiment of legeronderdeel evenals van de kosten van de 'militaire logeeringe' in de barakken. Van deze rekeningen zijn slechts negen stuks bewaard uit de zeventiende eeuw.⁶⁴ De bewaard gebleven stadsrekeningen en de rekeningen der nieuwe middelen zijn in historisch onderzoek nog weinig geëxploreerd. De enige uitzondering is de Nijmeegse doctoraalscriptie van wijlen J.H. Bisschops uit 1968. Ondanks deze beperkingen is een reconstructie op hoofdlijnen van de stadsinkomsten en uitgaven over de periode 1680 tot 1795 mogelijk.⁶⁵

60 Daarna om de 4 tot 6 jaar verhogingen of verminderingen in functie van de garnizoensomvang en onderhandelingen.

61 Habets (red.), 'Opkomst en voortgang' (deel 2) 20. Res Com Dec 27-8-1658.

62 Meer details over de Maastrichtse stadsrekeningen in mijn onderzoeksverslag op: https://www.academia.edu/36536966/Stadsrekeningen_Maastricht_1680-1794

63 RHCL, Archief Indivieze raad, 20.001A, inv.nrs 711-785, Pajmeestersrekeningen (1591-1794) daarin: rekeningen afgesloten fini 1500; 1591, 1608, 1627, 1647, 1685, 1689. Verder 1709 t/m 1711 en 1713.

64 RHCL, Archief Indivieze raad, 20.001A, inv.nrs 631-662, Serviesgelden; inv.nrs 664-697, Rekeningen militaire logeeringe; inv.nrs 574-628, Rekeningen Nieuwe Middelen, Oudste uit 1636, zes uit 1668 t/m 1689, 12 uit 1698 t/m 1714; na 1727 met grote hiaten.

65 J.H. Bisschops, Maastricht 1680-1725. Een sociaal economische verkenning. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Radboud Universiteit Nijmegen (1968). In deze doctoraalscriptie voor de vakgroep geschiedenis beschrijft Bisschops de stedelijke financiën, het garnizoen, en de ontwikkeling van lonen en prijzen in de onderzochte periode.

In de hele periode stegen de gewone of 'ordinaris' belastinginkomsten gestaag. Het stadsinkomen in 1670 was ongeveer 150.000 gulden licht en bereikte in 1690 de 200.000 gulden. Tegen het einde van het tijdperk van het Ancien Régime liep het op tot bijna 300.000 gulden per jaar. Naast de trendmatige stijging passeerden de inkomsten in de 'crisis'jaren 1703, 1747 en 1790 incidenteel de 300.000 gulden per jaar (zie grafiek 1). Van dit inkomen was de belangrijkste component de heffing op de waag over het gewicht van de verhandelde mout en over de granen voor brood en veevoer. Bij brouwers en bakkers werd bijna de helft van het stedelijk inkomen opgehaald. Aan de nieuwe middelen werden toegerekend eenvijfde van de mout en coornwaage, en de accijnzen op brandewijn, tabak, zout, zeep, en renne, samen 42 procent van het jaarlijkse stadsinkomen.⁶⁶ Buiten een tariefstijging in 1693 van 12,5 procent zijn de tarieven niet gewijzigd. De opbrengst van deze belasting is een directe afspiegeling van de consumptie. Ook de andere belastingen op wijn, brandewijn, tabak, zout en zeep, de slacht of vee accijns en vanaf 1724 op thee en koffie drukten op het verbruik. Hoe hoger de consumptie, hoe hoger het stedelijk inkomen. Diverse kleinere meest zeer oude heffingen en tolinkomsten belastten de handel en verkeer. Aangezien 60 procent van de opbrengst van de 'mout en coornwaage' aan de bieraccijns viel toe te rekenen, is duidelijk dat vooral de vloeibare consumptie van de inwoners de stadskas op de been hield!⁶⁷ Binnen de opbrengst zijn verschuivingen zichtbaar door veranderingen in de drinkgewoontes, zoals de toename van de brandewijnaccijns en die op koffie en thee, in 1727 geïntroduceerd ter financiering van de barakkenbouw, en de afname van de mout/bier accijns.⁶⁸

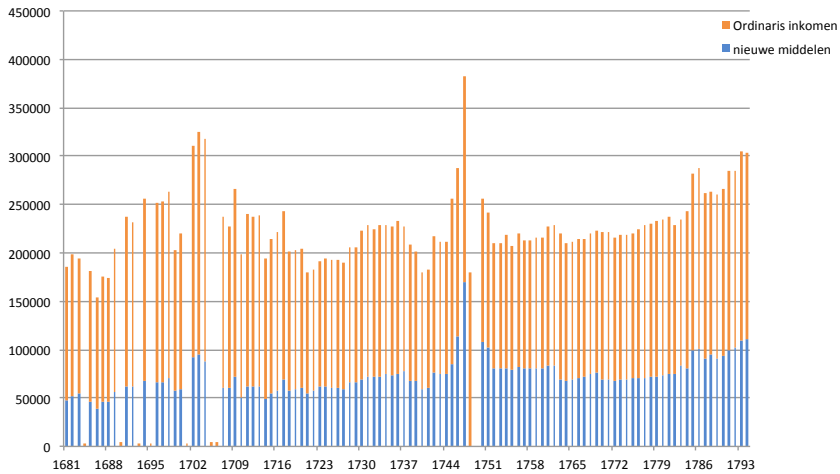
De invoering van nieuwe belastingen was zeer beperkt. In 1730 werd een belasting op het slachten ingevoerd. De jaarlijkse opbrengst van 11.000 gulden uit de verpachting aan het slagersambacht was bestemd voor de aflossing van de schulden ontstaan in de voorgaande periode (Spaanse Successie Oorlog). In 1740 verhinderde een nieuwe oorlog de verdere aflossing. Tussen 1750 en 1762 werd een heffing van 5 procent op de huurwaarde van huizen geheven ten bate van de rekening der nieuwe middelen. In 1745 tenslotte werd voor het eerst een eenmalige personele belasting als 'quotisatie op de burgerij' ingevoerd, met een opbrengst van 25.000 gulden. De inning van de accijnzen gebeurde door verpachting. Jaarlijks werd bij 'brandende kaars' de pacht aan de meest biedende gegund. Was de stad niet tevreden over de biedingen dan collecteerde men zelf. Dat gebeurde in de periode 1732 tot 1762 en nog een keer in 1772.

66 Inkomen Nieuwe middelen incl. uitbetaalde ordinaris subsidies van Raad van State.

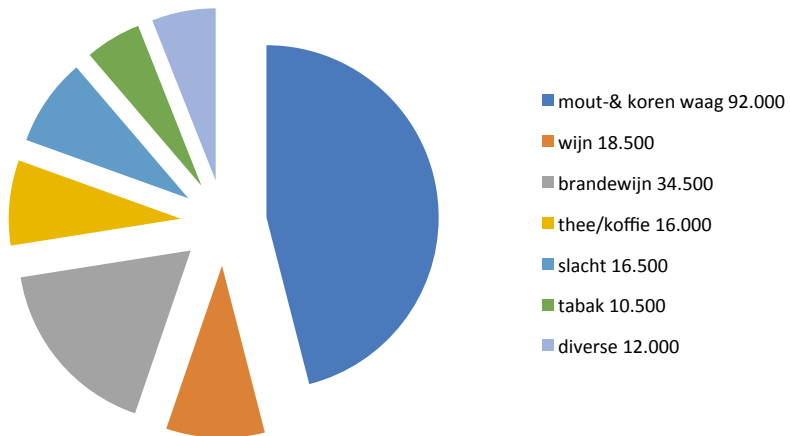
67 RHCL, Archief Indivieze raad, 20.001A, inv.nr. 566, Collecteursrekening Boijmans 1751-1752.

68 Over de afname van de bieraccijns: Ton Kappelhof, 'De stedelijke financiën van 's-Hertogenbosch en Breda onder de Republiek. Aspecten van het financieel-economisch beleid van twee steden in de periferie', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3 (2006) 96-117, aldaar 106-107.

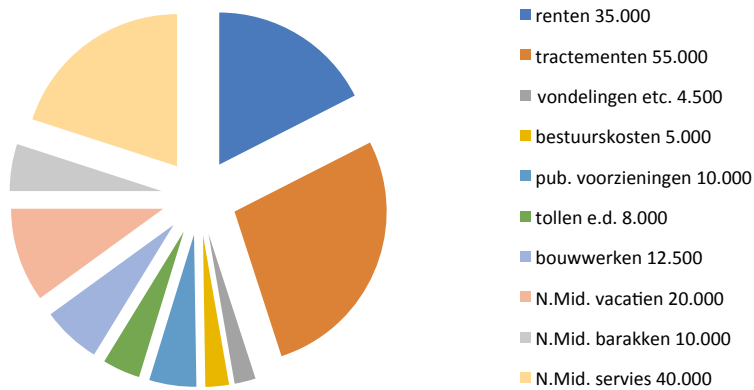
Grafiek 1. Jaarlijkse 'ordinaris' inkomen stadsrekening plus nieuwe middelen. Guldens licht, 1681-1794

Grafiek 2. Typische samenstelling van het 'ordinaris' belastinginkomen à 200.000 gulden licht

Grafiek 3. Typische samenstelling 'ordinaris' uitgaven à 200.000 gulden licht

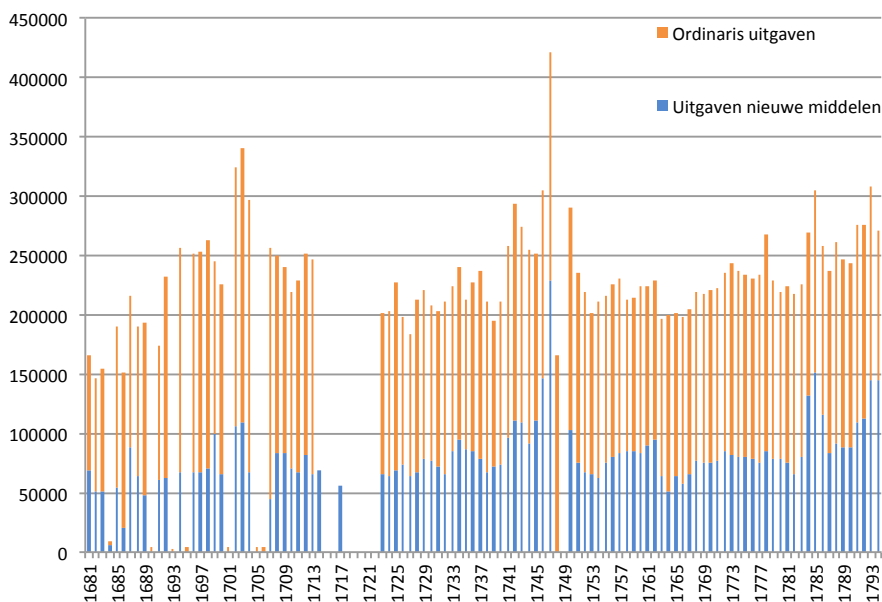

Tabel 3. Specificatie typische 'ordinaris' uitgaven achttiende eeuw

Guldens licht	Gemiddelde ordinaris uitgaven achttiende eeuw
35.000	rente en interest, overeenkomend met een schuldenlast van meer dan 1 miljoen gulden die de stad gemiddeld in deze periode meestorde
55.000	traktementen, 'donatieven en gratificatien' voor stedelijke bestuurders en functionarissen, in de hiërarchie die liep van commissarissen-deciseurs, magistratsleden, bodes tot de schoonmaaksters van de ongeveer 24 'corps des gardes' in de stad en langs de wallen
4.500	de opvang van vondelingen en de verzorging van geesteszieken of andere behoeftige personen
5.000	kosten van het stadsbestuur: grotendeels maaltijden en wijn van de bestuurders en hun gasten, geschenken aan hoogwaardigheidsbekleders en een eveneens forse post voor papier, inkt, kantoorbenodigdheden en verder relatief bescheiden onkosten voor reiskosten, post- en bodekosten, verwarming en licht
10.000	publieke voorzieningen, exclusief onderhoud en bouwwerken, dus hoofdzakelijk de stadslantarens (onderhoud, personeel en olie) en de aannemer van de stadsreiniging (vuilniskarren)
8.000	de pacht van de Princetollen, Grootte swijgende tol, de afkoop van de convooien en licenten voor Maas-trichtse ingezetenen en incidentele uitgaven
12.500	Bouwwerken: stadsreparatie en bouwkosten
130.000	Ordinaris uitgaven pajmeestersrekening
20.000	Nieuwe Middelen: ordinaris donatieven en traktementen
40.000	Nieuwe Middelen: uitbetaalde serviesgelden incl. kosten 'corps de gardes'
10.000	Nieuwe Middelen: logeeringe in de barakken
200.000	Totaal ordinaris uitgaven pajmeesterrekening en Nieuwe Middelen

Grafiek 4. 'Ordinaris' uitgaven voor pajmeestersrekening en rekening nieuwe middelen (1681-1794)

De rekeningen van de pajmeesters en de ontvangers der nieuwe middelen waren vooral een verantwoording van de stedelijke uitgaven. Er werd in de rekening onderscheid gemaakt in de 'ordinaris' inkomen en uitgaven (typisch zo'n 200.000 gulden jaarlijks) en 'extra-ordinaris' baten en lasten. 'Ordinaris' was het inkomen uit accijnzen, cijnzen en renten en tollens en bij de uitgaven de kosten voor de traditionele uitgavencategoriën. 'Extra-ordinaris' waren meestal projectmatig, incidentele uitgaven voor grote bouwwerken, reparaties en in tijden van schaarste en duurte de aan- en verkoop van granen voor de bevolking en het garnizoen. Voor de jaren waarin gegevens voorhanden zijn, blijkt dat 200.000 gulden jaarlijks voor de ordinaris stadsuitgaven in de achttiende eeuw de ondergrens is (zie grafiek 4). De jaren aan het begin, in het midden en aan het einde van deze periode zijn, als gevolg van oorlog(-sdreiging), het kostbaarst. Als we het patroon van de uitgaven in een 'goedkoop' jaar nader bekijken, dan bedroegen de stedelijke uitgaven voor taken die traditioneel tot het werkgebied van het stadsbestuur hoorden 130.000 gulden licht (zie tabel 3) De rente over de stedelijke schuldenlast (35.000) en de personeelsuitgaven (55.000) vormden de grootste posten. Reparaties en bouwkosten bedroegen

Gezicht van den Vrijthof te Maastricht. 1750. Zie de Vrijthof te Maastricht. 1750.

Gezicht op het Vrijthof in Maastricht. Tekening: J. de Beijer, 1750. Bron: J.G.J. Koreman, Geteeckent tot Maastricht (Maastricht 1981).

in de achttiende eeuw jaarlijks tenminste 12.500 gulden. Deze post fluctueerde fors, afhankelijk van het aantal projecten. In 1713 werd bijvoorbeeld meer dan 50.000 gulden afgerekend, in 1733 niet meer dan 4.500 gulden. De stad moest opkomen voor alle militaire bouwwerken in de stad en een lange lijst van openbare gebouwen. De lijst bevatte alle wachtposten, van de Hoofdwacht tot de oppassershuisjes buiten de poorten, de stadspoorten met pilaren, valtrappen, balances en bruggen. Verder staan vermeld het oude en nieuwe stadhuis, het gouvernement en commandement, de scholen, het pesthuis, waaggebouwen en magazijnen, hallen, de stadsbleek met gebouwen; een manege, de ijskelder, het huis van de scherprechter. De lijst eindigt met alle barakken met hun inrichting, armenhuisjes, de 14 brandspuithuisjes met toebehoren, kades en oevers, pompen, straten en pleinen, rioleringen; de wegen buiten de poorten, de bomen op het Vrijthof en de wallen, de wandeling buiten de Onze Lieve Vrouwepoort en de Maasbrug (hoewel deze niet als zodanig in deze lijst was opgenomen).⁶⁹

69 RHCL, Archief Indivieze raad, 20.001A, inv.nr. 268, Een lijst van stadsbouwmeester De Veije uit 1793.

De met het garnizoen verbonden kosten zoals ‘logies en servies’ en bijkomende organisatorische uitgaven bedroegen in doorsnee 70.000 gulden. Ze werden uit de nieuwe middelen betaald. Omdat de omvang van het in de stad gelegerde garnizoen sterk kon variëren, wisselden deze uitgaven. Ze waren het hoogst in de wintermaanden wanneer de stad volliep met de legers die hun winterkwartieren in de stad zochten om in april weer uit te trekken. De uitgaven konden ook van jaar tot jaar verschillen, afhankelijk van de militaire bedreigingen aan de grenzen van de Republiek. In een relatief goedkoop jaar zoals 1727 was het inkomen (71.320 gulden) hoger dan de uitgaven (64.736 gulden). Het overschot was voor de stadskas.⁷⁰ In een duur jaar zoals 1742, toen troepen in de stad geconcentreerd werden, liepen de uitgaven op tot meer dan 110.000 gulden. Dan steeg het inkomen weliswaar (82.693 gulden) maar onvoldoende om de kosten te compenseren. Vervolgens moest de pajmeester te hulp schieten, meestal door leningen af te sluiten. Tenslotte waren er nog zeer bijzondere situaties, zoals 1672, 1747 en 1794 toen de stad ingesloten en belegerd werd. De uitgaven (inclusief leveranties voor rekening van de Staten-Generaal) kwamen dan boven de half miljoen gulden uit.

De ordinair uitgaven voor het garnizoen bestonden uit drie hoofdelementen: ‘ordinair donatieven en tractementen’, ‘serviesgelden’ en kosten van ‘logeeringe in de barakken’. De ‘donatieven en tractementen’ namen elk jaar een relatief vast bedrag van ongeveer 20.000 gulden uit het inkomen. Commissarissen-deciseurs, gouverneur, commandant en grootmajoor streken samen meer dan 10.000 gulden op. Het restant verdeelden de stadsbestuurders in hun functie van toezichthouder en als ‘opperfabrieken’ met de fouriers, barakkenmeester en hun personeel.⁷¹ Op de ‘rekening der servitiën’ kwamen de uitbetaalde serviesgelden maar ook de post voor de levering van kolen op de ‘corps de gardes’ van de stad, het salaris voor de serviesmeester, zijn personeel en emolumenten voor de Raad van State vanwege het afhoren van de rekening. De ‘directeur van de logeeringe’ rekende de feitelijke kosten af die te maken hadden met door de stad verzorgde verblijfplaatsen voor de huisvesting van manschappen en dieren zowel in kazernes, in huurhuizen en stallen als door inkwartiering. Deze post kon van jaar tot jaar sterk fluctueren afhankelijk van de omvang van het garnizoen en aanschaffingen, zoals bedden en keukengerie.⁷² Dat was in feite ‘in natura’ door de stad geleverd ‘servies’ dat vanaf 1734 als rekening der ‘militaire logeeringe’ ten laste van de nieuwe middelen kwam zoals de ‘fournitures en utensilien’ de verlichting (kaarsen) en de verwarming (hout,

70 Het inkomen Nieuwe Middelen is inclusief subsidie Raad van State ad 12.051 gls licht.

71 Opperfabrieken, of eerste schepen, een functie die oud burgemeesters toekwam, belast met toezicht op de stadswerken, civiel als militaire nieuwbouw, onderhoud en reparatie.

72 In 1784 rekende de fourier als kostprijs voor een complete ‘fournituur’, d.w.z. matras en toebehoren, 45 gulden licht.

kolen en turf).⁷³ Ook het maandelijks wassen van de lakens (2 stuivers per paar) alsmede de betalingen aan arbeiders en ambtenaren belast met de levering en het beheer van de inventaris werden zo verantwoord. Vertrok een regiment en was de inventaris incompleet, dan werd het ontbrekende per compagnie verrekend.⁷⁴ De bouw en het onderhoud van de barakken was eveneens een zaak van de stad. De kosten kwamen niet in de rekening der nieuwe middelen maar in de stadsrekening.

De bestedingen van het garnizoen in de stad Maastricht zijn eerder becijferd op tenminste 1,6 miljoen guldens (zie tabel 2) of 20 keer meer dan de uitgaven van de stad voor het garnizoen uit nieuwe middelen. De aankopen bij de lokale middenstand spekten via de stedelijke accijnsheffing de stadskas. Over het inkomen van de stad door dit sterke garnizoen werd nooit gerept. Er waren wel voortdurend discussies met de Raad van State en de Staten-Generaal over de onkosten van het garnizoen. De Generaliteit dreigde soms om accijnsvrije ‘militaire’ bakkers en brouwers aan te stellen om zo haar kosten te drukken. In 1743 kwam de stad door de grote omvang van het garnizoen ondanks de toename van de accijnzen toch nog 70.000 gulden tekort en moest lenen. Dit patroon herhaalde zich door de Oostenrijkse Successie oorlog in de daaropvolgende jaren. Na het vertrek van de Fransen in 1748 was de stadsschuld een half miljoen gulden groter. Dat was de schaduwzijde van de militaire betekenis die de Republiek aan de stad toekende. De gelden werden echter grotendeels in de stad en regio besteed. Ze vormden een bestedingsimpuls voor de lokale economie, waar sommigen vermogens mee verdienden.⁷⁵

‘Extra ordinaris’ lasten en leningen

Uiteraard waren de jaarlijkse stadsinkomsten en uitgaven niet precies gelijk aan elkaar. Bij de jaarlijkse afhoring van de stadsrekening moest de rekening sluitend zijn. Er konden geen grote onverrekenende saldi van het ene naar het andere jaar worden doorgeschoven. Ook het ‘ordinaris’ overschot of tekort werd door financiële transacties onder de ‘extra-ordinaris’ posten weggewerkt. Dat gebeurde door betalingen van de afgaande aan opkomende pajmeester en vice versa, tussen de ‘vidimeerende’ en ‘pajende’ pajmeester en vanaf 1689 ook door verrekening van

73 Tussen 1723-1732 zijn de kosten van de militaire logeeringe in de pajmeesterrekening opgenomen als betalingen aan de directeur Dirick Kerens (vanaf 1730 zijn zoon Tilman). Vanaf 1734 komen deze kosten ten laste van de ontvanger der Nieuwe middelen.

74 RHCL, Archief Indivieze raad, 20.001A, inv.nrs. 631-662, Serviesrekeningen; inv.nrs 664-697, Rekeningen logeeringe waarvan inv.nr. 675 en inv.nr. 676, Rekeningen militaire logeeringe Tilman Kerens.

75 Over de weinig geëxploreerde relatie tussen oorlogsvoering en kapitalistisch ondernemerschap: <https://doi.org/10.1080/00076791.2017.1379507> Rafael Torres-Sánchez, Pepijn Brandon en Marjolein 't Hart, 'War and economy. Rediscovering the eighteenth-century military entrepreneur', *Business History* 60 (2018) 1, 4-22.

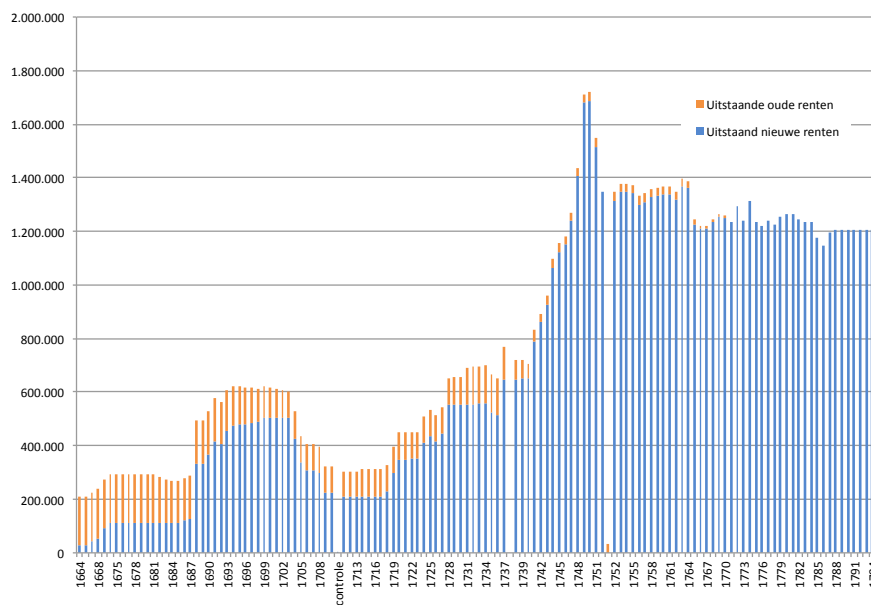
het saldo der nieuwe middelen tussen de ontvanger en de stadspajmeester.⁷⁶ Ook leningen en aflossingen werden als extra-ordinaris transacties verantwoord.

De opname van leningen in de vorm van renten was in Maastricht, zoals in vele andere oude steden, al in de middeleeuwen een gangbare praktijk die toenam met het gebruik van geld in de samenleving. De oudste leningen, later 'oude renten' genoemd, waren losrenten. De belegger kocht een eeuwigdurende uitkering en die kon alleen worden afgekocht met wederzijdse instemming tegen een door partijen overeen te komen vergoeding. Vanaf 1680 werd alleen nog geleend in obligaties, de zogenaamde 'nieuwe renten'. Daarbij was de hoofdsom vastgesteld en de jaarlijkse uitkering uitgedrukt in een overeengekomen rentepercentage. Beide partijen konden op elk moment, tegen verrekening van de hoofdsom, van de obligatie af. Het rentepercentage was in principe variabel. Bij een renteverlaging door de stad had de belegger de keuze om die te aanvaarden of afgelost te worden. Vanwege deze flexibiliteit heeft de stad in 1737 gepoogd om de 'oude renten' in 3 procent obligaties te converteren. Deze poging lukte grotendeels maar de laatste 'oude renten' verdwenen pas in 1770 uit de pajmeestersrekening. Het spreekt vanzelf dat leningen vooral in jaren met hoge uitgaven werden opgenomen ('negotiaties') als er oorlog of dreigende oorlog was met een toename van het garnizoen en dus hoge kosten voor de stad. Een vermindering van de militaire aanwezigheid leidde tot een sanering van de uitgaven en (per saldo) tot een daling van schulden door aflossing ('redempties'). Eenderde van de stadsschuld was in handen van de armentafels van de katholieke parochies, de beide weeshuizen en de protestantse diaconieën. Vooral de Armentafel van de H. Geest onderhield nauwe banden met de stadskas. Daarnaast werden obligaties grotendeels opgenomen door de stedelijke magistraten en hun familieleden, hoge militairen, Luikse investeerders en kannuniken van de beide kapittels. In totaal heeft de stad vanaf het midden van de zeventiende eeuw tot 1794 3,3 miljoen gulden geleend waarvan in 1794 nog 1,2 miljoen in de boeken stond. Rond 1680 stond er aan oude en nieuwe renten tenminste een half miljoen gulden aan stadsleningen uit, rond 1740 meer dan 800.000 gulden, in 1750 1,3 miljoen of meer dan zes keer het normale stadsinkomen en met rentekosten van bijna 20 procent van de uitgaven. De rentevoet daalde van onge-

76 De aanwezigheid van twee paymeesters was niet noodzakelijk een gevolg van de tweeherigheid van de stad, eerder een organisatorische maatregel die meer voorkwam. De twee paymeesters voerden verschillende financiële en administratieve taken uit. Zo werd te Maastricht een paymeester de 'betalende' genoemd, terwijl de andere de titel van 'vidimerende' droeg. (Van *vidimus* wij hebben gezien, toezichhoudend, bekrachtigend). Typisch voor de Maastrichtse situatie was wel dat de één van Luikse en de ander van Brabantse geboorte moest zijn. Om het jaar, ingedeeld in 26 twee wekelijkse perioden, de zogenaamde 'paijen' en lopend van 1 oktober tot 1 oktober (St. Remigiusdag), wisselden de Brabantse en Luikse pajmeester van dienst.

veer 5 procent in 1680 door een grote conversieoperatie in 1737 naar een niveau van 3 procent en nam verder af tot een niveau 2,5 procent in de jaren 1780.⁷⁷

Grafiek 5. Verloop stadsschuld in oude en nieuwe renten uitstaand jaarlijks in guldens licht, 1664-1795

Sociaal-economische gevolgen

Stadsfinanciën laten niet alleen de bestuurlijke, militaire en fiscale gevolgen zien van de opkomst van de nationale staat. Ze weerspiegelen ook de sociale en economische ontwikkeling in de stad.⁷⁸ Aangenomen wordt dat Maastricht zich maar langzaam hersteld heeft van de absolute ineenstorting van de stedelijke economie na 1550 en van de desastreuse situatie tussen 1579 en 1639. De aanwezigheid van een zeer groot garnizoen zou aan het langzame herstel van de handel bijgedragen hebben.⁷⁹

77 Stadsschulden zijn gereconstrueerd uit de pajmeestersrekeningen en diverse leggers. Leggers zie: RHCL, Archief Indivieze raad, 20.001A, inv.nrs 338-344.

78 'T Hart en Van der Heijden, 'Het geld van de stad', 18.

79 J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800. Een analyse van de opbrengst van tienden* (Assen 1979) 90.

Gezien de ontwikkeling van de opbrengst van het passagegeld en sporadische cijfers over het stedelijk inkomen zou dit beeld vanaf het begin van de zeventiende eeuw wellicht bijgesteld kunnen worden. In een studie over 's-Hertogenbosch concludeert Hanus dat de omschakeling op transitohandel de stad er al kort na 1600 weer bovenop hielp. Hij onderbouwt dit onder andere door cijfers over de bevolkingsontwikkeling.⁸⁰ Voor Maastricht zou hetzelfde kunnen gelden, al zijn betrouwbare cijfers over het inwoneraantal niet voorhanden. Rond 1600 zouden er 11.000 inwoners zijn geweest, daarna volgde een geleidelijke stijging tot 26.000 omstreeks 1700. In de achttiende eeuw wordt op basis van de daling der geboortecijfers tussen 1700/1709 en 1780/1789 een bevolkingsdaling van 25.000 naar 15.000 inwoners verondersteld.⁸¹ Ook voor 's-Hertogenbosch en Breda is nagenoeg hetzelfde patroon in de geboortecijfers vastgesteld. Desondanks bleef in deze Brabantse steden de bevolkingsomvang opvallend stabiel.⁸² Vergelijkenderwijs zou Maastricht in de achttiende eeuw een burgerbevolking van ongeveer 15.000 inwoners hebben gehad. Het garnizoen met aanhang zou erbij opgeteld moeten worden, goed voor 9.000 (tijdelijke) inwoners. Dan is een inwonersaantal van 24.000 inwoners, iets meer aan het begin en iets minder naar het einde van die eeuw waarschijnlijk. Dit beeld vindt steun in de stijgende opbrengst van de stedelijke accijnzen. Hoewel de omvang van het garnizoen allesbepalend was voor de organisatie van de inkwartiering, de ruimte, de inrichting en de legeringen in de barakken, de benodigde serviesbetalingen en andere bestuurlijke voorbereidingen, is dit getal voor de meeste jaren onbekend. Afgaand op de afgerekende serviesgelden mag verondersteld worden dat de garnizoensgrootte einde zeventiende eeuw ongeveer 4.000 manschappen was. In de achttiende eeuw fluctueerde de sterkte meestal rond 6.000 manschappen (met schommelingen van +/- 2.000); exclusief hun gezinnen en dienstpersoneel waarvoor men dit getal met 50 procent mag verhogen.

De stadsrekeningen laten zien dat de financiële en economische situatie van de stad in de Staatse periode zeer solide was. Men kon volstaan met betrekkelijk

80 Jord Hanus, *Affluence and Inequality in the Low Countries: The City of 's-Hertogenbosch in the Long Sixteenth Century, 1500–1650* (Brussel/Leuven 2014) 80-81.

81 A.G.H.Kemp, 'Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830', in: Wouters e.a. (red.), *Miscellanea trajectensia*, 349. Geboortecijfers herleid met een reductiecoëfficiënt van 26. Theo Engelen, 'De ontwikkeling van de bevolking 1600-1800', in: Tummers e.a. (red.), *Limburg, een geschiedenis 1500-1800*, 356 vermoedt een stabiele of licht groeiende bevolking in de regio Limburg in de achttiende eeuw.

82 Ton Kapelhof, "Schijnbare stabiliteit". *De demografische ontwikkeling van de steden 's-Hertogenbosch en Breda in de vroeg-moderne periode (1600-1800)* (z.pl. 2009) 2, 10 https://www.academia.edu/14317685/Apparent_stability_Demographic_developments_in_the_towns_of_Breda_and_s-Hertogenbosch_1600-1800 (12 januari 2018).

Soldaten voor het gebouw van de Grote Sociëteit op de noordwesthoek van het Vrijthof in Maastricht, toen nog in gebruik als officiers-sociëteit. Potloodtekening: anoniem, ca. 1800. Bron: J.G.J. Koreman, *Geteeckent tot Maestricht* (Maastricht 1981).

lage accijnzen op de consumptie en dat betekende lage kosten van levensonderhoud voor de inwoners. Men had een uitstekende toegang tot krediet waardoor de stad in noodsituaties relatief snel en goedkoop leende en de extra ordinair uitgaven, die met het garnizoen samenhangen, kon financieren. Het relatief omvangrijke garnizoen bestaande uit militairen, hun gezinnen en hun personeel hield de lokale middenstand en bestuurlijke bovenlaag aan het werk. Het stedelijk inkomen was over de jaren voldoende om de uitgaven van de stad voor inkwartiering, servies en het onderhoud van gebouwen en militaire objecten te bekostigen. Het prijskaartje van deze voorspoed was uiteraard de afhankelijkheid van het wel en wee van het Staatse garnizoen. Was het garnizoen te klein, dan kwijnde de handel. Werd het sterk vergroot dan kwam de stadsrekening in de knel. Op 23 juni 1783 vroegen de aanwonenden van de Boschstraat de magistraat om de leeggekomen Boschbarakken door een nieuwe bezetting te vullen. Het dringende verzoek is tekenend voor de transformatie die de stad in de voorbije 150 jaren had door-

gemaakt.⁸³ Of zoals tijdgenoten het zelf uitdrukten: ‘De handel in de stad bestaat grotendeels dankzij het garnizoen’, aldus schepen Van de Walle in 1680. De magistraat meldde in 1693: ‘de meeste inwoners verdienen de kost door elkaar en het garnizoen te onderhouden’. De Lenarts sprak in 1770 over ‘militaire loogeringhe een goudmijn voor de neringh’.⁸⁴

De burgers van Maastricht ondervonden aan den lijve wat het opgaan in een groter staatsverband voor de stad betekende. In bestuurlijk opzicht leerde men eerst de Spaanse, daarna de Hollandse en bij tijd en wijle de Franse heren te dienen. Hoewel het garnizoen, wellicht door nare ervaringen in het laatste kwart van de zestiende eeuw een slechte reputatie had verworven, was dit voor zover het de zeventiende eeuw aangaat onverdiend. Anti-Hollandse ressentimenten en een idealisering van het industriële verleden van de stad speelden de faam van het garnizoen parten. Onder de voogdij van beide stadsheren leefden bestuurders en burgers van de militaire bestedingen voor het garnizoen en de vesting. Dat de militaire functie van de stad op een groot deel van de stadsmiddelen beslag legde was een feit. Deze middelen werden zonder grote moeite opgebracht en vervolgens weer in eigen beheer in de stad besteed. Mooi gelegen in de lieflijke Maasvallei, omschreven bezoekers Maastricht dan ook als: ‘eene schoone en groote stad; schooner dan men algemeen wel denkt, om dat zelden iets schoons in eene vesting gevonden wordt’.⁸⁵

83 RHCL, Archief A.C. Hesselt van Dinter, 22.018, inv.nr. 5.

84 Bisschops, *Maastricht 1680-1725*, 40.

85 C.H.Clemens (1840), in: Antoine Jacobs en Harrie Leenders, *Limburg door vreemde ogen. Reisverhalen uit de 19de eeuw* (Heerlen 2017) 77.

Thijs van Vugt

**HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST
1829-1904 ANDERS GEPRESENTEERD**

Abstract

The Boschstraat Quarter East 1829-1904: a different presentation

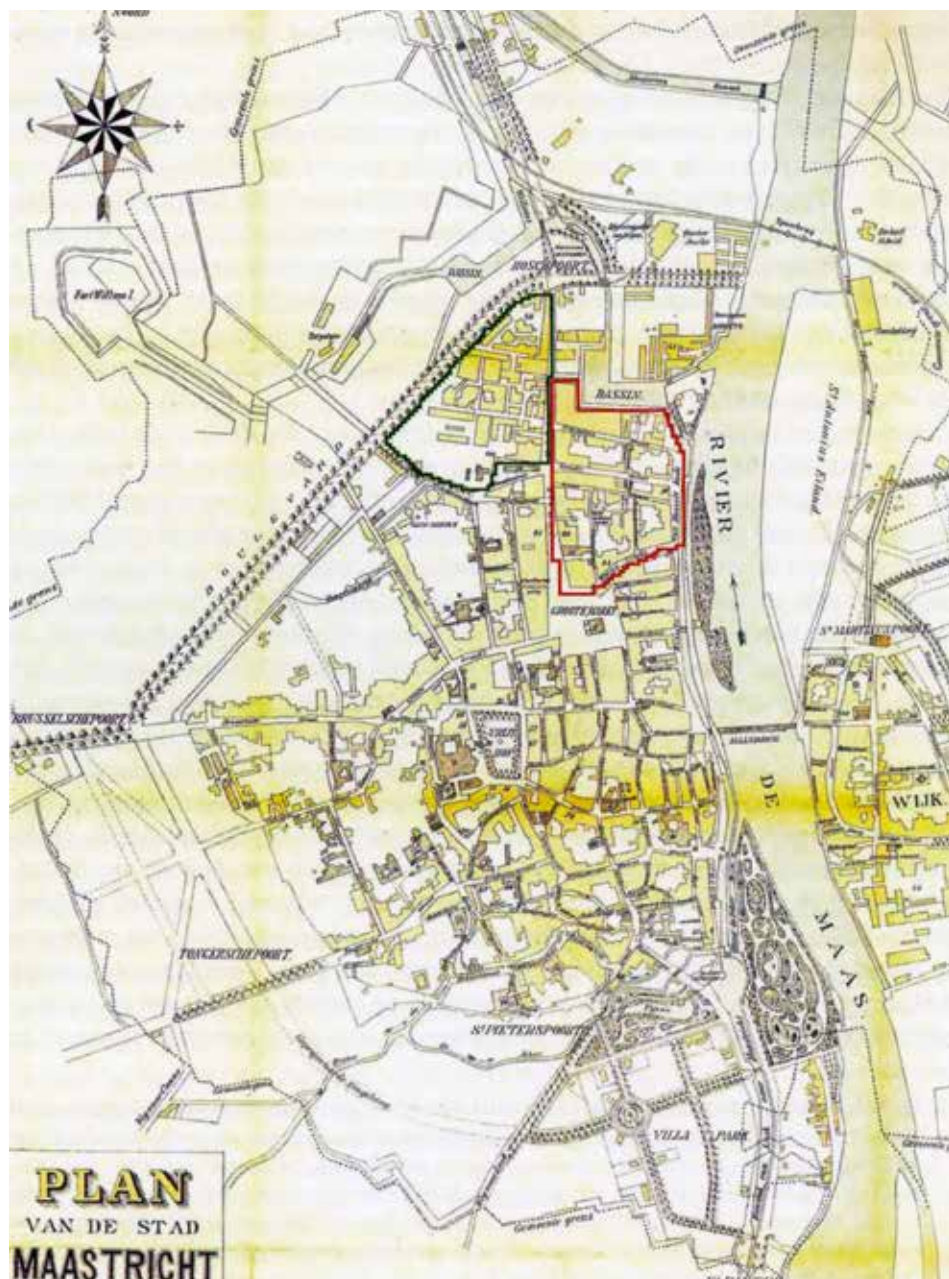
In 2015 I defended my doctoral thesis *A working class neighbourhood under the smoke of 'De Sphinx'. A socio-spatial history of the Boschstraat Quarter East in Maastricht, 1829-1904*. Originally this study was worked out in conventional historical methods, although the data were digitalized (on the basis of Excel). In this article I explore the adaptation of these data in a geographical information system: what are the possibilities and the constraints of (in my case) ArcGIS? Certainly this software offers positive effects, which above all can be seen in the visualization by the maps: better than the Excel-schedules they show the heterogeneity and varieties in the neighbourhood. Sometimes these maps guide to new questions and a different analysis. On the other hand it shows that ArcGIS also has certain limitations, as a result of which the conventional historical methods should be maintained.

Een arbeidersbuurt onder de rook van 'De Sphinx', het proefschrift waarop ik in 2015 bij Ad Knotter ben gepromoveerd, gaat over de het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht in de tijd van de Industriële Revolutie.¹ In 1834 legde Petrus Regout de grondslag voor een imperium van glas- en aardewerkfabrieken, dat later (1899) 'De Sphinx' zou gaan heten. Mijn onderzoeksvraag luidde: wat waren de sociale en ruimtelijke effecten van de vestiging en de expansie van het bedrijf van Regout op en in het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1829 en 1904? In 1829 stond de buurt nog niet onder de invloed van diens fabrieken – ze werden immers pas opgericht in 1834 – en in 1904, een decennium vóór het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, was de keramische industrie in Maastricht tot volledige ontplooiing gekomen en waren de effecten in de wijk volop zichtbaar.

Het Boschstraatkwartier-Oost was in driekwart eeuw van een sociaal en demografisch gemêleerde wijk veranderd in een overbevolkte achterbuurt, waar veel arbeiders – meestal flexwerkers (avant la lettre) met tijdelijke contracten – van 'De Sphinx' woonden. Sociologen als Harry Litjens schetsten in de jaren 1950 een inktzwart beeld van deze (en andere) volksbuurt(en): de zogenaamde onmaatschappelijkheid vierde er hoogtij, de bewoners waren sociaaleconomisch en geografisch

1 Thijs van Vugt, *Een arbeidersbuurt onder de rook van 'De Sphinx'. Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis van het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, 1829-1904*. Maaslandse Monografieën 78 (Hilversum 2015).

Plattegrond van Maastricht rond 1900. De glas- en aardewerkfabrieken van 'De Sphinx' (groene kader) en het Boschstraatkwartier-Oost (rode kader) werden van elkaar gescheiden door de Boschstraat, de uitvalsweg van de Markt naar het noorden in de richting van 's-Hertogenbosch. Bron: P.A.W. Dingemans e.a. (ed.), Twintig eeuwen Maastricht, de Maastrichtenaren en hun straten en huizen (Zwolle 1994).

Het uitgaan van de Sphinxfabrieken omstreeks 1905. Links een houten tramhuisje van de paardentram; uiterst rechts de in 1902 gebouwde nieuwe glasfabriek met zijn trapgevel in neorenaissancestijl. Fotocollectie RHCL.

immobiel, ze hadden een lage opleiding, huwden onderling, verwaarloosden de opvoeding van hun kinderen, kenden geen huiselijk leven, enzovoorts. Van generatie op generatie zaten die bewoners in de ogen van die wetenschappers gevangen in een armoedecultuur. De dynamiek en variatie die ik in mijn onderzoek tegenkwam stond haaks op dat traditionele en statische beeld: de buurt had weliswaar veel werkende armen maar was niet homogeen samengesteld; andere klassen waren niet geheel afwezig. In de bebouwing was er evenmin sprake van eenvormigheid, voor de latere generaties bestond de sociale en geografische binding aan fabriek en wijk niet meer. Het Boschstraatkwartier-Oost lijkt daarmee verlost van het oude stigma.

De analyse van de kwantitatieve data die in mijn proefschrift worden gebruikt, is nog langs conventionele weg tot stand gekomen, voornamelijk met behulp van het programma Excel. Die data (het personeel van Sphinx in 1880 en 1905, de bewoners van de wijk in 1829, 1880 en 1904, de percelen, de panden en hun eigenaren op diezelfde tijdstippen) zijn in de vorm van Excelbestanden te raadplegen op de website van het SHCL (<http://www.shclimburg.nl/wegwijzers/een-arbeidersbuurt-onder-de-rook-van-de-sphinx>). Visualisatie van de data door middel van een geografisch informatiesysteem (meestal afgekort tot GIS) was destijds nog geen optie en is dus niet beproefd. GIS biedt manieren om ruimtelijke

gegevens of informatie over geografische objecten op te slaan, te beheren, te bewerken, te analyseren, te integreren en te presenteren.² Heel bekend is de software van ArcGIS, die het – overigens net als bij vergelijkbare gis-programma's – mogelijk maakt om als 'kaartgenerator' op te treden, in dit geval historische databestanden op kaarten weer te geven, waardoor onmiddellijk visualisatie van de cijfers optreedt en sneller ruimtelijke analyses gemaakt kunnen worden. In dit artikel onderzoek ik of een nadere bewerking van de oorspronkelijke dataset met behulp van het geografisch informatiesysteem ArcGIS toegevoegde waarde heeft. Wat zijn de mogelijkheden en beperkingen van het programma?³ Maar laten we de vraag eerst in een ruimer perspectief plaatsen: hoe is de toepassing van GIS voor historisch onderzoek in Nederland en Vlaanderen eigenlijk op gang gekomen?

Het gebruik van GIS bij historisch onderzoek in Nederland en Vlaanderen

Een voortrekker in deze ontwikkeling was het blad *Historia & Informatica*, dat vanaf 1994 verscheen op initiatief en door samenwerking tussen het Nederlands Historisch Data Archief (NHDA, later NHDA/NIWI = Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten), de Vereniging voor Geschiedenis en Informatica (VGI) en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Aanvankelijk – de eerste zeven jaargangen, dus tot en met 2001 – was het een papieren editie, die drie of vier keer per jaar gepubliceerd werd, daarna een webapplicatie. In december 2005 hield het blad op te bestaan.⁴

De bedoeling van het blad was om in de vorm van een krant – op een luchtige toon en gemakkelijk leesbaar – nieuws te brengen over het feitelijke en mogelijke gebruik van informatica (apparatuur en programmatuur) ten behoeve van historisch onderzoek en onderwijs in Nederland en Vlaanderen.⁵ Zo was er bijvoorbeeld

2 Zie de definitie van Geografische InformatieSystemen op Wikipedia: https://nl.wikipedia.org/wiki/Geografisch_informatiesysteem (geraadpleegd op 5 maart 2018).

3 De eerste stappen op dit pad werden gezet tijdens een workshop van het Posthumus Instituut, de onderzoeksschool voor sociale en economische geschiedenis in Nederland en Vlaanderen bij de Universiteit Antwerpen op 16 maart 2016, die werd verzorgd door Jason Jongepier en Ellen Janssens van het Centrum voor Stadsgeschiedenis aldaar. Ook nadien heb ik met eerstgenoemde nog succesvolle contacten gehad als ik tegen problemen opliep (en dat is tijdens de kennismaking en eerste activiteiten met het programma een normaal gegeven!). Ik dank hem hartelijk voor zijn steun.

4 Alle 44 exemplaren van het tijdschrift zijn als pdf-bestand te raadplegen op de website <https://doi.org/10.17026/dans-x9d-e5zq> van DANS = Data Archiving and Networked Services, een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) en de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

5 *Historia & Informatica* 1:1 (1994) 3.

aandacht voor de Historische Steekproef Nederlandse Bevolking en de Historische Databank Nederlandse Gemeenten, voor Het geheugen van Nederland van de Koninklijke Bibliotheek, voor de digitalisering van de Nederlandse volkstellingen en de nationale rekeningen van de negentiende eeuw, voor producten van de postdoctorale opleiding Historische informatiekunde van de Universiteit van Leiden en voor de ontsluiting van cultureel erfgoed via computertechnologie (met schriftelijke, mondelinge en beeldbronnen).⁶ Veel ruimte was er voor uitnodigingen voor en verslagen van studiedagen en congressen, besprekingen van (hand) boeken, applicaties, websites en cd-roms, en columns van redactieleden als Onno Boonstra, Peter Doorn en Kees Mandemakers.

Het eerste artikel over GIS was een artikel van M. de Moor in 2003. De conclusie luidde dat het gebruik van GIS bij historici voorlopig blijft hangen bij het cartografisch presenteren en illustreren van onderzoeksresultaten met het oog op het duiden van ruimtelijke concentratie of variatie die men in eerder onderzoek al vaststelde. Dat komt vooral door gebreken in de bronnen, die de structuur van de databanken en het ontwerp van een datamodel bemoeilijken.⁷ Na die wat meer theoretische, op de onderzoeksmethode gerichte inventarisatie volgen in de laatste nummers snel enkele artikelen over concrete voorbeelden en projecten, met verwijzingen naar relevante literatuur (met name het introducerende en degelijke *A place in history. A guide to using GIS in historical research* van Ian Gregory uit 2002).⁸

De inhoudelijke tendens van *Historia & Informatica* zet zich voort in de (digitale) nieuwsbrief *E-data & research*, kwartaalblad over data en onderzoek in alfa- en gammawetenschappen, dat sinds de oprichting van DANS in juni 2006 verschijnt en evenals de voorganger op identieke manier te raadplegen is (zie voetnoot 4). Als nieuwe stakeholder in deze publicatie treedt op dat moment het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis toe, in een later stadium gevolgd door het Centraal Bureau voor de Statistiek, de Koninklijke Bibliotheek, CentERdata (een instituut voor dataverzameling en onderzoek van de Universiteit Tilburg), CLARIAH (het Common Lab Research Infrastructure for the Arts and Humanities, een digitaal onderzoeksinstituut voor geesteswetenschappen dat gehuisvest is in Den Haag) en onlangs nog het Rijksmuseum. Het nieuwe tijdschrift is bedoeld voor en gericht op ieder die zich betrokken voelt bij de snel groeiende ontwikkelingen in opslag en (her)gebruik van elektronische data. De omvang van het tijdschrift wordt verdubbeld, de reikwijdte van het thema verbreed – immers

6 Ook een artikel van Jac van den Boogaard (SHCL) gaat digitaal, *Historia & Informatica* 10:3 (2010) 2-3.

7 M. de Moor, 'Het gebruik van Geografische Informatiesystemen bij historisch onderzoek: goed begonnen is half gewonnen', *Historia & Informatica* 10:2 (2010) 1-3.

8 Digitaal te raadplegen op <http://hds.essex.ac.uk/g2gp/gis/index.asp>.

niet alleen geschiedenis maar alle geestes- en maatschappijwetenschappen, zoals bijvoorbeeld literatuur, tekstanalyse, musicologie, archeologie, kunstgeschiedenis, bijbelwetenschap, dialectkunde en politicologie komen aan de orde – en de interesse voor activiteiten in Vlaanderen is verdwenen. In elk nummer terugkerende rubrieken zijn er onder de titels ‘gehoord en bijgewoond’ (inclusief een agenda), ‘sinds kort beschikbaar’, ‘focus’, interviews en columns. Er is ruimschoots aandacht voor initiatieven als Delpher, de database met alle gedigitaliseerde kranten, boeken en tijdschriften van Nederland, de digitale bibliografie van de Nederlandse geschiedenis en het biografisch woordenboek van Nederland.

De interesse voor GIS is beperkt: in de tot nu toe verschenen 35 nummers slechts een zestal artikelen: over het DANS-project *Ruimte voor geo-informatie* dat resulteerde in de publicatie *Tijd en ruimte. Nieuwe toepassingen van GIS in de alfawetenschappen* van Onno Boonstra en Anton Schuurman (Utrecht 2010),⁹ over het HIStorisch Geografisch InformatieSysteem (HISGIS) van de Fryske Akademy met diverse andere partners voor het opslaan en ontsluiten van lokaliseerbare (landschaps)historische informatie voor heel Nederland op basis van de oudste kadasterkaarten uit de jaren 1830.¹⁰ Er wordt één concreet voorbeeld enigszins samengevat: een onderzoek naar de effecten van infrastructurele ontsluiting op de levensstandaard van de bevolking van Friesland, Groningen en Drente.¹¹ Er is duidelijk meer aandacht voor de organisatie en de inbedding van het onderzoek dan voor de daadwerkelijke GIS-research.

GIS-studies kregen door de *spatial turn* in de geschiedwetenschap een extra impuls, die zijn sporen naliet in de vakliteratuur.¹² Op zoek naar tastbare resultaten van historische GIS-studies kan men te rade gaan bij vakinhoudelijke tijdschriften, zoals *Stadsgeschiedenis*, waarin verspreid over meerdere afleveringen een drietal artikelen staan van auteurs, die een geografisch informatiesysteem gebruiken ofwel als ‘kaartengenerator’ ofwel als ruimtelijk analysemodel. De bijdrage van Ellen Janssens en Iason Jongepier schetst de mogelijkheden en beperkingen van GIS aan de hand van een testcase over de Antwerpse wijk rond de Werf en het Eilandje tussen 1796 en 1898. De auteurs willen het langetermijnperspectief van GIS combineren met een aanpak op microniveau en een interdisciplinaire benadering, waarbij de geografische locatie als basis dient. Met aandacht voor en verwijzingen naar methodische problemen presenteren zij een integratie van seriële en narra-

9 E-data & research 2:3 (2007/08) 2, 4:3 (2009/10) 11 en 4:4 (2009/10) 8.

10 E-data & research 6:4 (2011/12) 4 en 7:1 (2012/13) 7.

11 E-data & research 5:2 (2010/11) 4.

12 Ian Gregory & Alistair Geddes (ed.), *Toward spatial humanities. Historical GIS and spatial history* (Bloomington & Indianapolis 2014), maar ook op https://en.wikipedia.org/wiki/Spatial_turn (12 maart 2018).

tieve bronnen in een zestal kaarten.¹³ In een daaropvolgende uitgave van deze periodiek bewerkte de eerstgenoemde historica haar masterthesis tot een artikel over de aanwezigheid van paarden in het stedelijke leefmilieu van Antwerpen tussen 1870 en 1910. De openvolging in de GIS-kaarten over de plaats en de grootte van de paardenstallen toont aan dat net als andere industriële ondernemingen deze de stedelijke bevolkingsgroei en de uitbreiding van de economische infrastructuur op de voet volgden.¹⁴ De conclusie uit de studie van Ad Knotter over het Maastrichtse Boschstraatkwartier als een socialistische (vrouwen)bolwerk is in essentie eveneens gebaseerd op een GIS-inventarisatie van SDAP-kiezers en -stemmers in de stemdistricten van die stad.¹⁵

Mijn indruk na dit (natuurlijk beperkte) overzicht van de eerste (theoretische en praktische) exercities met GIS in historisch onderzoek is dat de toepassing van GIS in de geschiedschrijving van Nederland en Vlaanderen nog steeds in de kinderschoenen staat. Het accent ligt nagenoeg uitsluitend op het maken en interpreteren van weliswaar zeer illustratieve kaarten, maar biedt vooralsnog weinig methodische nieuwigheden bij de analyse van data met ruimtelijke componenten. In mijn artikel probeer ik de meerwaarde van het gebruik van de software van een geografisch infomatiesysteem uit te vinden met de data van mijn dissertatie over het Boschstraatkwartier-Oost als testcase. En bij een bevestiging daarvan ligt die vooral op het vlak van het maken van duidelijker inzichtelijke kaarten en/of biedt ArcGIS als ruimtelijk analysemodel nieuwe en/of betere kennis van die data?

De druk op de ruimte in de wijk

Het uitgangspunt voor mijn conclusie over de toename van de druk op de ruimte in het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1829 en 1904 was de onderstaande tabel met de cijfers over de bevolking, de panden en de woningen op de drie meetmomenten in 1829, 1880 en 1904.¹⁶ Uit de analyse van deze data blijkt dat op de beperkte oppervlakte van 7,5 hectare in driekwart eeuw de bevolking bijna verdubbelde, het aantal panden slechts met ruim 10 procent toenam en het woningbestand met bijna 60 procent groeide. De bevolkingsdichtheid van de buurt

13 Ellen Janssens en Iason Jongepier, 'GISHistorical Anwerp: historische GIS als laboratorium voor de stadsgeschiedenis', *Stadsgeschiedenis* 10 (2015) 49-62. Voor de kaarten zie de pagina's 59 en 61.

14 Ellen Janssens, 'Paarden en de moderne stad. De Antwerpse paardeneconomie en het stedelijk leefmilieu (1870-1910)', *Stadsgeschiedenis* 11 (2016) 123-145.

15 Ad Knotter, 'Het Boschstraatkwartier in Maastricht in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Een socialistisch (vrouwen)bolwerk', *Stadsgeschiedenis* 11 (2016) 24-48.

16 Van Vugt, *Een arbeidersbuurt*, 180.

als geheel werd nagenoeg dubbel zo groot, per pand veel meer dan per woning. In het onderzoek naar de interne geleiding van de wijk werd in twee andere tabellen de situatie vergeleken van de afzonderlijke veertien straten. Daaruit bleek dat er geenszins sprake was van een homogene arbeidersbuurt: de vier straten aan de rand van de wijk scoorden qua huisvesting veel gunstiger – ik noemde het destijds een ‘gouden’ periferie – dan de tien straten in het meer verpauperde hart van het Boschstraatkwartier-Oost.

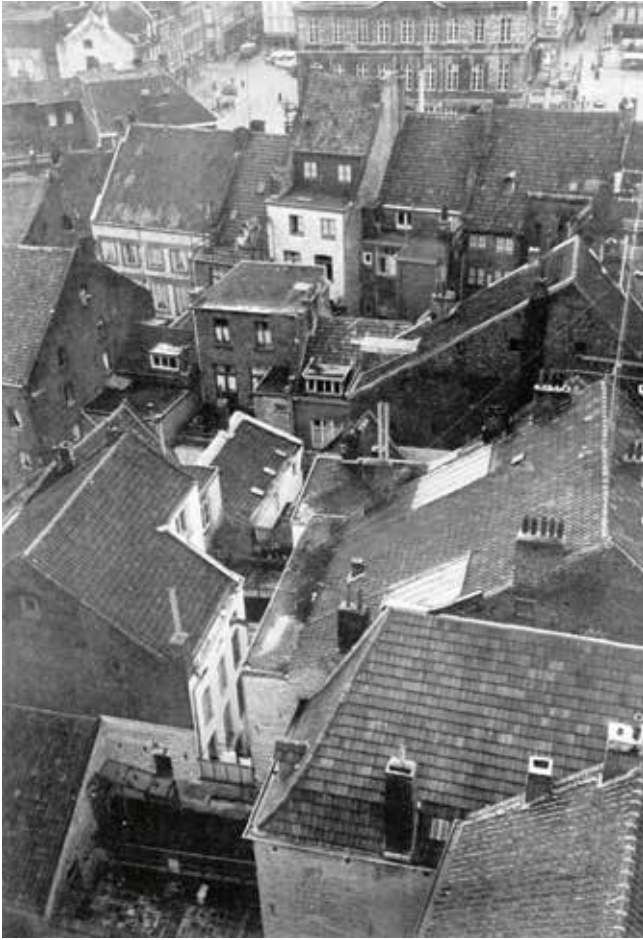
Tabel 1. De bevolkings-, pand- en woningdichtheid in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1879 en 1904 (in absolute cijfers en als indexcijfer)

	1829		1879		1904	
	absoluut	index	absoluut	index	absoluut	index
oppervlakte (in ha.)	7,5	100	7,5	100	7,5	100
bevolkingsomvang	2.398	100	3.646	152	4.515	188
bevolkingsdichtheid (per ha.)	319,7	100	486,1	152	602,0	188
aantal panden*	301	100	303	101	336	112
panddichtheid (per ha.)	40,1	100	40,4	101	44,8	112
gemiddeld aantal bewoners per pand	8,0	100	12,0	150	13,4	168
aantal woningen	630	100	1.007	160	997	158
woningdichtheid (per ha.)	84,0	100	134,3	160	132,9	158
woningen per pand	2,1	100	3,3	157	3,0	143
gemiddeld aantal bewoners per woning	3,8	100	3,6	95	4,5	118

* Dit cijfer betreft alle panden met een woon- en/of bedrijfsfunctie.

Het grote voordeel van het verwerken van grote aantallen data via een geografisch informatiesysteem blijkt al meteen uit de eerste drie kaartjes van de bevolkingsaantallen per pand in 1829, 1879 en 1904 (zie p. 84). De namen van de straten en pleinen uit kaart 4 dienen daarbij te worden meegenomen. In één oogopslag kunnen nu conclusies worden getrokken over de ontwikkeling van de buurt, waar eerder ruim meer tijd nodig was om de tabel te bestuderen. Uit de kaarten blijkt immers bij de eerste oogopslag al meteen dat

- de buurt als geheel ‘van kleur verschieft’ c.q. toeneemt in bevolking: terwijl in 1829 geel (dat wil zeggen nul tot vijf bewoners per pand) en lichter oranje (zes tot tien bewoners) domineren, is bij de metingen in 1879 en 1904 sprake van donker oranje tot fel rood (dus in ieder geval meer dan tien inwoners in elk pand);

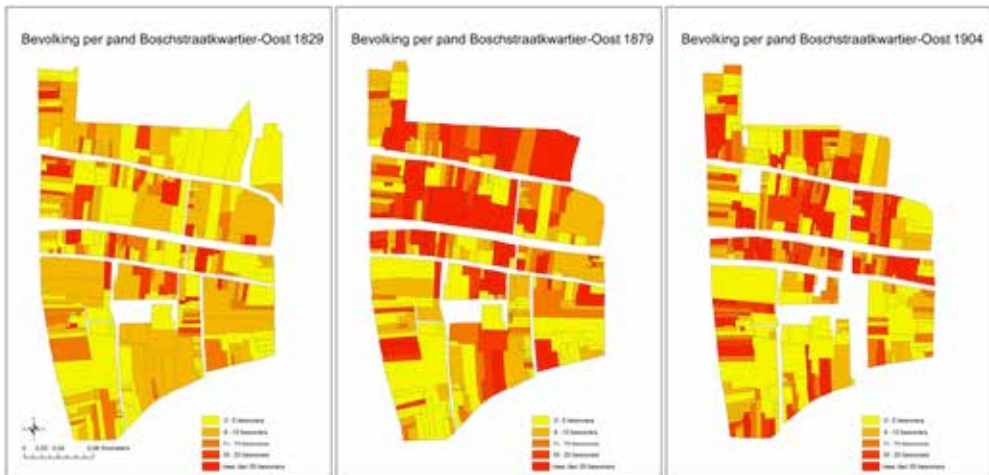
Een blik op de achterbouwen in het Boschstraatkwartier-Oost, gezien vanaf de toren van de Sint-Matthiaskerk aan de Boschstraat, ca. 1955. Bron: Saneringsplan Boschstraat-Oost (Maastricht 1957).

- de bevolkingsdichtheid in 1879 hoger lijkt dan in 1904, omdat het middelste kaartje aanmerkelijk roder oogt dan het rechtse. Dit is echter in tegenspraak met de cijfers uit de tabel, waar het Boschstraatkwartier-Oost in 1879 3.646 bewoners telde en 25 jaar later 4.515. De oorzaak moet worden gezocht in het feit dat de basis van de beide kaartjes een andere is. De wijkplattegronden van 1829 en 1879 zijn gebaseerd op de eerste kadastrale opmeting (officieel stammend uit ± 1841, maar op basis van opmetingen in 1822/1823), de kaart van 1904 op de kadastrale basis van Kwisthout uit circa 1880. Onder andere vanwege de toegenomen bevolkingsdruk zijn veel, vooral grotere percelen in de laatste twintig jaar van de negentiende eeuw door hun eigenaren gesplitst en ten dele

doorverkocht. Daardoor was her- en nieuwbouw mogelijk, wat overigens lang niet altijd leidde tot een toename van het aantal woningen. Er kwamen tussen 1879 en 1904 in de wijk als geheel 33 panden bij (van 303 naar 336), maar er waren echter tien woningen minder (van 1.007 naar 997). Omdat het aantal bewoners per pand moet worden weergegeven – daarover straks meer – is de kaart van 1904 met 10 procent meer panden als geheel derhalve iets lichter van kleur. Dit proces laat zich het duidelijkst zien aan het Bassin en de noordkant van de Grachtstraat;

- de ontwikkeling van de inwoneraantallen per straat in het Boschstraatkwartier-Oost nogal verschilden. De interne geleiding van de buurt met de ‘gouden’ periferie van Boschstraat, Markt, Kleine Gracht en Van Hasselkade naast de tien verpauperde straten in de kern van het Boschstraatkwartier-Oost is op basis van dit éne criterium – minder inwoners per pand in de randstraten dan in het hart van de wijk – enigszins herkenbaar op de kaartjes, maar minder scherp dan uit (het samengaan van) andere cijfers blijkt. De Van Hasselkade springt er met de geringere aantallen bewoners in positieve zin uit, terwijl St. Antoniusstraat, Grachtstraat en Raamstraat (de drie grote west-oost lopende straten van noord naar zuid) dat in tegenovergestelde zin doen. Beeldt, Varkensmarkt, Pastoor- en Koekschroefstraat in het zuidelijke hart zijn en blijven relatief leeg, terwijl Boschstraat, Markt en Kleine Gracht steeds roder kleuren.

Kaart 1, 2 en 3. De bewonersaantallen per pand in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1879 en 1904 (op de kadasterkaarten van ± 1841 en circa 1880)

Kaart 4. Het Boschstraatkwartier-Oost (op basis van de tweede kadastrale kaart van Maastricht uit omstreeks 1880)¹⁷

Dezelfde drie conclusies kunnen getrokken worden naar aanleiding van de inventarisatie van het aantal woningen per pand zoals die zijn weergegeven op de kaartjes 5, 6 en 7: een constante en sterke groei van het aantal woningen per pand (die blijkt uit een alsmaar donkerder bruine kleur), hetzelfde verschil tussen 1829 en 1879 enerzijds (waar bij de tweede telling slechts twee nieuwe percelen en panden betrokken zijn, maar de woningdichtheid per pand wel gemiddeld toeneemt van 2,1 naar 3,3) en 1904 anderzijds (op basis van de nieuwe kadastrale

17 De oorspronkelijke kaart was getekend op een schaal van 1:500. Bij bovenstaande bewerking is die onbekend.

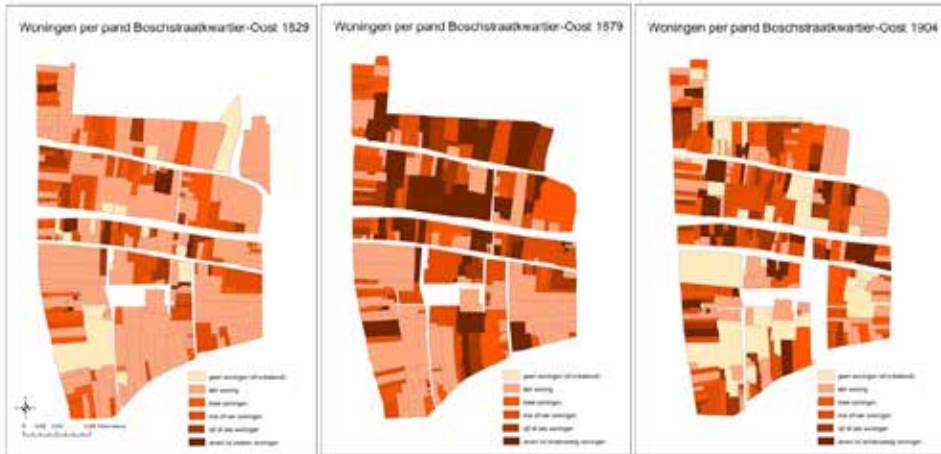
kaart met 33 eenheden meer, maar wel een afname van de woningdichtheid naar gemiddeld 3,0 en dus op grotere vlakken ietwat lichtere kleuren), en een vergelijkbare interne differentiatie tussen kern en periferie en tussen de straten daarbinnen onderling.

Het werken met panden in plaats van woningen

Aan de hand van de hiervoor opgenomen kaartjes en de daaruit beschreven conclusies is meteen duidelijk geworden welke voordelen het werken met een programma als ArcGIS heeft: de kaarten visualiseren immers rechtstreeks de data uit grote bestanden met betrekking tot de panden en laten het eenvoudig toe om daaruit snel gevolgtrekkingen te maken. Desalniettemin doet zich hier een niet gering probleem voor, dat overigens grotendeels het gevolg is van het ontbreken van de juiste bronnen.

In de oorspronkelijke setting van mijn onderzoek heb ik in eerste instantie mijn bestanden aangelegd op basis van het woningonderzoek uit het begin van de twintigste eeuw. Het uitgangspunt voor die inventarisatie door de Maastrichtse Gezondheidscommissie vormde de woning, waarvan door de ambtenaren het (kadastraal bekende nummer van het) pand, de straat en het huisnummer genoteerd werden, evenals de kamers die daartoe behoorden en hun locatie binnenshuis. De faciliteiten van de woning werden – evenals de gegevens over de bewoners en de eigenaar – ook opgeschreven en in het onderzoek naar de kwaliteit van de woonsituatie betrokken. In één pand waren in 1904 echter vaak meerdere woningen onder eenzelfde dak te vinden, zoals kaartje 7 al toont. Bij de overgrote meerderheid van de panden in het Boschstraatkwartier-Oost (239 van 336, dus 81,1 procent) was dat het geval. De kroon werd natuurlijk gespannen door de zogenaamde *cité ouvrière* van de Regouts aan St. Antoniusstraat 59. In die *groëte bõw* waren in de tweede helft van augustus 1904 68 één- en tweekamerwoningen. De gegevens van het woningonderzoek waren echter niet volledig en zijn via adresboeken, huis- en bevolkingsregister aangevuld. Bij de uitbreiding van mijn onderzoek naar de situatie in 1829 en 1879 moest ik aan de slag met de resultaten van de algemene volkstellingen uit die jaren en de gemeentelijke basisadministratie, met name het bevolkingsregister. Ook in die bronnen staan de bewoners per woning gerangschikt, zij het dat in plaats van de straatnaam het wijk- en huisnummer (bijvoorbeeld C 1477 in plaats van St. Antoniusstraat 59) genoteerd staat. Op alle drie meetpunten is de woning derhalve het uitgangspunt van mijn benadering, zoals blijkt uit de Excel-bestanden op de genoemde website van het SHCL.

Kaart 5, 6 en 7. Het aantal woningen per pand in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1879 en 1904 (op de kadasterkaarten van ± 1841 en circa 1880)

De basiscomponenten van elk geografisch informatiesysteem bestaan uit een ruimtelijke databank, thematische gegevens en een koppeling tussen beide. In mijn onderzoek bestaan de geometrische (of ruimtelijke) data uit de kadasterkaarten van ± 1841 en circa 1880. De oorspronkelijke kaarten zijn vanuit de archiefstukken digitaal bewerkt en gegeoreferent aan de huidige topografische kaart. De basis van het kadaster zijn de percelen en de panden, niet de woningen. Soms levert dat geen problemen op. Een enkele keer woont er op de drie telmomenten één gezin in een heel pand, waarvan bovendien het kadastrale nummer identiek blijft. Alleen dan vallen pand en woning samen; er is met andere woorden een één-op-één relatie tussen de thematische gegevens (van de bewoners, de woning en de eigenaar) en de ruimtelijke component, waarbij het kadastrale nummer in de beide bestanden het identificerende gegeven ofwel de link is. In bijna alle situaties is dat echter niet het geval. Een voorbeeld ter illustratie: het kadastrale nummer 709 (D 1341 ofwel Boschstraat 79) is gedurende de gehele driekwart eeuw actief gebleven, maar werd in 1829 bewoond door de familie van kapitein-ingenieur Hendrik Bousquet met vijf personen, 50 jaar later door de weduwe Johanna Booms-Maas (zonder kinderen) en de alleenstaande Maria Kersten, en 25 jaar later door de gezinnen van bakker Gilles Starmans (met z'n negenen) en ovenwerker Servatius van Haaren (met z'n drieën). Het éne pand heeft dus ook één woning in 1829, maar twee in de daaropvolgende jaren. In 1879 en 1904 is er dus sprake van een één-op-

meer situatie en verwijst één kadastraal nummer naar twee attributendatabanken: in 1879 naar Booms-Maas en Kersten, in 1904 naar Starmans en Van Haaren. In zo'n situatie neemt ArcGIS in zijn berekeningen – en dus in de te maken kaarten – uitsluitend de eerstgenoemde gegevens mee onder de link van het kadastrale nummer en geeft dus een onvolledig beeld. In het concrete voorbeeld wil dat zeggen dat er in 1879 en 1904 telkens maar één woning is met respectievelijk één en negen bewoners en dat de tweede woning met één en drie bewoners niet wordt meegenomen. Zeker in dit onderzoek waarbij vier vijfde van de panden meer dan één woning heeft, is dit ontoelaatbaar.

Er zijn twee oplossingen voor dit probleem mogelijk. De eerste is het zodanig verwerken van de attribuuatgegevens dat het probleem zich niet voordoet. Daarom heb ik alle data ten aanzien van woningen, bewoners en eigenaars teruggebracht en herberekend per pand en niet meer per woning. Boschstraat 79 telde dan (te recht) in 1879 en 1904 twee woningen met twee dan wel 12 bewoners. Voor het macroniveau van de wijk en het mesoniveau van kern en periferie hebben die ingrepen amper negatieve effecten, maar natuurlijk wél voor de individuele woningen en huishoudens. Er worden namelijk totalen of gemiddelden per pand berekend, waardoor de duidelijk bestaande verschillen op microniveau, bijvoorbeeld ten aanzien van het beroep of de sociale status van de inwoners, ten dele wegvallen en niet meer zichtbaar gemaakt kunnen worden.

De tweede oplossing houdt verband met het zodanig manipuleren van de attribuuatgegevens dat zij als bestand niet samengevoegd worden met de geometrische data, maar er wel aan gerelateerd worden (in de Engelstalige terminologie van ArcGIS is er geen sprake van *join* maar van *relate*). De laag in de gegevenstabel met de unieke kadastrale gegevens heeft meerdere tegenhangers in de niet-ruimtelijke tabel met de woningen. In de laatste zijn de woningen de afzonderlijke records en geeft het kadastrale nummer, dat in de meeste gevallen meerdere keren voorkomt, het verband met de geometrische laag; er is dus vanuit die ruimtelijke laag sprake van een *one-to-many relationship*. Bij een samengaan (*join*) van beide tabellen zou ArcGIS alleen de attributen van het eerstgevonden record meenemen en de overige negeren. Bij het met elkaar verbinden (*relate*) van beide datalagen – eigenlijk een 'omweg' – is het uiteindelijk mogelijk alle data in het onderzoek mee te nemen, te selecteren, te manipuleren en te presenteren, maar de ruimtelijke basis van de kaart is én blijft altijd het pand.

Bovendien is het bij een dergelijke opzet niet mogelijk om op één kaart alle categorieën weer te geven. De sociale status van de hoofdbewoner van een woning heb ik in vier HISCLASS-groepen ingedeeld: elite en gegoede burgerij (I), middenkader en -stand (II), ambachtslui en geschoolde arbeiders (III) en laag- en

ongeschoolde arbeiders (IV).¹⁸ Indien er sprake zou zijn van een *join* kunnen die data en vooral de spreiding daarvan over de wijk via een viertal kleurgradaties worden getekend zoals in zes van de zeven voorgaande kaarten. Bij een *relate* kan slechts één categorie worden geselecteerd en weergegeven door de begrenzing van het pand in een andere dan de basiskleur. Er zijn daardoor feitelijk vier kaartjes nodig om tot één overzicht te komen. De kaarten 8, 9, 10 en 11 laten dat zien voor het Boschstraatkwartier-Oost in 1829. Door deze werkwijze kan één pand meerdere keren op de vier kaarten voorkomen, namelijk als binnen één pand hoofdbewoners van woningen een verschillende sociale status hebben. Een voorbeeld ter illustratie: in het pand aan de Kleine Gracht op de hoek rechts met de Koekschroefstraat (kadasternummer 968, D 1686/87) woonden destijds de gezinnen van Eduard de Joppen, lid van Gedeputeerde Staten, Antoinette Remy, rentenierster, beide uit de hoogste groep, en Johannes Helsen, schoenmaker uit de derde groep. Het pand staat dus aangegeven op twee kaarten (zie de rode pijl op kaart 8 en 10).

Om de beroepsstratificatie van alle (mannelijke en vrouwelijke) hoofdbewoners uit de wijk in 1829 via HISCLASS – dezelfde groep als hiervoor, dus per woning en niet per pand – in één blik te visualiseren kan er veel beter (en gemakkelijker) een cirkeldiagram worden gemaakt met behulp van Excel, waarbij onmiddellijk te zien is welk aandeel elk van de vier HISCLASS-groepen in het totaal van de 573 huishoudens heeft. Het nadeel is en blijft natuurlijk dat in Excel de ruimtelijke dimensie van die verdeling niet kan worden weergegeven, maar dat is inherent aan het digitale rekenblad dat Excel is.

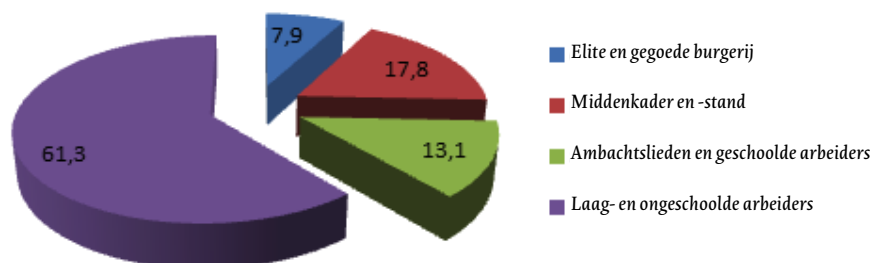
Natuurlijk staat de mogelijkheid om via de kaarten 8 tot en met 11 een geografische verdeling van de beroepsklassen te maken niet ter discussie. Het is zonneklaar dat de groep van de elite en de gegoede burgerij uitsluitend te vinden is aan de randen van de wijk aan Boschstraat, Markt, Kleine Gracht en Van Hasselkade en dat aan de drie laatstgenoemde straten de laag- en ongeschoolde arbeiders van klasse IV nagenoeg ontbreken. Die weergave is immers de essentie van elk geografisch informatiesysteem.

18 Van Vugt, *Een arbeidersbuurt*, 138, bijlage 2-111.

Kaart 8, 9, 10 en 11. De sociale status van de hoofdbewoners van woningen in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829

Grafiek 1. De sociale status van de hoofdbewoners van woningen in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829

De kritische opmerkingen ten aanzien van het programma hangen naar mijn mening dus niet alleen samen met de werkwijze ervan – in het bovenbeschreven geval met de beperkingen van de *one-to-many* relatie bij een relatie tussen twee data-sets – maar zijn voor een belangrijk deel eveneens het gevolg van ‘tekortkomingen’ in de bronnen. Deze opmerking heeft hier vooral betrekking op het ontbreken van een inventarisatie van de woningen en hun locatie binnen de panden in 1829 en 1879, waardoor het onmogelijk is in de kaarten een driedimensionaliteit in te bouwen, die voor 1904 voor ongeveer driekwart van de woningen (namelijk die uit het woningonderzoek) wél te realiseren zou zijn maar in vergelijkende zin dus geen nut heeft. Aan de hand van drie andere voorbeelden zal ik ten slotte – nadat ik dat reeds heb aangetoond in de paragraaf over de bevolkingsdruk in het Boschstraatkwartier-Oost – de ten dele positieve effecten van het presenteren met behulp van ArcGIS nogmaals benadrukken.

De aanwezigheid van glas- en aardewerkers van Sphinx in de wijk

In mijn onderzoek heb ik op de bekende drie momenten de beroepen van de hoofdbewoners en hun partners, van de kinderen en de inwonende niet-gezinsleden per woning en in totaal geïnventariseerd, vervolgens gegroepeerd op basis van de beroepsindeling van de beroepstelling uit 1899 (waarbij de eerst vermelde beroepsgroep die van glas- en aardewerk is) en uitgewerkt in tabellen, ook uitgesplitst naar mannen en vrouwen en naar kern en periferie¹⁹. Het is

¹⁹ Ibidem, 84, 181 en 197-201.

Glasslijpers aan het werk in de glasfabriek van Sphinx, omstreeks 1887. Het effect van de bewerking kon bij daglicht het beste worden beoordeeld. SHCL, fotocollectie Sphinx-C eramique.

vervolgens relatief eenvoudig om de aanwezigheid van glas- en aardewerkers op basis van de Excel-bestanden in kaart te brengen. Dat geldt zowel voor de beroepsgroep als totaal (wellicht werkte niet elke glasslijper of potteman uit 1879 of 1904 bij Sphinx) als binnen het bedrijf (waar ook personen die in het bevolkingsregisters of bij het woningonderzoek werden aangeduid als dagloner, fabrieksarbeider of magazijnwerker toch in de naamlijsten van het personeel werden aangetroffen).

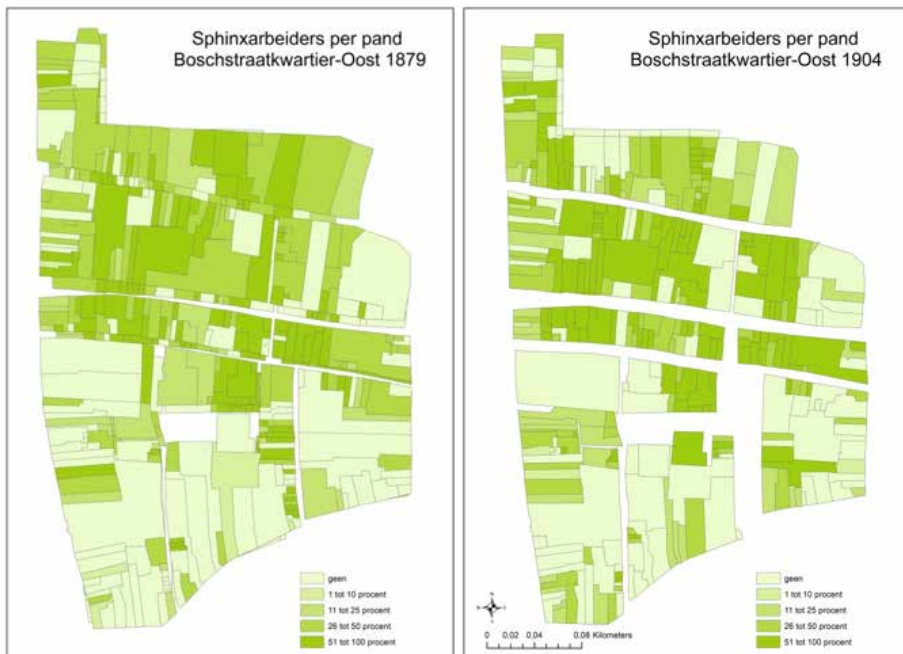
In 1829, toen Regout zijn glas- en aardewerkfabriek nog niet had opgericht en uitsluitend handelde in die producten uit Luik, waarvan het kristal eventueel aan de Boschstraat handmatig geslepen werd, woonde er in het hele Boschstraatkwartier-Oost slechts  en kristalslijper, namelijk Hendricus Dubois aan de Boschstraat ( en perceel ten noorden van de kruising met de Grachtstraat, zie de groene pijl op kaart 10 van HISCLASS III, de sociale stratificatiegroep van de geschoolde arbeiders, waar hij toe behoorde).

Voor 1879 en 1904 zijn de Sphinxarbeiders uit de personeelsregisters – in al hun diversiteit: glasblazers, glasslijpers, aardpersers, ovenwerkers, aardewerkschilders, magazijnknechten, dagloners, enzovoorts, zowel vrouwen als mannen, jongeren en ouderen die er ooit in hun leven minimaal  en dag gewerkt hebben

– het uitgangspunt, opnieuw op het niveau van de panden en niet van de woningen en hun huishoudens. Overigens horen ook een enkele directeur en wat meer opzichters tot deze groep. De kaarten 12 en 13 bieden het resultaat van deze exercitie: zij geven het aantal glas- en aardewerkers per pand als percentage van het totale aantal bewoners (het zijn dus relatieve cijfers).

In 1879 waren van de 3.646 bewoners van de wijk er 1.640 ooit werkzaam in het bedrijf voor korte of langere tijd (dus 44,9 procent), een kwart eeuw later betroffen het 2.230 werknemers op 4.515, met andere woorden 49,4 procent, nagenoeg de helft van iedereen in het Boschstraatkwartier-Oost. Op het eerstgenoemde tijdstip waren in 60,5 procent van de huishoudens één of meer leden bij de productie van glas- en aardewerk in de Regout-fabrieken betrokken, in 1904 zelfs 75,5 procent. Er was dus overduidelijk sprake van een arbeidersbuurt onder de rook van De Sphinx. In mijn dissertatie heb ik naar aanleiding van een analyse van het personeelsbestand op 1 januari 1880 en 1 januari 1905 overigens aangegeven dat de wijkbewoners in het algemeen in vergelijking met de totale fabriekspopulatie fors kortere, meer afzonderlijke en vaker onderbroken dienstverbanden bij het bedrijf hadden.²⁰

Kaart 12 en 13. Het (relatieve) aantal Sphinxarbeiders per pand in het Boschstraatkwartier-Oost in 1879 en 1904

20 Ibidem, 86-88.

De beide kaartjes geven daarnaast een duidelijk beeld van de interne geleding van de wijk: de Sphinxarbeiders zijn vooral geconcentreerd in het ‘bovenste’ gedeelte van het Boschstraatkwartier-Oost, ten noorden van de Raamstraat, en wat het gebied ten zuiden daarvan betreft met name in de kern rondom de Varkensmarkt en aan de Koekschroefstraat. De (rijkere) periferie van de buurt – met Boschstraat, Markt, Kleine Gracht en Van Hasseltkade – is relatief ondervertegenwoordigd, met uitzondering van het noordelijke deel van de eerstgenoemde straat, die redelijk sterk groen kleurt. De oorzaak daarvoor ligt natuurlijk in de onmiddellijke nabijheid van het fabriekscomplex, aan de overkant van de straat.

Datzelfde beeld komt – nog iets scherper – terug als niet het percentage glas- en aardewerkers van het totale aantal bewoners per pand in kaart wordt gebracht (zoals hierboven), maar het absolute aantal, hetgeen in kaart 14 is gebeurd voor de situatie in 1904. Bovendien is in die weergave voor de eerste categorie, waarbij geen glas- en aardewerkers in het pand aanwezig zijn, een andere kleur gekozen, namelijk niet de lichtste kleur groen in het kleurverloop van licht naar donker maar voor wit. De interne geleding van de wijk komt door het anders geformuleerde onderwerp en de veranderde kleurstelling pregnanter uit de verf.

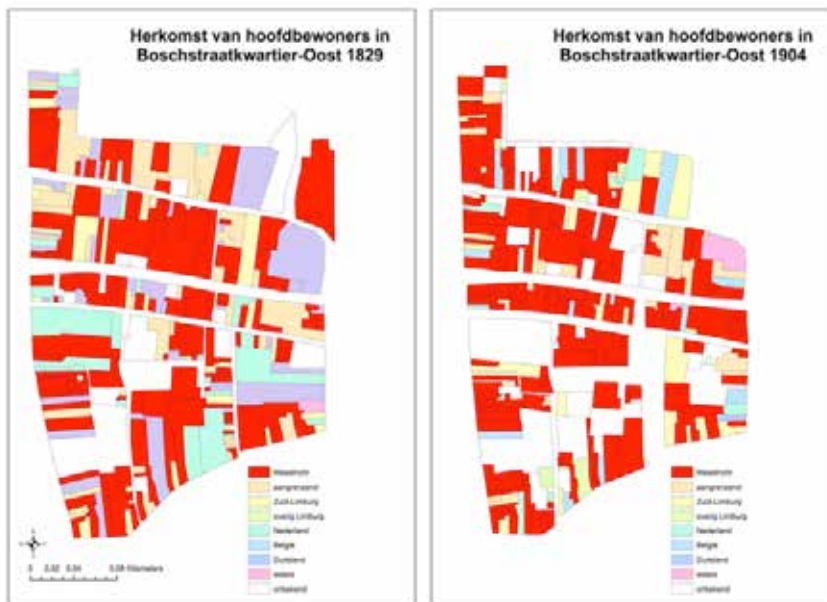
Kaart 14. Het (absolute) aantal Sphinxarbeiders per pand in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904

De herkomst van de hoofdbewoners

Voor de laatste twee, opnieuw wat meer demografische voorbeelden beperk ik mij vanwege de overzichtelijkheid tot de vergelijking tussen het beginjaar 1829 en het eindtijdstip in 1904, eerst met betrekking tot de herkomst van de hoofdbewoners. Let daarbij echter op: omdat ik door de in de paragraaf over het werken met panden in plaats van woningen reeds vermelde omstandigheden voor de productie van kaarten gedwongen ben om in de *join*-modus te werken, wordt van elk pand helaas slechts de eerstgenoemde hoofdbewoner in de berekening meegenomen. In de praktijk betekent dit dat de kaarten voor 1829 zijn gebaseerd op 361 van de 630 huishouden (57,3 procent) en voor 1904 op 336 van 997 (33,7 procent). Ondanks deze getalsmatig stevige beperkingen van het aantal gezinshoofden is de tendens tot op zekere hoogte goed af te lezen uit de kaarten 15 en 16. Aan de ene kant is het duidelijk dat het aandeel van de in Maastricht geboren personen in driekwart eeuw is toegenomen. De in mijn dissertatie op basis van alle data getrokken conclusie dat in 1904 bijna drie op elke vier in de Limburgse hoofdstad geboren en getogen is, terwijl dat in 1829 slechts voor de helft van hen gold²¹, is echter niet als zodanig aan de hand van de kaart te bewijzen.

Kaart 15 en 16. De herkomst van de hoofdbewoners in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904

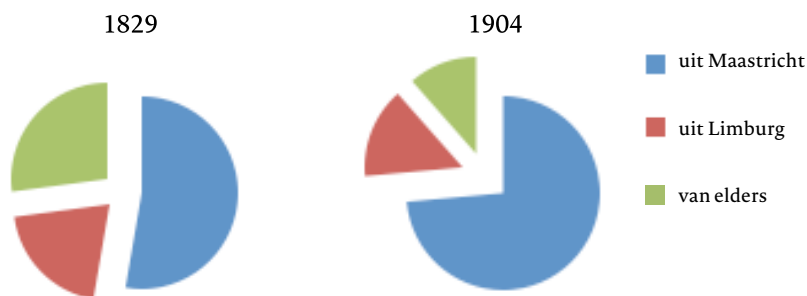

21 Ibidem, 81-82.

Opnieuw bieden het Excel-bestand en de daarop gebaseerde grafiek 2 een meer exact zicht op die historische werkelijkheid.

Grafiek 2. De herkomst van de gezinshoofden in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904 (in procenten)

Uit de beide kaarten is nog af te leiden dat de ietwat lichtere kleuren, die de migranten uit aangrenzende dorpen, Zuid- en overig Limburg aangeven tussen beide tijdstippen redelijk constant blijven, maar ook dat vooral de Nederlanders van buiten de provincie (denk aan de militairen en officieren van het garnizoen, die door hun aanwezigheid tot ver in de negentiende eeuw zo'n stempel drukten op de stedelijke economie), de Belgen en de Duitsers in het kaartbeeld sterk verminderen onder de hoofdbewoners. Het aantal nieuwkomers in de wijk vermindert en de lege plaatsen worden hoe langer hoe meer ingenomen door autochtonen, waardoor op zijn minst de schijn van honkvastheid wordt gesuggereerd.

Terwijl de trend van de ontwikkelingen in zijn algemeenheid dus weliswaar uit de kaarten is af te leiden, blijft toch als hoofdbezwaar de afwezigheid van veel gezinshoofden in de kaarten (minder dan de helft in 1829 en nagenoeg twee derde in 1904), waarvan de positie wél als attribuutgegeven bekend is, maar die niet gekoppeld worden aan de geometrische data van de panden.

Het type huishouden

Onder dezelfde beperkende kwantitatieve voorwaarden als bij de laatste kaarten hierboven is een zestal kaarten vervaardigd die een voorlopig beeld schetsen van de types huishoudens die op de twee genoemde data het Boschstraatkwartier-Oost bevolkt hebben.

Het vullen van een rondoven met ongebakken sanitair in de aardewerfabriek van Sphinx, ca. 1920. Fotocollectie RHCL.

De kaartjes 17 en 18 geven een beeld van de aard van de samenlevingsverbanden vanuit de positie van het hoofd van het huishouden: is die alleenstaand, één ouder (na de dood of de scheiding van de voormalige partner) of lid van een duo ouders. Die laatste categorie is overduidelijk op beide momenten dominant. In 1829 lijkt het aantal alleenstaanden ietwat groter ten opzichte van 1904. Bij de gezinnen met één ouder lijkt het tegenovergestelde het geval. Die conclusie komt keurig overeen met het beeld uit alle gegevens: het aandeel van de alleenstaanden nam af van 18,1 naar 4,3 procent, het percentage gezinnen met één ouder groeide daarentegen van 21,9 naar 23,2.²²

22 Ibidem, 80-81.

Het aantal kinderen (jongens als meisjes beneden de leeftijd van tien jaar) laat op de kaartjes 19 en 20 op het eerste oog niet zoveel grote verschillen zien tussen beide tijdstippen. De toename waarvan er volgens de bronnen in de grafieken vanuit de Excel-bestanden sprake is – van 24,4 procent in 1829 naar 30,5 procent in 1904²³ – concentreert zich blijkens het kaartbeeld in de kern van de wijk. In de panden aan de (van de Boschstraat naar de Maas en de Van Hasselkade lopende) St. Antoniusstraat, Grachtstraat en Raamstraat zijn aan het begin van de twintigste eeuw inderdaad meer gezinnen met drie of vier kinderen te vinden dan met één of twee kinderen, zoals bij de eerste meting. Het wellicht traditionele beeld van de grote gezinnen in armoedige stedelijke buurten gaat overduidelijk niet op: het aantal huishoudens met vijf of meer kinderen is in beide situaties (bijna) op de vingers van één hand te tellen. Dit is de uitkomst van de dramatische kindersterfte in Maastricht. Er werden weliswaar veel kinderen geboren, maar de gezinnen bleven klein omdat 20 tot 30 procent van de kinderen overleed vóór de leeftijd van tien jaar.²⁴

Een derde kenmerk van het type huishouden, de aan- of afwezigheid van inwoners die geen lid van het gezin zijn, wordt geïllustreerd door de kaartjes 21 en 22. Daar doen zich juist opvallende verschillen voor. In 1829 zijn in een fors aantal panden, vooral aan de periferie van de wijk (Boschstraat, Markt, Kleine Gracht en Van Hasselkade), andere inwonenden te vinden. 75 Jaar later komt de donkerpaarse kleur die dit verschijnsel weergeeft op de eerste plaats veel minder voor in de buurt, vooral ook in die randstraten, maar is er op de tweede plaats een concentratie te zien in de woonblokken tussen de Grachtstraat en de Varkensmarkt. Voor een eerste aanzet van de verklaring van deze processen moet weer teruggegrepen worden op mijn dissertatie:²⁵ de sociale structuur van de wijk veranderde door de industrialisatie, de in 1829 nog aanwezige elite vertrok als gevolg daarvan met haar dienstpersoneel naar elders, in 1904 huisvestten de arbeidersgezinnen desgewenst nog wel familieleden met een enkele kostganger.

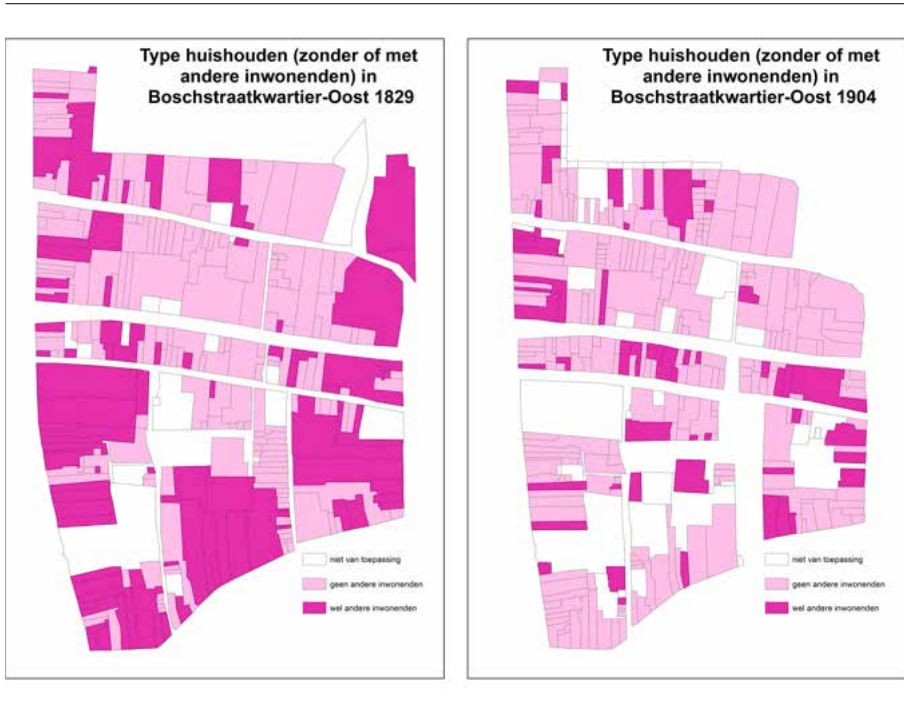
23 *Ibidem*, 78-79.

24 J.F.R. Philips, *Gezondheidszorg in Limburg. Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen, 1850-1940* (Assen 1980) 301 (tabel 14), 310.

25 Van Vugt, *Een arbeidersbuurt*, 80-81.

Kaart 17 t/m 22. Het type huishouden in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904: aantal ouders, kinderen en andere inwonenden

Ondanks de beperking dat ArcGIS hier van de panden slechts de attribootgegevens van één woning in haar bewerkingen meeneemt en bijgevolg de situaties van twee op de drie woningen uit 1904 niet in kaart worden gebracht, komt er ten opzichte van de oorspronkelijke berekeningen via tabellen en grafieken met Excel bij deze laatste demografische data een (voor mij) nieuw aspect naar voren, dat juist essentieel is voor de waarde van het programma. Het lokaliseren van de gegevens over het voorkomen van niet-gezinsleden in de bevolking van de panden in de wijk laat – bij een derde van de onderzochte populatie althans! – een verschuiving zien van de (rijkere) periferie naar het (armere) hart. Dat is pure winst.

Een kort onderzoek onder alle woningen en huishoudens bevestigt dit beeld, dat in tabel 2 in absolute en relatieve cijfers wordt weergegeven. Het totale aantal niet-gezinsleden in de wijk verandert in de 75 jaar na 1829 in absolute cijfers niet eens zo veel, namelijk van 164 naar 148, maar als percentage van de wijkbevolking wel: van 26,0 naar 14,8 procent. Het beeld van kaart 21 suggereert voor 1829 een stevige dominantie van de vier straten aan de periferie van het Boschstraatkwartier-Oost. Daarbij spelen twee factoren een rol: de percelen en panden zijn daar in het algemeen groter en beslaan dus een flinker deel van het oppervlak; daarnaast maken er veel minder panden deel uit van dat deel van de buurt en telt gemiddeld

meer dan de helft (56,0 procent) daarvan niet-gezinsleden tot de inwoners. De tien straten uit de kern hebben dan weliswaar 22 andere inwonenden meer, maar dat grotere aantal legt het af tegen het fors grotere contingent woningen, waardoor het gemiddelde slechts de helft is van dat aan de randwegen. Driekwart eeuw later is, zoals hierboven al werd geschetst, de sociale structuur van de wijk dusdanig veranderd dat de periferie inderdaad nog maar een derde deel van de huishoudens met niet-gezinsleden herbergt, terwijl twee derde in het hart van de wijk woont, zij het met een relatief laag gemiddelde (bij minder dan één op ruim zeven gezinnen).

Tabel 2. De verdeling van de niet-gezinsleden over de straten in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904 (in absolute cijfers en als percentage van de woningen en de wijk)

straat	1829			1904		
	inwonenden	woningen	percentage	inwonenden	woningen	percentage
Boschstraat	36	101	35,6	30	131	22,9
Kleine Gracht	16	30	53,3	6	58	10,3
Markt	6	9	66,7	6	27	22,2
Van Hasselkade	13	19	68,4	6	24	25,0
periferie	71 = 43,3%	159 = 25,2%	gem. = 56,0	48 = 32,4%	240 = 24,1%	gem. = 20,1%
Bassin	4	13	30,8	16	79	20,3
Beeldt	9	22	40,9	1	19	5,3
Christusstraat	1	11	9,1			
Grachtstraat	26	113	23,0	19	174	10,9
Koekschroefstraat	9	51	17,6	2	11	18,2
Pastoorstraat	6	18	33,3	4	24	16,7
Pompenstraat	1	3	33,3	1	13	7,7
Raamstraat	21	127	16,5	20	122	16,4
St. Antoniusstraat	13	96	13,5	28	278	10,1
Varkensmarkt	3	17	17,6	9	30	30,0
Zwanenstraat				0	7	0,0
kern	93 = 56,7%	471 = 74,8%	gem. = 23,6	100 = 67,6%	757 = 75,9%	gem. = 13,5%
totaal wijk	164 = 100%	630 = 100,0%		148 = 100,0%	997 = 100,0%	

Deze kleine uitwerking heeft duidelijk gemaakt dat de suggestie die door het gebruik van ArcGIS over de verschuiving van de niet-gezinsleden van de periferie naar de kern van de buurt werd opgeworpen naar aanleiding van de kaarten 21 en 22 relevant is geweest. Ze werd namelijk bevestigd door de bestudering van alle data.

Bij wijze van conclusie

Het hanteren van een geografisch informatiesysteem voor het opslaan, bewerken en in kaart brengen van informatie die verbonden is met een geografische ligging is ook voor historisch onderzoek een aan te raden werkwijze. Dit artikel heeft – op de eerste plaats vooral via het produceren en tonen van een twintigtal kaarten met betrekking tot de ontwikkeling van het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1829 en 1904 – laten zien dat deze sneller inzicht kunnen geven in historische processen, zoals in de voorbeelden over het toenemen van de demografische druk in de wijk. Bovendien is met name in het onderzoek naar de verdeling c.q. verschuiving van het aandeel van de niet-gezinsleden vanuit de periferie naar de kern van de buurt naar voren gekomen dat het manipuleren van de attribootgegevens op de ruimtelijke data een middel tot analyse kan zijn: er komt een kaartbeeld naar voren dat nieuwe onderzoeksvragen opwerpt.

Tegelijkertijd komt een historicus met de hanteerbaarheid van een programma als ArcGIS vaak in de knoei. Daaraan liggen twee oorzaken ten grondslag. Op de eerste plaats de aloude kwaal van het gebrekkige bronnenmateriaal. Omdat uit de archieven (meestal) niet de positie van de woningen binnen de panden gereconstrueerd kan worden, is het onmogelijk de woning als ‘topografische’ basis te hanteren en moet gebruik worden gemaakt van het kadastrale perceel en pand als locatiefactor. Kenmerken van woningen en hun hoofdbewoners, zoals het beroep of de herkomst van de hoofdbewoners, moeten worden samengevoegd in één pand, waardoor informatie over individuele gezinnen en hun sociale samenstelling verbleekt. Zo waren er op het niveau van de afzonderlijke huishoudens in 1904 135 gezinnen waar alle leden ooit in hun leven bij Sphinx gewerkt hebben, maar resteren er bij een telling per pand slechts 31.

Op de tweede plaats is het programma ArcGIS – evenals overige programma’s overigens – niet zo gemakkelijk als er sprake is van *one-to-many-relations*, dat wil zeggen in situaties waarin één ruimtelijk object (hier: een pand) meerdere attributen (hier: meer dan één woning) heeft. Bij bewerkingen wordt dan slechts de eerstgenoemde reeks meegenomen en de rest wordt terzijde geschoven. Tot welke consequenties dit kan leiden hebben meerdere voorbeelden duidelijk gemaakt: die ten aanzien van de typen huishoudens waren voor 1829 gebaseerd op ruim de helft en voor 1904 op een derde van alle huishoudens. Die basis is dan wel erg smal, hoewel de tendens goed in kaart gebracht kan zijn. Daarnaast werkt ArcGIS in de zogenaamde *join-modus* – volgens het programma dé oplossing bij *one-to-many!* – nogal omslachtig: er waren maar liefst vier aparte kaarten nodig om de sociale status van de hoofdbewoners in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 te schetsen, waar een klein

Kinderen in de verpauperde straten van het Boschstraatkwartier-Oost, omstreeks 1950. Op de achtergrond het Anthoniusplein. RHCL, fotocollectie Crijs.

cirkeldiagram via Excel eenvoudig die informatie bood, maar wel zonder de ruimtelijke component natuurlijk. En laat dat nu net datgene zijn waar elke GIS op focust!

Kortom, ArcGIS biedt bij toepassing op mijn eigen materiaal over het Boschstraatkwartier-Oost zeker toegevoegde waarde. Die zit mijns inziens vooral in de kaartweergaven, die duidelijker dan de Excel-tabellen de heterogeniteit van de wijk laten zien. Er is geen absolute segregatie en de min of meer strikte tweedeling tussen de ‘gouden’ periferie en het arme, verpauperde hart van de buurt is verwaterd. Bovendien leiden die kaarten op hun beurt soms tot nieuwe vraagstellingen, waardoor de data op basis van een nieuwe analyse tot andere conclusies aanleiding geven. Anderzijds heb ik tevens nadrukkelijk aangetoond dat een geografisch informatiesysteem als ArcGIS wel degelijk zijn beperkingen kent, waardoor de conventionele methodes hun belang blijven behouden, waarbij de computer natuurlijk prima ingeschakeld kan worden ter digitale verwerking van het (bronnen)materiaal. Dus historicus doe het ene en laat het andere niet na!

Maurice Heemels

**BIJ HET AFSCHEID VAN EEN DAME.
DE ROERMONDSE SINT
ELISABETHVERENIGING IN 1909**

Abstract

At the farewell of a lady. The Roermond women's charity of Saint-Elisabeth by 1909

In the Low Countries, poor relief was primarily the responsibility of private organisations until the early twentieth century. One out of many was the Roermond 'Sint Elisabethvereniging', a Roman Catholic women's charity that tried to help the urban poor in times of unemployment, illness, old age and financial worries. By 1909 the work of the Sint Elisabethvereniging was done by fifteen women. Being part of the Roermond elite, many of these ladies were related to one another. Only four of them were married, and their husbands, like the fathers and brothers of the other ladies, were almost exclusively working as legal experts (lawyers, judges and notaries). The ladies lived near to each other in the better neighbourhoods of the city. It was almost impossible for outsiders to become a member of this rather exclusive group of ladies.

Charity provided them with a means of fulfilling their Christian duties and confirming their social status. Furthermore the work gave them the opportunity to meet other women at a time when women of the higher social classes were expected to stay at home. For most of the ladies their membership of the Roermond Sint Elisabethvereniging was also 'an escape from loneliness'.

Een foto als aanleiding voor een artikel...

Dit artikel beschrijft de Roermondse Sint Elisabethvereniging anno 1909. Het heeft niet tot doel haar volledige bestaansperiode (1852/1877-1980) te beschrijven. Het is veeleer een momentopname die beoogt de samenstelling en werkzaamheden van het gezelschap rond dat jaar weer te geven. De vereniging wordt daarbij geschetst tegen de achtergrond van de eind negentiende-, begin twintigste-eeuwse Nederlandse samenleving. Een samenleving waarin zorg voor armen in de praktijk vooral een taak was van particuliere liefdadigheidsinstellingen en vrouwen uit de gegoede burgerij weinig bezigheden buitenshuis hadden.

Onderstaande foto van de 'Damesvereniging van de H. Elisabeth' behoort tot de collectie van het Gemeentearchief Roermond en inspireerde de auteur

Bestuur en leden van de Roermondse 'Damesvereniging van de H. Elisabeth', zeer waarschijnlijk in 1909.

Collectie Gemeentearchief Roermond.

tot nader onderzoek.¹ Ze werd genomen in het jaar 1909, bij gelegenheid van het afscheid van een van de leden van de vereniging, Maria Wijers-Smeets. De exacte datum waarop en de locatie waar de foto werd genomen zijn niet bekend, maar we weten dat Maria Weijers-Smeets in oktober van dat jaar naar Leiden vertrok.² Daar begon haar zoon René na het behalen van zijn gymnasiumdiploma en een jaar filosofie aan het internaat in Rolduc onder het toezien van zijn dominante moeder aan een studie rechten. René Wijers zou later naam maken als president van het Gerechtshof in Den Bosch en als minister van Justitie.³

- 1 De foto werd eerder opgenomen in het proefschrift van de auteur 'Op den akker des doods, waar allen gelijk worden'. *Begraafcultuur in Roermond 1870-1940* (Hilversum 2016) 98. In 2011 sierde ze het omslag van het SHCL-jaarboek. Voordien werd ze gepubliceerd in J. van Hövell tot Westerflieer, *Roermond in oude ansichten* (zesde druk, Zaltbommel 1987) 86. De Roermondse gemeentearchivaris Hans van Hövell achterhaalde de namen van de afgebeelde dames.
- 2 Bevolkingsregister Roermond 1900-1915, inv.nr. 3873, folio 140.
- 3 <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/b/bwn5/wijers>.

Armenzorg in Nederland en Roermond

In de Lage Landen was armenzorg eeuwenlang de verantwoordelijkheid van particuliere instellingen. De kerken hadden daarbij een leidende rol. Tijdens de Bataafse Republiek werd in het jaar 1800 een eerste poging ondernomen om te komen tot een armenwet met een sturende rol voor de nationale overheid. Dat mislukte. Na afloop van de Franse overheersing keerde men in feite terug naar de oude situatie waarin kerkgenootschappen werden erkend als organisaties die voor hun ‘eigen’ armen dienden te zorgen. Toch werden bij besluit van 31 december 1814 in steden met meer dan 3.000 inwoners zogenaamde ‘Kollegies van Regenten over de Armen’ opgericht, waardoor naast de kerkelijke en particuliere instellingen die zich met armenzorg bezighielden nu ook een burgerlijk orgaan – dat in nauw contact stond met het gemeentebestuur als plaatselijke overheid – zich begaf op het terrein van de armenzorg. In de praktijk zorgde het ‘Kollegie’ – na 1854 ‘Burgerlijk Armbestuur’ genoemd – voor de aspecten van armenzorg die niet door de kerkelijke of particuliere organisaties werden geregeld.⁴ In Roermond was vanaf 1 januari 1824 zo’n plaatselijk ‘Kollegie’ actief onder de naam ‘Bureau van Weldadigheid’.⁵

Ook twee volgende pogingen in 1854 (Armenwet) en 1912 (Nieuwe Armenwet) om de armenzorg onder de verantwoordelijkheid van de staat te brengen, mislukten. Hoewel in de loop van de negentiende eeuw pijnlijk duidelijk werd dat de kerkelijke armenzorg in toenemende mate tekortschoot, liep het streven naar een door de staat geregelde armenzorg telkens stuk op kerkelijk verzet. Kerken werd, niet geheel onterecht, verweten dat ze niet alleen aan armenzorg deden uit humanitaire overwegingen, maar ook om controle uit te kunnen oefenen over arme parochianen. Voor katholieke en protestantse weldoeners was het helpen van de arme medegelovige een belangrijke manier om hun christelijke plichten te vervullen en (zo) de eigen ziel te redden. De wet van 1912 vergrootte weliswaar de invloed van gemeentelijke overheden op armenzorg, maar kerkelijke en particuliere instanties hielden ook na 1912 voorrang bij het verlenen van die zorg. Belangrijker voor de verbetering van armenzorg waren de sociale wetten die vanaf ongeveer 1900 in Nederland werden ingevoerd. Pas vanaf 1965 echter zouden gemeentelijke sociale diensten andere instanties bij hulp aan armen naar de marge verdringen.⁶

4 F. Roebroeks en J. Luijten, *Inventaris van de archieven van de burgerlijke instellingen van weldadigheid te Maastricht 1796-1964*. Inventarisreeks 7 (Maastricht 1993) 7-11.

5 H. Lucas, ‘Het Bureau van Weldadigheid te Roermond 1824-1854’, *Spiegel van Roermond* 1 (1993) 83-84.

6 H. van Leeuwen en M. van Leeuwen, ‘Church, state and citizen. Charity in the Netherlands from the Dutch Republic tot the welfare state’, in: L. van Molle (ed.), *Charity and social welfare. The dynamics of religious reform in Northern Europe IV, 1780-1920* (Leuven 2017) 123-146.

De Roermondse Sint Elisabethvereniging moet een niet te verwaarlozen druppel op de gloeiende plaat van armoede zijn geweest. Samen met de Sint Vincentiusvereniging en een aantal andere instellingen voor armenzorg lenigde zij de armoede onder de grotendeels katholieke bevolking van de stad.⁷ En dat was nodig. De stad beleefde in de tweede helft van de negentiende eeuw een industriële neergang die pas na de eeuwwisseling overging in een moeizaam herstel.⁸ Bovendien was er in de periode tussen circa 1850 en 1950 sprake van ‘een grote groep structureel werkloze armen’.⁹ De gemeentelijke instelling voor armenzorg, het Burgerlijk Armbestuur kampte aan het begin van de twintigste eeuw met een vrijwel voortdurend gebrek aan middelen. De gemeentelijke en particuliere instellingen maakten elkaar verwijten over gebrek aan samenwerking. In de gemeenteraad was de moeizame samenwerking tussen de verschillende instellingen voor armenzorg in 1908 en 1909 meermaals onderwerp van discussie. Door betere samenwerking zou voorkomen moeten worden dat ‘de een twee of drie maal en de ander niet zoude worden bedeed’.¹⁰ De discussies leidden tot een wanhopige maar duidelijke aansporing door de gemeenteraad aan het adres van de betrokken partijen: ‘Allons, Heeren, een beetje meer samenwerking, als ’t U blijft, denkt er om, het is voor de armen!’ Of de adressering ‘heeren’ hier heel bewust gekozen werd, is niet duidelijk, maar volgens de gemeenteraad was het vooral de katholieke Sint Vincentiusvereniging die weigerde gegevens over bedeeden te verstrekken aan het Burgerlijk Armbestuur. De raad vroeg zich af waarom de uitgaven van de Sint Vincentiusvereniging elk jaar daalden, terwijl ‘de armoede toch niet is verminderd, getuige de steeds toenemende uitgaven van de Algemeene Armen (lees: Burgerlijk Armbestuur, MH)’. Het moge duidelijk zijn dat er tussen met name de gemeenteraad en het Burgerlijk Armbestuur enerzijds en de Sint Vincentiusvereniging anderzijds sprake was van enig wantrouwen en irritatie. De burgemeester liet in 1909 zelfs

7 Naast de Sint Vincentiusvereniging en de Sint Elisabethvereniging waren in Roermond in 1909 de volgende instellingen voor armenzorg actief: het Burgerlijk Armbestuur, het Rooms-Katholiek Godshuis, het Louisahuis, het R.K. Parochiaal Armbestuur en het Armbestuur of de Diaconie van de Nederduitsch hervormde Gemeente. Zie *Verslag van den toestand der Gemeente Roermond over het jaar 1909* (Roermond 1910) 66-73.

8 P. Nissen en H. van der Bruggen, *Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners* (Hilversum 2014) 399-406. De nijverheid in de stad werd tussen 1866 en 1930 relatief veel kleiner en raakte bovendien versnipperd.

9 Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 481.

10 In 1909 richtte de gemeente Roermond – in navolging van andere steden – een Bureau van Armenzorg op, een samenwerkingsverband tussen de verschillende charitatieve instellingen in Roermond, niet in de laatste plaats bedoeld om de werkzaamheden onderling te coördineren en misbruik van armenzorg te voorkomen. Zie: San Loven-Van Esser, ‘De Vincentiusvereniging in Roermond, 1859-2003. Deel 1: De St. Christoffelconferentie, 1859-1924’, *Spiegel van Roermond* 12 (2004) 162 en GAR, afdeling IV nummer 43: ‘Archief van de conferentie van de H. Christophorus der Sint Vincentiusvereniging 1859-1962’, inv.nr. 15: ‘Notulen van de vergaderingen der conferentie 1905 december 29 - 1911 april 14’, notulen vergadering van 12 maart 1909.

proces-verbaal opmaken tegen de Sint Vincentiusvereniging, het Parochiaal Armbestuur en de Diakonie ‘wegens het niet voor of op 15 februari verstrekken van de lijsten der bedeelden waartoe ze volgens de wet verplicht zijn’.¹¹ De dames van de Sint Elisabethvereniging werden door de gemeenteraad niet aangesproken.¹² Toch blijkt uit het archief van het Burgerlijk Armbestuur dat zowel de Sint Vincentiusvereniging als de Sint Elisabethvereniging in de jaren 1908, 1909 en 1910 regelmatig voldeden aan het verzoek van het Burgerlijk Armbestuur om aan te geven of bepaalde personen onderstand van hen hadden ontvangen. De kennelijke wreveld tussen met name de gemeenteraad en het Burgerlijk Armbestuur enerzijds en de Sint Vincentiusvereniging anderzijds zal mogelijkerwijs meer zijn voortgekomen uit twijfels over de correctheid van de gedane opgaven dan uit het niet altijd tijdig voldoen door de laatste aan het verzoek tot opgave. De gemeenteraad lijkt van mening te zijn geweest dat de Sint Vincentiusvereniging haar bedeelden te zeer van de gemeentelijke wal, dan wel van beide walletjes liet eten.¹³

Bourgeoises rond 1900

Aan het begin van de twintigste eeuw werden in Nederland de eerste resultaten zichtbaar van een streven naar vrouwenemancipatie dat vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw geleidelijk luider geuit was. Zo werd in 1907 wettelijk vastgelegd dat getrouwde vrouwen zelfstandig een arbeidscontract mochten sluiten, een belangrijke ‘aanslag’ op de sinds 1838 volgens het Nederlandse huwelijksrecht geldende handelingsonbekwaamheid van getrouwde vrouwen.¹⁴ Maar de weg naar gelijke rechten voor vrouwen was nog lang en kende afwisselend successen en tegenslagen. Enkele jaren tevoren, in 1904 was bijvoorbeeld nog in de wet bepaald dat vrouwelijke ambtenaren ‘eervol’ ontslagen dienden te worden zodra ze in het huwelijk traden.¹⁵ In de negentiende en ook nog in de eerste decennia van de twintigste eeuw werden vrouwen geacht in de eerste plaats te fungeren als

11 *Limburgs Belang*, 20-03-1909.

12 *Nieuwe Koerier/Maas- en Roerbode*, 24-12-1908 en noot 7.

13 GAR, afdeling II, nummer 1: ‘Bureau van Weldadigheid en diens rechtsopvolgers. Archief van het Bureau van Weldadigheid, na 1854 genaamd Algemene Armeninstelling of Burgerlijk Armbestuur, 1824-1935’, inv.nr. 98: ‘Ingekomen en minuten van verzonden stukken, 1904-1910’.

14 M. Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992) 215-216. Toch moet het belang van deze verandering in de wet niet overschat worden; een man kon via een advertentie in een krant aan de potentiële werkgever laten weten het niet eens te zijn met het feit dat zijn echtgenote een arbeidscontract wilde aangaan. In dat geval maakte de vrouw weinig tot geen kans op de baan waarnaar ze gesolliciteerd had.

15 Braun, *De prijs van de liefde*, 223.

echtgenote, moeder en huisvrouw. Dat gold zeker voor vrouwen uit de gegoede burgerij, ‘bourgeoises’,¹⁶ hoewel het begrip ‘huisvrouw’ in hun situatie een geheel eigen invulling kreeg, want in de praktijk stuurde de bourgeoisie vooral haar huishoudelijke personeel aan.¹⁷ Van dames uit de ‘betere kringen’ werd verwacht dat ze werkzaamheden buitenshuis, in een omgeving die als gevaarlijk en immoreel werd beschouwd zouden mijden en thuis bleven.¹⁸ Het idee dat ze, eenmaal getrouwd, zelfstandig geld zouden verdienen paste bovendien niet in de opvattingen van de statusgevoelige burger(man).¹⁹ Josine Blok heeft daarover gezegd: ‘De rolverdeling van mannelijk kostwinnerschap en vrouwelijke huishoudelijke zorg werd (in de loop van de negentiende eeuw, MH) de graadmeter van maatschappelijke welstand en orde’.²⁰ De economische afhankelijkheid van vrouwen werd ‘een van de diepste beleden beginselen van de burgerlijke cultuur’.²¹ Meisjes en getrouwde vrouwen uit de gegoede stand leefden feitelijk gedwongen een leven dat in maatschappelijk opzicht ‘leeg’ was.²² Zij waren ‘tot ledigheid veroordeeld’.²³ Jongere dochters uit gegoede families bleven vaak ongehuwd omdat ze voor hun bejaarde ouders zorgden en aldus ‘ten laste van de eigen familie’ waren.²⁴ Hun bestaan wordt eveneens als ‘marginaal’ betiteld.²⁵

Een van de weinige manieren waarop een dame buitenshuis actief kon zijn – anders dan aan de arm van haar echtgenoot – was door deelname aan liefdadigheidswerk. Dat werd zelfs verwacht van ‘vrouwen van stand’.²⁶ Vanuit deze deelname aan ‘liefdewerk’ ontstonden ook de eerste concrete eisen van vrouwen tot gelijkberechtiging.²⁷ We weten niet in hoeverre het lidmaatschap van de Sint Elisabethvereniging voor de hieronder beschreven Roermondse dames hun eigen bijdrage aan de emancipatie van de vrouw was. Uitspraken uit hun monden daarover zijn niet bekend. Maar dat ze deel uitmaakten van de stedelijke elite en

16 J. Blok, ‘Hemelse rozen door ‘t wereldse leven. Sekse en de Nederlandse burgerij in de negentiende eeuw’, in: R. Aerts en H. te Velde, *De stijl van de burger: over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 136 en 139.

17 I. Montijn, *Leven op stand 1890-1940* (Amsterdam 2008) 49 zegt hierover: ‘Hoe welgestelder het gezin, des te minder werk had een vrouw aan het haar toegewezen terrein, de huishouding’.

18 G. Duby (red.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven, deel 4: Van de Franse Revolutie tot de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1989) 54-56 en 64.

19 Montijn, *Leven op stand*, 47.

20 Blok, ‘Hemelse rozen’, 134.

21 *Ibidem*, 152.

22 Braun, *De prijs van de liefde*, 111.

23 Blok, ‘Hemelse rozen’, 155.

24 Duby, *Geschiedenis van het persoonlijk leven, deel 4*, 258 en Blok, ‘Hemelse rozen’, 154.

25 *Ibidem*, 248.

26 Montijn, *Leven op stand*, 30-31 en Blok, ‘Hemelse rozen’, 146-150.

27 Braun, *De prijs van de liefde*, 92 en H. Goedkoop en K. Zandvliet, *De ijzere eeuw. Het begin van het moderne Nederland* (Zutphen 2015) 126.

te boek stonden als ‘zonder beroep’ of ‘rentenierster’ lijdt geen twijfel. Acht van hen waren ongehuwd, vier gehuwd en drie weduwe.²⁸ Daarmee passen ze in het in de literatuur geschetste beeld van de burgerdame die haar leven buitenshuis voornamelijk betekenis gaf door actieve deelname aan liefdadigheid. Blok spreekt in dit verband van de ‘vervrouwelijking van de sociale sector’ en stelt: ‘De lediggang van de bourgeois bewees het maatschappelijk succes van het burgerlijk echtpaar, terwijl de vrouwen tegelijkertijd op één lijn kwamen te staan met de aristocratie en de aristocratische levensstijl van de verveling gingen delen. In katholieke gebieden versterkten zij hun band met de clerus’.²⁹ In het Roermond van die dagen gebeurde dat vrijwel vanzelfsprekend binnen bestaande rooms-katholieke kaders. Daarbij hielp het natuurlijk dat de Kerk net als de wetgever van mening was dat de plaats van de vrouw primair die van echtgenote, moeder en huisvrouw was. Er werd aan het begin van de twintigste eeuw weinig kritiek op deze rolverdeling tussen mannen en vrouwen geuit en zeker niet openlijk in het ‘oer-katholieke’ Roermond.³⁰

De oprichting van de Roermondse Sint Elisabethvereniging

In 1852 nam Marie Catharine Thérèse (‘Netje’) Clocquet (1817-1894) samen met ‘eenige katholieke dames’ het initiatief tot de oprichting van een Sint Elisabethvereniging in Roermond. Doel van de vereniging was het verlenen van steun aan zieke armen binnen de Sint Christoffelparochie.³¹ In de negentiende eeuw werden door katholieken in Nederland en elders Vincentius- en Elisabethverenigingen opgericht om de noden van arme geloofsgenoten te lenigen. Vincentiusverenigingen, vernoemd naar de Franse priester Vincentius a Paulo (1581-1660) werden geleid door mannen, Elisabethverenigingen waren damesgezelschappen.³² Ze ontleenden hun naam aan de heilige Elisabeth van Hongarije, bekend om haar liefdadigheid en voorbeeld voor katholieke vrouwen die zich het lot van armen aantrokken. In 1913 waren er in Nederland 88 Elisabethverenigingen actief, in sommige steden zelfs meer dan een. De eerste Nederlandse Elisabethvereniging werd in 1840 opgericht in Maastricht.³³

28 Excelbestand ‘Leden Elisabethvereniging Roermond 1909’.

29 Blok, ‘Hemelse rozen’, 146 en 153.

30 Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 450-452.

31 *Nieuwe Koerier*, 17-02-1898, ‘1873-1898. De Sint Elisabeths-Vereeniging te Roermond’, GAR, afdeling IV nummer 46: ‘Archief van de damesvereniging van de H. Elisabeth te Roermond (1852) 1877-1980’, inv. nr. 1: ‘Notulen 1877-1914, tevens jaarverslagen en ledenlijsten’ en *Civitas Ruraemundensis. Gedenkboek ter gelegenheid van het zevenhonderdjarig bestaan van Roermond als stad* (Roermond 1932) 263.

32 Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 462.

33 T. van Schaik, ‘150 jaar Elisabeth Vereniging in Utrecht, 1861-2011. Heil en troost aan lijdende

Over de eerste 25 jaar van de Roermondse Sint Elisabethvereniging is weinig bekend. In 1873 – het jaar dat door de vereniging zelf werd beschouwd als het formele oprichtingsjaar – kreeg de vereniging op aandringen van plebaanderen Stephanus Moonen (1796-1877) een formeler karakter. Moonen had de Sint Elisabethvereniging vanaf 1852 nadrukkelijk gesteund in haar werkzaamheden. Hij stapte kort na de inwerkingtreding van de Armenwet in 1854 uit het bestuur van het Bureau van Weldadigheid omdat dit door zowel de minister van Binnenlandse Zaken als Gedeputeerde Staten van Limburg werd gezien als een overheidsinstelling, terwijl Moonen en zijn medebestuurders van het Bureau – aanvankelijk gesteund door het gemeentebestuur – het Bureau in de eerste plaats zagen als een voortzetting van de oudere katholieke ‘Tafel van de Heilige Geest’. Het is aan te nemen dat Moonen, nadat hij had begrepen dat de Tafel van de Heilige Geest niet zou kunnen voortbestaan als katholieke instelling voor armenzorg in de gedaante van het Bureau van Weldadigheid, zich daarvan bewust distantieerde en concentreerde op het uitbouwen van de katholieke armenzorg in Roermond via de Sint Elisabethvereniging en de Sint Vincentiusvereniging. Het gemeentebestuur van Roermond toonde zich in de jaren 1850 niet erg bereid om het Bureau van Weldadigheid te steunen, noch bestuurlijk noch financieel. Het beperkte zich tot ‘afstandelijk toezien en controle van de jaarrekeningen’.³⁴ Op instigatie van Moonen werd in 1873 een voorlopig reglement gemaakt, kreeg de damesvereniging een ‘geestelijke directeur’ in de persoon van kapelaan H.L.A. Sevriens en ging ze vanaf dat jaar tweewekelijks vergaderen. Geleidelijk kreeg men meer steun in de vorm van giften uit de Roermondse samenleving. Vanaf 1875 werd niet alleen meer steun verleend aan zieke armen, maar ook aan ‘behoefteige kraamvrouwen’.³⁵ Twee jaar later werden de reglementen van de Sint Elisabethvereniging goedgekeurd door bisschop J.A. Paredis, waarmee ze door de Kerk werd erkend als ‘bijzondere katholieke liefdadigheidsinstelling’.³⁶ Hoewel de vereniging dus sinds 1852 bestond, kreeg ze (pas) in 1873 een formeler karakter en in 1877 bisschoppelijke goedkeuring.

natuurgenoten’, *Oud Utrecht. Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht* 84 nr. 6 (2011) 191 en 194.

34 Lucas, ‘Het Bureau van Weldadigheid’, 121-122.

35 *Nieuwe Koerier*, 17-02-1898, ‘1873-1898. De Sint Elisabeths-Vereeniging te Roermond’. In dit artikel ter gelegenheid van het zilveren jubileum wordt de ondersteuning van ‘behoefteige kraamvrouwen’ vanaf 1875 verklaard uit de toegenomen middelen van de vereniging. In de bronnen is geen andere verklaring te vinden voor de uitbreiding van het werkerrein van de vereniging. Toch lijkt het waarschijnlijk dat de Roermondse bourgeois zich, naast hun steun aan armen in het algemeen, in het bijzonder verbonden voelden met hun seksegenoten uit de zwakkere sociale milieus, zeker als die in problemen verkeerden.

36 *Ibidem* en GAR, afdeling IV nummer 46: ‘Archief van de damesvereniging van de H. Elisabeth te Roermond (1852) 1877-1980’, ‘Reglement der dames-vereeniging van de H. Elisabeth te Roermond’ (1877/1884). In gevolge het ‘Algemeen reglement voor de besturen der parochiale en andere katholieke instellingen van weldadigheid in het bisdom van Roermond’ uit 1855 stonden (ook) niet-parochiale katholieke liefdadigheidsinstellingen zoals de Sint Elisabethvereniging onder strikt kerkelijk toezicht. Met dank aan bisdom-archivaris Mart Bohnen bij het traceren en beoordelen van het reglement uit 1855.

De gekalligrafeerde voorpagina van het reglement van de Roermondse 'Damesvereniging van de H. Elisabeth' uit 1877. Collectie Gemeentearchief Roermond.

Reglement

Het reglement uit 1877 biedt een aardige kijk op doel, functioneren en karakter van de Sint Elisabethvereniging. De zieke armen en hulpbehoevende kraamvrouwen waarvoor de vereniging zich inzette, dienden rooms-katholiek te zijn en te wonen binnen de gemeente Roermond. Zieke armen kregen alleen steun als zij niet verpleegd konden worden in een van de Roermondse 'liefde-instellingen' – het Rooms-Katholiek Godshuis / Louisahuis – of als ze gegronde redenen hadden om in hun gezin verpleegd te worden. De vereniging bestond idealiter uit 12 leden. Nieuwe leden werden volgens artikel III slechts toegelaten 'bij volstrekte meerderheid van stemmen der in de vergadering aanwezige leden'. Het bestuur van de vereniging zou bestaan uit een presidente, een vice-presidente, een secretaresse en een 'penning-magazijnmeesteresse' die allen voor het leven benoemd werden. In artikel IX werd bepaald dat aan de vereniging een 'geestelijke directeur'

zou worden toegevoegd; een rooms-katholiek priester die benoemd werd door de plebaandeken. De directeur had het recht bij alle vergaderingen aanwezig te zijn, moest geraadpleegd worden 'over de belangen der vereniging' en zonder hem konden geen veranderingen in het reglement worden aangebracht. In deze charitatieve vereniging van dames lag het laatste woord nadrukkelijk bij een man, benoemd door een andere man, de plebaandeken die in feite direct ressorteerde onder de bisschop van Roermond, uiteraard ook een man. Zelfs als de Roermondse bourgeoisie maatschappelijk actief werd binnen de voor haar beperkte ruimte van liefdadigheid, ontkwam ze niet aan mannelijke bevoogding.

Aan het eind van elke tweewekelijkse vergadering hielden de dames een onderlinge collecte. Samen met de opbrengst van een jaarlijkse collecte onder alle rooms-katholieke Roermondse en 'andere vrijwillige liefdegiften en schenkingen' vormde deze de middelen waaruit de vereniging steun – 'onderstand' – kon verlenen.³⁷ Dat gebeurde volgens artikel XIII in natura, niet in geld. De leden van de vereniging dienden de armen die steun nodig hadden minimaal eenmaal per week te bezoeken. Ze gingen in tweetallen op pad en reikten de armen bonnen uit waarmee ze de nodige hulpgoederen konden verkrijgen.³⁸

Uit een 'aanvullings-reglement' dat in 1884 werd goedgekeurd, wordt vooral het religieuze en stichtelijke karakter van de Elisabethvereniging duidelijk. De vergaderingen van de vereniging werden geopend door de directeur of – als die afwezig was – de presidente met een gebed, gevolgd door 'eene godsdienstige voorlezing' die door de directeur gekozen was. Maar het karakter van de vereniging wordt met name duidelijk uit artikel IX van het aanvullings-reglement:

Bij het bezoek der armen, zullen de leden zich niet bij het enkel afgeven der bons bepalen. Overeenkomstig het doel der Vereeniging zullen zij ook den zieken armen de geestelijke aalmoes van troost en opbeuring en zoo noodig van vermaning mededeelen. Te dien einde, alsmede om zich zelve te heiligen, zullen zij hare liefdewerken in den geest des geloofs verrichten, Jezus-Christus in de persoon des armen beschouwende.

37 In de periode 1 november 1908 tot 1 november 1909 ontving de Sint Elisabethvereniging aan giften een bedrag van fl. 1.595,- en een legaat van fl. 1.000,- nagelaten door mejuffrouw M. Andriessens, werkend lid van de vereniging. Zie: GAR, afdeling IV nummer 46: 'Archief van de damesvereniging van de H. Elisabeth te Roermond (1852) 1877-1980', inv.nr. 1: 'Notulen 1877-1914, tevens jaarverslagen en ledenlijsten'.

38 Hoewel verwijzingen ernaar in Roermondse bronnen ontbreken, is het niet onwaarschijnlijk dat het bezoek van de dames aan de armen in tweetallen voor een belangrijk deel gemotiveerd werd op basis van de opvatting dat zij als burgerdames in een voor hen 'gevaarlijke' omgeving kwamen (zie noot 18). Bezoek aan die omgeving in duo's was niet alleen veiliger, maar bood uiteraard ook het voordeel van wederzijdse sociale controle tijdens het liefdadigheidswerk.

Het bezoek aan hulpbehoevende armen diende dus niet slechts om hen te voorzien van eerste levensbehoeften en troost, maar ook om erop toe te zien dat zij het rooms-katholieke geloof serieus namen. Voor de dames die de armen thuis bezochten, was het werk voor de Sint Elisabethvereniging een manier om als christen goed te doen en daarmee 'zichzelf te heiligen'.³⁹ Op de meervoudige motieven voor kerkelijke armenzorg is eerder nadrukkelijk gewezen; voor armen bracht ze de noodzakelijke materiële hulp, voor de Kerk was ze zowel christelijke plicht als controlemiddel. Voor de vrijwillige helpers – in dit geval de dames van de Sint Elisabethvereniging – was het een manier om zichzelf te heiligen door het voorbeeld van Christus te volgen en, nota bene, een niet te verwaarlozen bevestiging van de eigen maatschappelijke status.⁴⁰ Deelname aan en, nog meer, besturen van een liefdadigheidsinstelling was reeds ten tijde van de Republiek een prestigieuze taak. Ook aan het begin van de twintigste eeuw kwamen bestuurders van dit soort instellingen nog altijd voornamelijk uit de sociale elite.⁴¹ Het reglement van de Sint Elisabethvereniging maakte een lidmaatschap van niet gewilde stadgenotes onmogelijk. Voor elk van de betrokkenen wat wils dus, onder het wakende oog van de Roermondse Kerk.

Werkzaamheden

Het archief van de Sint Elisabethvereniging laat het niet toe veel te zeggen over haar werkzaamheden in 1909, het jaar waarin de foto genomen werd. Ander onderzoek stelt dat in dat jaar door de vereniging 48 huisgezinnen en 78 individuele personen tijdelijk werden verzorgd en 12 huisgezinnen en 11 individuele personen onafgebroken. De vereniging nam in dat jaar ongeveer 10 procent van de tijdelijk bedeelde Roermondse huisgezinnen voor haar rekening, 54 procent van de tijdelijk bedeelde individuele personen, 7 procent van de onafgebroken bedeelde huisgezinnen en 3 procent van de onafgebroken bedeelde individuele personen. Het lijkt er op dat de Sint Elisabethvereniging – in elk geval in het jaar 1909 – vooral een belangrijke rol vervulde bij de bedeling van Roermondse armen die geen deel uitmaakten van een huisgezin en slechts tijdelijk hulp nodig hadden. Het overgrote deel van de bedeling – zowel de tijdelijke als onafgebroken – werd verricht door de 'Algemeene armeninstelling' ofwel het Burgerlijk Armbestuur.⁴²

39 GAR, afdeling IV nummer 46: 'Archief van de damesvereniging van de H. Elisabeth te Roermond (1852) 1877-1980', 'Reglement der dames-vereiniging van de H. Elisabeth te Roermond' (1877/1884).

40 Van Leeuwen en Van Leeuwen, 'Church, state and citizen', 125 en 131.

41 *Ibidem*, 131 en 145.

42 Met dank aan Pieter Einig die zijn onderzoeksresultaten vastlegde in het Excelbestand 'Armenwezen

Het Begijnhof in Roermond, omstreeks 1910. Collectie Gemeentearchief Roermond.

Het dichtstbijzijnde jaar waarover we iets beter geïnformeerd zijn is 1912. In de bedelingsadministratie van de vereniging voor dat jaar treffen we 27 namen aan. 14 Van deze bedeelden waren weduwe of weduwnaar, hun gemiddelde leeftijd was 68 jaar. Voor 21 van de 27 bedeelden gold dan ook 'ouderdom' als reden voor hun bedeling. Slechts drie bedeelden waren jonger dan 42 jaar. Zij waren als weduwnaar of weduwe hoofd van een gezin met meerdere kinderen. Vier bedeelden ontvingen steun vanwege 'voortdurende ziekte of voortdurende ziels- of lichaamsgebreken', twee vanwege dezelfde reden maar dan met het predicaat 'tijdelijke (ziekte)'. De bedeelden, ongeveer net zoveel vrouwen als mannen, ontvingen steun in de vorm van brandstoffen – hout of kolen –, levensmiddelen en andere natura zoals dekens, kleren of huisraad. 19 Van de bedeelden woonden aan het Begijnhof, een verloederde, van oorsprong middeleeuwse wijk. Het waren ouderen – naar tegenwoordige begrippen bejaarden – met een gemiddelde leeftijd van 72 jaar. Twee bedeelden woonden aan de aangrenzende Begijnhofstraat, de zes overigen elders in de stad. Deze gegevens bevestigen de toenmalige reputatie van het Begijnhof als Roermonds armste en sociaal zwakste buurt, al moet gezegd worden

over de periode 1800-2000' en dit aan de auteur ter beschikking stelde.

Detail van de plattegrond van Roermond uit 1908. Het Begijnhof ligt iets links van het midden. Collectie Gemeente-archief Roermond.

dat het hier dus ging om hulp aan ouden van dagen die vanwege hun ouderdom niet meer in staat waren om te werken.⁴³

Een vereniging van ‘dames’

Wie waren nou de dames die op de foto met ernstige blik al dan niet in de camera-lens kijken? Zoals hierboven vermeld beschikken we dankzij de publicatie van Hans van Hövell over hun namen. Alleen daardoor kunnen we de dames, ruim 100 jaar na het nemen van de foto, beter leren kennen.⁴⁴

(1) **Josephine Antoinette Marie Hubertine Burghoff** (1868-1943) was een ongehuwde dochter van Victor Burghoff (1830-1904) wiens papierfabriek in 1882 geruchtmakend failliet ging.⁴⁵ De familie Burghoff was een ondernemersfamilie

43 GAR, afdeling IV nummer 46: ‘Archief van de damesvereniging van de H. Elisabeth te Roermond (1852) 1877-1980’, inv.nr. 14: ‘Naamregister van bedeeden, 1912-1917’.

44 De nummers boven de dames op de foto corresponderen met de nummers in de tekst.

45 A. Berkvens, H. van der Bruggen en R. Magnée, *Rechtspraak in Roermond 1580-2012. Van Soevereine Raad naar Rechtbank Limburg* (Hilversum 2013) 219-221. Maria Burghoff was een van de 11 kinderen uit een

van Duitse komaf en wordt tussen 1860 en 1917 – ondanks het feit dat de familie in de nasleep van het faillissement een groot deel van haar bezittingen kwijtraakte⁴⁶ – meermaals vermeld onder de hoogstaangeslagenen, Maria's broer Emile in 1910 en 1917 als laatste.⁴⁷ In 1909 woonde Maria aan de Willem II Singel 19. Haar moeder Maria Josepha Hubertina Leurs was een dochter van arts Willem Ignatius Leurs. Maria Burghoff was een nichtje van medelid Maria Leurs (2).

(2) Maria Carolina Leontina Hubertina Leurs (1841-1930) was ongehuwd en woonde aan de Swalmerstraat. Ze was een dochter van de Roermondse arts Willem Ignatius Leurs (1794-1876). Haar oudste broer Karel (1828-1900) was evenals zijn vader arts, maar ook gemeenteraads- en kerkbestuurslid. Maria stond te boek als rentenierster, hetgeen niet verbaast; vader Willem behoorde in 1870 tot de hoogstaangeslagenen, broer Karel in 1890 eveneens.⁴⁸ Maria kwam in de Sint Elisabethvereniging niet alleen haar nicht en 'buurvrouw' Bertha Beerenbroek (15) tegen, maar ook haar nichtje Maria Burghoff (1). Voor haar jarenlange kerkelijke inzet ontving ze het gouden erekruis 'Pro Ecclesia et Pontifice'.⁴⁹

(3) Millania Caroline Maria Clocquet-Roërsch (1849-1916) werd geboren in Afferden. Haar vader mr. Frans Roërsch (1800-1854) werd geboren in Roermond en was tussen waarschijnlijk 1828 en het jaar van zijn overlijden notaris in Afferden. Millania trouwde in 1875 te Roermond met Joannes Baptista Matthyas Clocquet (1820-1891), rentenier, gemeenteraads- en kerkbestuurslid. Diens vader Joannes Baptista Theodorus Clocquet was apotheker, lid van de Kamer van Koophandel en kerkbestuurslid in Roermond. In 1851 liet hij, op dat moment 'gewezen apotheker en rentenier', door Pierre Cuypers het neogotische huis Swalmerstraat 49 bouwen. Millania was een schoonzus van de eerder vermelde Netje Clocquet, medeoprichtster van de Sint Elisabethvereniging en weldoenster van de Roermondse Sint Christoffelparochie.⁵⁰ De familie Clocquet moet zeer vermogend zijn geweest: Millania's schoonvader, haar echtgenoot en een van haar zonen konden rentenieren.⁵¹ Waar weduwe Millania in 1909 woonde, kon niet achterhaald worden. Toen haar man nog leefde, woonde het echtpaar aan Buitenop. Het is zeer waarschijnlijk dat Millania via haar schoonzus Netje actief werd in de Sint Elisabethvereniging.

gezin van 16 die het eerste jaar na hun geboorte overleefden.

46 *Ibidem*, 220.

47 Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 335 en V. van der Burg en C. ten Houte de Lange, *De hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen 1848-1917. De verkiesbaren voor de Eerste kamer der Staten-Generaal* (Zeist en Rotterdam 2004) 91.

48 Van der Burg en Ten Houte de Lange, *De hoogstaangeslagenen*, 213.

49 E. Delhougne, *Roermondse geslachten deel I* (Maastricht 1956) 125.

50 J. Vaessen, 'Van farmacien tot apotheker. Roermondse apothekers door de eeuwen heen', *Spiegel van Roermond* 25 (2017) 215-218.

51 Delhougne, *Roermondse geslachten deel I*, 50-51.

(4) **Maria Isabella Wilhelmina Hubertina Lemmens-Mertz** (1859-1931) werd geboren in Venlo als dochter van ontvanger en rijksbetaalmeester mr. Victor Mertz en Anna Burghoff, dochter van de Roermondse papierfabrikant Jean Burghoff die meerdere voorzittersfuncties in de stad bekleedde. Maria trouwde in 1890 met Gerard Lemmens, rechter in Roermond.⁵² Het echtpaar Lemmens-Mertz woonde aan de Swalmerstraat 51. Maria Lemmens-Mertz was een nicht van medelid Maria Burghoff (1).

(5) **Anna Maria Mathilda Thissen** (1849-1929) was de jongste dochter van mr. Albert Jacob Jozef Hubert Thissen (1813-1873), advocaat en rechter, wethouder, lid van Provinciale Staten van Limburg en schoolopziener in Roermond en omstreken. Thissen was liberaal politicus en in de jaren 1830 mordicus tegen een eventuele aansluiting van Limburg bij België.⁵³ De ongehuwde Mathilde woonde aan de Steegstraat 16, in het huis waarin ze na het overlijden van haar moeder in 1898 als laatste met enkele bedienden was overgebleven. Hoewel het bevolkingsregister aangeeft dat ze in 1908 naar Den Haag vertrok, is ze in het jaar daarna toch op de gevoelige plaat vastgelegd als lid van de Sint Elisabethvereniging.

(6) **Maria Wilhelmina Isabella Adèle Wijers-Smeets** (1866-1949) gaf vanwege haar vertrek uit Roermond in 1909 aanleiding tot het maken van de foto. Haar man Alphons Wijers, koopman in manufacturen was in september 1895 overleden aan tyfus. Zij bleef achter met vijf kinderen. Het gezin Wijers-Smeets was streng katholiek en Maria moet een bijzonder dominante vrouw geweest zijn. Enkelen van haar kinderen bezochten het internaat Rolduc in Kerkrade en toen de twee oudste zonen in 1909 aan een universitaire studie konden beginnen, besloot Maria met haar kinderen naar Leiden te verhuizen.⁵⁴ Dat betekende het afscheid van haar vaderstad. Ze was er in 1866 geboren als dochter van meelfabrikant Reinier Smeets (1821-1903). Die was in Roermond gemeenteraadslid en wethouder geweest, lid van de Kamer van Koophandel en kerkbestuurslid. Ten tijde van haar vertrek uit Roermond woonde Maria met haar gezin aan het Stationsplein 3, naast de fabriek van wijlen haar vader die inmiddels door haar broers Theo en Henri gerund werd. Haar moeder Maria Ida van de Winkel (1829-1927) woonde naar we aannemen op dat moment in hetzelfde pand. Maria wordt vermeld als hoofd van het gezin Wijers-Smeets en zijnde 'zonder beroep'. Dat ze als weduwe haar kinderen kon laten studeren was zonder twijfel te danken aan het vermogen van de familie Smeets; zowel haar vader (1890) als haar broer Theo (1917) behoorden

52 G.A.R. Lemmens werd in april 1911 de eerste vicepresident van de Roermondse rechtbank. In november van dat jaar zou hij echter komen te overlijden. Zie: Berkvens, Van der Bruggen en Magnée, *Rechtspraak in Roermond*, 86-87.

53 *Ibidem*, 108 en 279.

54 <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/b/bwn5/wijers>.

tot de hoogstaangeslagenen.⁵⁵ Maria liet in Roermond niet alleen haar oude moeder achter, maar ook haar enige nog levende zus en medelid van de Sint Elisabethvereniging Anna Janssen van Son-Smeets (7).

(7) **Anna Henriette Jacqueline Janssen van Son-Smeets** (1870-1950) werd geboren als tweelingzus van Adèle Marie Hubertine Smeets, die slechts een half jaar na haar geboorte overleed. Ze was een jongere zus van de vertrekkende dame, Maria Wijers-Smeets (6) en woonde naast haar aan het Stationsplein 6. In 1894 trouwde ze met Antonius Hubertus Nicolaas Janssen van Son (1856-1922), fabrikant van kunstmest en chemicaliën van beroep. Ook voor Anna moet het vertrek van haar zus naar Den Haag niet gemakkelijk geweest zijn. Hun beider oudste zus was in 1905 in Luik overleden, broer Lambert was als priester werkzaam in Woerden en de andere twee broers Theo en Henri waren in navolging van hun vader actief en druk in het Roermondse sociale leven. De zussen Smeets zullen elkaar zowel thuis als in de Sint Elisabethvereniging vaak gesproken hebben.

(8) **Presidente van de vereniging was in 1909 Anna Catharina Michiels van Kessenich-Feyens** (1844-1912). Zij was de echtgenote van baron Louis F.H. Michiels van Kessenich (1840-1921), advocaat, hoofdinspecteur van het lager onderwijs, grootgrondbezitter, grootaandeelhouder en rentenier.⁵⁶ Hij behoorde in 1880 en 1917 tot de hoogstaangeslagenen.⁵⁷ Gedurende zijn actieve leven was Louis Michiels van Kessenich de onbetwiste en invloedrijke leider van de Roermondse liberalen. Het echtpaar Michiels van Kessenich-Feyens had een stadswoning aan de Steenweg 561, maar verbleef ook vaak in het buiten het centrum aan de weg naar Maastricht gelegen kasteel Hattem. De barones was lid van de vereniging sinds 1877 en volgde in 1885 jonkvrouw R.C.J. van der Renne van Daelenbroek-Michiels van Verduynen (1805-1885) op die sinds 1877 presidente was geweest.⁵⁸ Dat de baronesse lid werd van de Sint Elisabethvereniging is vermeldenswaard tegen de achtergrond van het feit dat haar man in 1876 medeoprichter was geweest van 'Weldadigheid', een Roermondse vereniging voor maatschappelijke ondersteuning die was bedoeld als liberaal tegenwicht voor de katholieke Sint Vincentiusvereniging. In die hoedanigheid schroomde Louis Michiels van Kessenich niet zijn politieke en ideologische (klerikaal-katholieke) tegenstanders ervan te beschuldigen dat zij hun ondersteuning gebruikten 'om zieltjes te winnen'. De oprichting van 'Weldadigheid' en de onderlinge verwijten van de bij de verschillende

55 Van der Burg en Ten Houte de Lange, *De hoogstaangeslagenen*, 318.

56 Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 403.

57 Van der Burg en Ten Houte de Lange, *De hoogstaangeslagenen*, 238.

58 GAR, afdeling IV nummer 46: 'Archief van de damesvereniging van de H. Elisabeth te Roermond (1852) 1877-1980', inv.nr. I: 'Notulen 1877-1914, tevens jaarverslagen en ledenlijsten'.

verenigingen voor maatschappelijke ondersteuning betrokkenen veroorzaakten in de stad een flinke rel die zelfs de landelijke kranten haalde.⁵⁹ Hoewel Louis Michiels van Kessenich bekend stond als een gematigd liberaal en deel uitmaakte van zowel wereldlijke als kerkelijke comités, verzette hij zich met name in de tweede helft van de jaren 1870 actief tegen het fel antiliberale beleid van bisschop Paredis.⁶⁰ Dat de barones er in dezelfde tijd voor koos om lid te worden van de duidelijk klerikaal-katholieke Sint Elisabethvereniging paste zeer waarschijnlijk prima bij het doorgaans gematigd liberale optreden van de baron. Op deze manier kon de familie Michiels van Kessenich-Feyens zich immers tegelijkertijd verzetten tegen en horen bij klerikaal Roermond. Dat Anna inderdaad ook bij klerikaal Roermond hoorde, lijkt geen twijfel; vanwege haar 25-jarig jubileum als presidente van de Sint Elisabethvereniging werd ze in 1910 onderscheiden met het gouden erekruis ‘Pro Ecclesia et Pontifice’.⁶¹ In de laatste jaren vóór haar overlijden in augustus 1912 was ze ziekelijk.

(9) Geheel in het wit gekleed valt **Josepha Frederica Maria Hubertina Hortense Berger** (1869-1942) op, staand achter presidente Michiels van Kessenich-Feyens. Hortense Berger werd in 1909 lid en was op dat moment de op een na jongste dame in de Sint Elisabethvereniging. Net als een aantal van haar medeleden was ze ongehuwd. Haar oudere zus Maria Linssen-Berger (14) was al langer lid van de vereniging, sinds wanneer is niet bekend. Hortense woonde samen met haar ouders, de onder ‘nummer 14’ besproken Jean Berger en Hortense van Meijel aan de Swalmerstraat.

(10) **Henriette Marie Josephine Hortense Nicolas-Schieffer** (1862-1937) werd geboren als dochter van mr. Frans Schieffer (1821-1912), advocaat en deken van de orde van advocaten in het arrondissement Roermond.⁶² In 1891 trouwde ze met glasschilder Carolus Antonius Hubertus Nicolas (1859-1933). Diens vader Frans had vanaf 1855 op succesvolle wijze in Roermond een glasatelier opgebouwd dat vele Nederlandse en buitenlandse kerken van gebrandschilderde ramen voorzag.⁶³ Ten tijde van de foto woonde het echtpaar Nicolas-Schieffer aan de Lindanusstraat 12. Hun vierde kind Josephus Antonius Hubertus Franciscus (‘Joep’) Nicolas (1897-1972) zou internationaal naam maken als glazenier en kunstschilder.

59 Berkvens, Van der Bruggen en Magnée, *Rechtspraak in Roermond*, 162.

60 H. Verhage, *Katholieken, kerk en wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw* (Hilversum 2003) 102 en Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 443-446.

61 GAR, afdeling IV nummer 46: ‘Archief van de damesvereniging van de H. Elisabeth te Roermond (1852) 1877-1980’, inv.nr. 1: ‘Notulen 1877-1914, tevens jaarverslagen en ledenlijsten’.

62 Berkvens, Van der Bruggen en Magnée, *Rechtspraak in Roermond*, 275.

63 Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 419.

Kasteel Aerwinkel Posterholt (L.)

Prentbriefkaart met een afbeelding van kasteel Aerwinkel in Posterholt, omstreeks 1900. RHCL, familiearchief Geradts te Roermond, inv.nr. 1101.

(11) **Anna Maria Francisca Linssen** (1857-1928) werd geboren als dochter van de Roermondse notaris Laurens Linssen. Haar broer Jozef, eveneens notaris, was getrouwd met medelid Maria Linssen-Berger (14). Samen met haar jongere en net als zijzelf ongehuwde zus Elisabeth Sibilla Josephina (Elisa, 1859-1945) woonde Anne aan de Paredisstraat 15, het huis waarin ook hun jongere broer Joannes Wilhelmus Jozef ('Wiel') Linssen (1861-1929), kanunnik van het Kathedrale Kapittel en secretaris van het bisdom Roermond woonde. Tot haar overlijden in 1905 had daar ook hun moeder Elisabeth Linssen-Bloemen gewoond.

(12) **Emma Sophia Henrica Amelia Geradts** (1842-1916) stond te boek als rentenierster en was een ongehuwde dochter van mr. Pierre Geradts (1802-1888), vrederechter in Roermond en later voorzitter van de Rechtbank in Hasselt. Amelie woonde lange tijd met haar vader in het in 1856 in Posterholt voor de familie gebouwde Huis Aerwinkel. Enkele jaren na diens dood in 1890 kwam de vrijgezelle in Roermond wonen, aan de Swalmerstraat 54. We mogen aannemen dat ze daar nauw contact onderhield met en wellicht 'zorgde voor' haar broer mr. Louis Geradts die van 1891 tot zijn vroegtijdige dood in 1893 burgemeester van de stad was. De Roermondse familie Geradts leverde generaties lang bestuurders en rechters en was

zeer vermogend.⁶⁴ Amelie was een nicht van medelid Bertha Beerenbroek (15).⁶⁵

(13) **Joanna Margaretha Henriette van Blarkom** (1854-1937) werd geboren in Eindhoven. Haar vader J.P. van Blarkom (1811-1895) was daar officier van justitie, later president van de rechtbank in Den Bosch. Samen met haar jongere broer Jan en diens dochter woonde ze tussen 1905 en 1913 in Roermond, aan de Steegstraat 30. Jan van Blarkom was hypotheekbewaarder. Waarschijnlijk vervulde Henriette voor haar broer en nichtje de rol van huisvrouw en moeder. Bedienden konden in het bevolkingsregister bij de Van Blarkoms niet aangetroffen worden. Tussen de 'gevestigde' Roermondse dames was Henriette van Blarkom wellicht de 'vreemde eend', eentje die slechts relatief korte tijd in het Midden-Limburgse provinciestadje zou blijven. Desondanks vonden haar medeleden het erg jammer dat ze in mei 1913 naar Nijmegen vertrok: 'Door allen werd haar vertrek diep betreurd, met hart en ziel was zij ons liefdewerk toegedaan, geen moeite was haar ooit te veel en gedurende de zeven jaren van haar lidmaatschap wist zij alle harten te winnen'.⁶⁶ Henriette vervulde in de Sint Elisabethvereniging de rol van secretaresse. Broer Jan was in 1909 president van de Roermondse Sint Vincentiusvereniging en werd bij zijn afscheid van de vereniging op 9 mei 1913 toegesproken als 'hooggeschatte president'.⁶⁷ De Van Blarkoms moeten in de Roermondse armenzorg goed werk verricht hebben.

(14) **Maria Theresia Hendrika Hubertina Linssen-Berger** (1864-1947) werd geboren in Roermond en was getrouwd met notaris Jozef Linssen (1846-1926). Ze woonden vanaf 1896 aan de Swalmerstraat 3, in het huis dat onder Roermondenaars bekend stond als 'musée Guillon'.⁶⁸ Het echtpaar kreeg drie kinderen waarvan de jongste, Jos (1894-1986) naam zou maken als auteur van een groot aantal publicaties over met name de middeleeuwse geschiedenis van Roermond. Maria's echtgenoot Jozef was een zoon van notaris Laurens Linssen en kerkbestuurslid. In 1900 en 1917 behoorde hij tot de hoogst aangeslagenen.⁶⁹ Maar ook de familie

64 Berkvens, Van der Bruggen en Magnée, *Rechtspraak in Roermond, 191-197*; Van der Burg en Ten Houte de Lange, *De hoogstaangeslagenen*, 135; M. Veelen, 'De grafkapel van de familie Geradts', *Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek* 36 (2004) 23-33.

65 Genwiki.nl / Van Mulbracht, geraadpleegd op 19-10-2017.

66 GAR, afdeling IV nummer 46: 'Archief van de damesvereniging van de H. Elisabeth te Roermond (1852) 1877-1980', inv.nr. 1: 'Notulen 1877-1914, tevens jaarverslagen en ledenlijsten'.

67 GAR, afd. IV nummer 43: 'Archief van de conferentie van de H. Christophorus der Sint Vincentiusvereniging 1859-1962', inv.nr. 16: 'Notulen van de vergaderingen der conferentie 1911 april 29 - 1916 december 22', notulen vergadering van 9 mei 1913.

68 Het pand werd eerder gebouwd en bewoond door Charles Guillon (1811-1873), notaris, gemeenteraadslid, lid van Provinciale Staten van Limburg en amateurarcheoloog die er een grote collectie historische en archeologische voorwerpen en boeken bijeenbracht. Voor informatie en foto's met betrekking tot de familie Linssen dankt de auteur in het bijzonder de heer L.P.M. (Laurent) Linssen (* Roermond 1941).

69 Van der Burg en Ten Hout de Lange, *De hoogstaangeslagenen*, 219.

Het echtpaar Linssen-Berger en hun kinderen, gefotografeerd in 1893. Collectie L. Linsen, Helden.

Bidprentje van Maria Linssen-Berger. Collectie L. Linsen, Helden.

Berger verkeerde in goeden doen. Maria's vader wijnhandelaar Jean Berger (1835-1926) behoorde in 1910 en 1917 tot de hoogstaangeslagenen.⁷⁰ Hij was in 1880 medeoprichter en lange tijd bestuurslid van de Roermondse Spaarbank, een rol die slechts was weggelegd voor Roermondse van 'gegoede maatschappelijke positie' en aanzien.⁷¹ Maria's jongere zus Hortense (9) en schoonzus Anne Linssen (11) waren eveneens lid van de Sint Elisabethvereniging. Maria zou op latere leeftijd presidente van de Elisabethvereniging worden.

(15) De ongehuwde **Isabella Bertha Catharina Dieudonné Beerenbroek** (1841-1930) woonde in 1909 aan de Swalmerstraat, samen met haar jongere eveneens vrijgezelle broer Oscar (1846-1916). Bertha was een dochter van Louis Beerenbroek (1805-1884), eerst burgemeester van Weert (1829-1839) en tussen 1856 en 1875 van Roermond. Zowel Louis als zijn zoon Oscar, president van de Roermondse rechtbank tussen 1892 en 1911, behoorden tot de

⁷⁰ Ibidem, 59.

⁷¹ Th. Thelen, *Om de spaarcenten van de kleine man. De Roermondse Spaarbank en de evolutie van het spaarbankbedrijf 1880-1968* (Roermond 1993) 19.

hoogstaangeslagenen.⁷² Op een lijst van ‘la belle jeunesse’ die waarschijnlijk rond 1875 werd gemaakt in een van de Roermondse (heren)sociëteiten werd bij Bertha kortweg vermeld ‘200.000’.⁷³ Desondanks bleef ze vrijgezelle. ’s Zomers vertoefden Bertha en haar broer vaak op familielandgoed kasteel Elisabethsdal in Nunhem, dat via hun moeder J.S.F. van Mulbracht (1813-1875) in de familie Beerenbroek gekomen was. De familie Beerenbroek behoorde zonder enige twijfel tot de meest aanzienlijke families in Roermond. Bertha was zowel een nicht van medelid Maria Leurs (2) als van medelid Amelie Geradts (12), wier moeder J.E.A. van Mulbracht (1812-1863) een zus was van Bertha’s moeder.⁷⁴

Conclusie

Als we kijken naar de samenstelling van de Sint Elisabethvereniging anno 1909, dan vallen enkele zaken op. In de eerste plaats kan gesteld worden dat vrijwel alle leden afkomstig waren uit gevestigde Roermondse families, families die reeds meerdere generaties in Roermond woonden en die – als teken van hun maatschappelijke positie – ruim vertegenwoordigd waren in zowel gemeente- als kerkbestuur. Hoewel niet alle dames in Roermond geboren werden, zouden 11 van hen uiteindelijk in Roermond overlijden. Henriette van Blarkom lijkt de enige ‘voorbijgangster’ te zijn geweest; haar familie had geen duidelijke band met Roermond en zou die na haar vertrek uit de stad in 1913 ook niet meer krijgen. In de tweede plaats valt op dat zes dames aan de Swalmerstraat woonden en drie aan zijstraten daarvan, de Steegstraat en de St. Jansstraat. Maria Burghoff woonde aan de Willem II Singel, de zusters Wijers-Smeets en Janssen van Son-Smeets aan het verlengde daarvan, het Stationsplein. Het is bekend dat de Swalmerstraat de geliefde woonplek was voor de Roermondse elite, na 1870 de Willem II Singel eveneens.⁷⁵ In de derde plaats kan geconstateerd worden dat van twee derde deel van de leden echtgenoten, vaders of broers werkzaam waren bij de rechterlijke macht of als notaris in Roermond. Dat geldt in ieder geval voor de dames Beerenbroek, Geradts, Lemmens-Mertz, Linssen, Linssen-Berger, Michiels van Kessenich-

72 Van der Burg en Ten Hout de Lange, *De hoogstaangeslagenen*, 53.

73 GAR, Documentatie K32: ‘De heeren Candidaten die zich in den huwelijksen staat willen begeven, hebben den vollen keus. La belle jeunesse’. Zie ook: H. van der Bruggen, J. Daniëls en J. Tierolff, ‘Bij een tweehonderdjarig jubileum 1804-2004. De Groote Sociëteit en de Sociëteit Concordia in Roermond, Spiegel van Roermond 13 (2005) 37-38.

74 Genwiki.nl / Van Mulbracht, geraadpleegd op 19-10-2017.

75 J. Philips, *De dertig standen van Roermond* (Maastricht 1991). Ongepubliceerd werkexemplaar in collectie J. Philips (SHCL) en V. Hamers, ‘Een sieraad der grijze veste. De bebouwing ter hoogte van de Rabobankvestiging aan de Willem II-singel te Roermond’, *Spiegel van Roermond* 11 (2003) 41-42.

De chique Swalmerstraat in Roermond, gezien van oost naar west, omstreeks 1920. Collectie Gemeentearchief Roermond.

Feyens, Nicolas-Schieffer en Thissen. De vaders van Henriette van Blarkom en Millania Clocquet-Roërsch waren elders actief geweest als respectievelijk officier van justitie en notaris. In de kringen waarin ze verkeerden was het zoals we eerder zagen anno 1909 zeker nog ‘not done’ om als vrouw zelfstandig geld te verdienen. Gezien de verdiensten en de maatschappelijke status verbonden aan een beroep in de rechterlijke macht, verbaast het duidelijke verband met de dames van de Sint Elisabethvereniging niet. Het is bovendien niet onwaarschijnlijk dat ze via hun mannelijke familieleden – die elkaar niet alleen kenden uit de rechtbank maar ook als leden van sociëteiten als ‘Concordia’ en de ‘Groote Sociëteit’ – met elkaar in contact kwamen en bleven.⁷⁶ In de vierde plaats kan worden vastgesteld dat tussen meerdere families die anno 1909 vertegenwoordigd waren in de Roermondse Sint Elisabethvereniging in de negentiende eeuw door huwelijken familierelaties ontstaan waren. Dit gold met name voor de families Leurs, Burghoff, Beerenbroek,

76 Zie: J. Daniëls, H. van der Bruggen en J. Tierloff, *De Roermondse Groote Sociëteit 1804 – 2 december – 2004* (Roermond 2004). Rond 1900 troffen mannelijke leden van families waaruit dames lid waren van de Sint Elisabethvereniging elkaar in de ‘Groote Sociëteit’ of in de zo mogelijk nog elitairder sociëteit ‘Concordia’. Het betreft de families Beerenbroek, Berger, Burghoff, Clocquet, Geradts, Janssen van Son, Leurs, Linssen, Mertz, Michiels van Kessenich, Nicolas, Schieffer, Smeets en Thissen. We kunnen zonder meer stellen dat bijna alle namen die we anno 1909 tegenkomen in de Sint Elisabethvereniging ook op de ledenlijsten van die sociëteiten staan.

Geradts en Mertz.⁷⁷ Dat een aantal leden nicht, zus of schoonzus van een ander lid was, is hierboven reeds beschreven. Ten vijfde is duidelijk geworden dat van de 15 leden van de vereniging er acht ongehuwd waren en drie in 1909 weduwe. Waarschijnlijk is het werk voor de Sint Elisabethvereniging voor deze vrouwen, meer nog dan voor hun gehuwde medeleden een belangrijke, misschien wel zowat de enige geaccepteerde manier geweest om te ontkomen aan een sociaal isolement. Ze moeten zich, met slechts hun bedienden verblijvend in een riante stadswoning en af en toe damesbezoek ontvangend, bij tijd en wijle eenzaam gevoeld hebben. De vereniging bood hen gelegenheid geregeld de stilte van hun woning te verlaten om nuttig en gezellig samen te zijn met andere vrouwen die uit hetzelfde milieu kwamen en in een min of meer vergelijkbare situatie leefden. Met name dit aspect van liefdadigheidswerk door dames uit de gegoede burgerij – i.e. sociale inzet voor anderen om een eigen sociaal isolement te doorbreken – is in onderzoek tot dusverre onderbelicht gebleven. Vrouwen waren in dit opzicht niet vergelijkbaar met mannen, zoals ‘de heren’ van de Sint Vincentiusvereniging. Die kwamen immers ook op nogal wat andere manieren (zelfstandig) buiten de deur. Voor de dames van de Sint Elisabethvereniging echter betekende het liefdadigheidswerk zeer waarschijnlijk – hoewel als ‘bijproduct’ – een van de weinige vormen van ‘gezelligheid in eigen kring’. Een ‘kring’ waarin men meerdere kenmerken met elkaar gemeen had: sekse, stand en familie.

Tenslotte, maar ongetwijfeld niet het minst belangrijk, bevestigde het lidmaatschap van de Sint Elisabethvereniging ten opzichte van elkaar en de buitenwereld de maatschappelijke status van de dames en hun families.

Gesteld mag worden dat de dames die in 1909 de Roermondse Sint Elisabethvereniging vormden afkomstig waren uit een voornamelijk ‘autochtone’ bovenlaag van families⁷⁸ die reeds in de decennia ervoor via huwelijken aan elkaar gelieerd waren geraakt. Voor buitenstaanders was het vrijwel onmogelijk toegang te krijgen tot dit elitaire, ja zelfs ‘familiaire’ damesgezelschap. Een gezelschap dat opereerde onder de vlag van de rooms-katholieke kerk in Roermond en het toezicht van haar mannelijke representanten. Daarmee passen de dames op de foto in het beeld dat de literatuur schetst van ‘bourgeoises’ rond 1900. Zij vonden, zolang het niet anders kon, een belangrijk deel van hun maatschappelijke bestemming in de Sint Elisabethvereniging. Het werk ervoor bevestigde daarenboven niet alleen hun sociale status, maar bood ook een uitweg uit latente eenzaamheid.

77 Delhougne, *Roermondse geslachten deel I* registreert 11 huwelijken tussen leden uit vermelde families in de periode 1816-1888. Zie de pagina's 21, 47, 48, 84, 86, 124, 125 en 133.

78 De dames die in 1909 de Sint Elisabethvereniging vormden zijn zonder uitzondering te plaatsen in sociale stratificatie-categorie ‘HISCO-vereenvoudigd 1’. Zie: Heemels, *Op den akker des doods*, 159-165.

Joke Mooij

**DE BOERENLEENBANK IN ZUID-LIMBURG
TOT 1920***

---

* Met dank aan mr. Jan van der Meer, bedrijfsarchivaris van de Rabobank, voor zijn hulp bij de totstandkoming van deze bijdrage.

Abstract

Cooperative agricultural banks in the south of Dutch Limburg before 1920

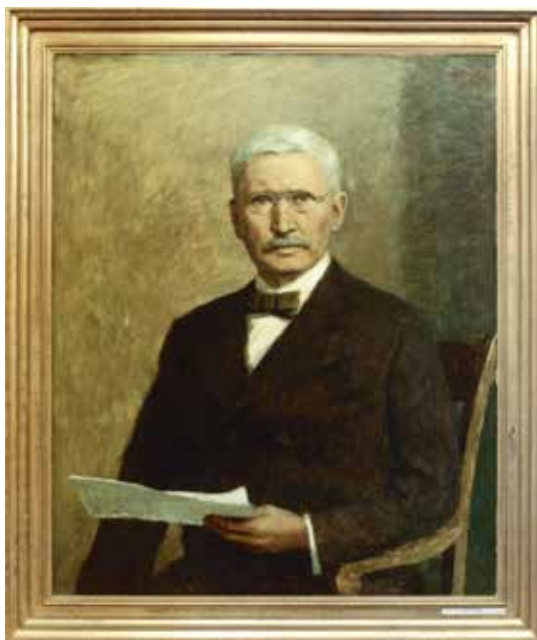
Little is known about the dissemination of the cooperative ideas of F.W. Raiffeisen and the early history of the *boerenleenbanken* in the south of Dutch Limburg. This study explores the structure of regional banking system around 1900 and the actors that were involved in the founding of seven cooperative agricultural banks. Over time all seven have become part of today's Rabobank Centraal Zuid-Limburg. Archival research shows that these banks provided agricultural business credits as well as social credits within their local communities. Due to the geographical location the circulation of neighbouring currency was well accepted in this region and by these small banks. World War I however disrupted the regional economic structures and with it the cash circulation as records show.

De hoogontwikkelde land- en tuinbouw is een belangrijke economische factor in de Nederlandse en in de Limburgse economie, zowel nu als in het verleden. Hierbij heeft de organisatie van de agrarische sector, waaronder de boerenleenbanken, een grote rol gespeeld. Daarbij lijken de eerdere ontwikkelingen in de Duitse gebieden een beduidende bron van inspiratie te zijn geweest voor het ontstaan van de Nederlandse boerenstandsorganisaties en het coöperatieve landbouwkredietwezen. Dat laatste werd gemodelleerd naar het systeem-Raiffeisen.

Op 30 maart 2018 is het 200 jaar geleden dat in het Duitse Hamm Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818-1888) werd geboren. Deze sociaal bewogen plattelandsburgemeester uit het Westerwald is de geschiedenis ingegaan als de geestelijk vader van het coöperatieve landbouwkrediet.¹ Zijn ideeën en ervaringen op het terrein van armoedebestrijding en pogingen om via kredietcoöperaties te komen tot verbetering van de leefomstandigheden van de plattelandsbevolking, beschreef hij in zijn boek *Die Darlehnskassen-Vereine* (1866). Het zogeheten Raiffeisenmodel vond ook in andere delen van Duitsland en Europa navolging. Er zouden echter nog bijna drie decennia verstrijken voordat het model in Nederland definitief postvatte in de vorm van de eerste, op coöperatieve leest geschoeide landbouwkredietbanken, de zogeheten boerenleenbanken.

1 Zie onder andere de internationale informatie op <https://raiffeisen2018.de/>

Geschilderd portret van Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818-1888), de geestelijk vader van het coöperatieve landbouwkrediet. Het portret is in 1972 vervaardigd door Bob Bruijn. Collectie Rabobank Bedrijfshistorie. Foto: Bart Versteeg, Den Haag.

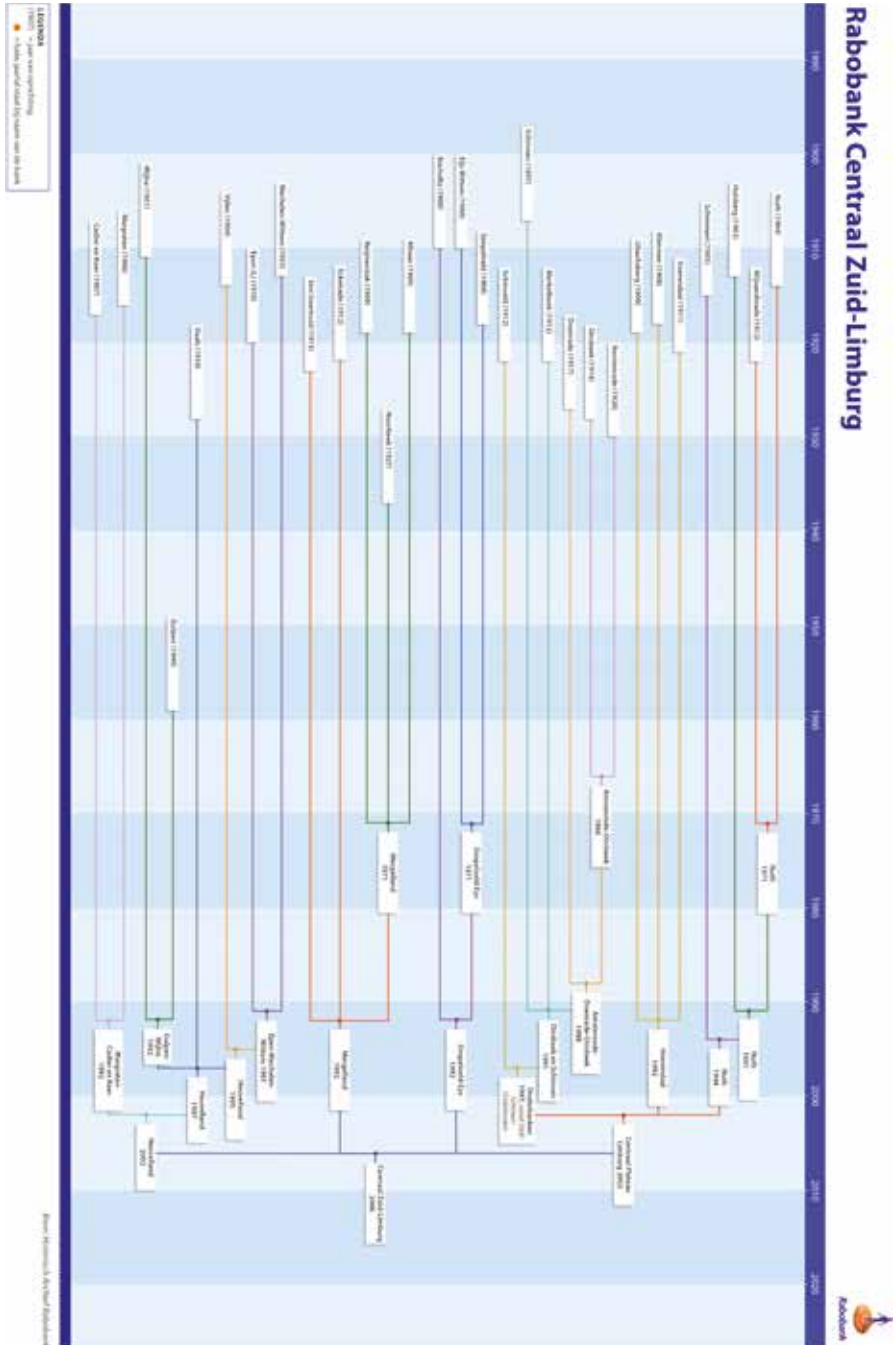
Net als in de rest van Nederland ontstonden in de provincie Limburg aan het einde van de negentiende eeuw de eerste banken naar voorbeeld van Raiffeisen. De overgrote meerderheid van deze kredietcoöperaties zou zich aansluiten bij een van de twee in 1898 gevormde centrale bankorganisaties. Mede door de propaganda van deze nationale organisaties voor het coöperatieve landbouwkrediet groeide het aantal banken tot 1.324 in 1955 om daarna te dalen als gevolg van lokale fusies. In 1972 fuseerden de twee centrale organisaties tot Rabobank Nederland. Daarna namen de bij haar aangesloten banken eveneens de naam Rabobank aan.²

Begin 2018 telt Nederland nog 102 lokale Rabobanken. Eén daarvan is Rabobank Centraal Zuid-Limburg. Haar werkgebied bestrijkt het landelijk gebied tussen de gemeenten Sittard-Geleen, Maastricht en Kerkrade en Heerlen.³ In 2006 is zij ontstaan uit de fusie van Rabobank Centraal Plateau Limburg, Rabobank Simpelveld-Eys, Rabobank Mergelland en Rabobank Heuvelland, die op hun beurt eveneens het product van fusies waren. Door zo de historische lijnen terug te volgen komen er 29 oorspronkelijke banken in beeld, die op twee na allemaal

2 Zie hiervoor onder andere Keetie Sluyterman e.a., *Het coöperatieve alternatief: honderd jaar Rabobank 1898-1998* (Den Haag 1998).

3 Deze steden behoren tot de werkgebieden van andere Rabobanken in Limburg.

Figuur 1: Stamboom Rabobank Centraal Zuid-Limburg

werden opgericht in de periode 1897-1920 (zie figuur 1).⁴ Over het ontstaan en de ontwikkeling van deze boerenleenbanken is tot dusver weinig geschreven. Deze bijdrage beoogt daarin verandering te brengen.

In de volgende paragrafen wordt aandacht besteed aan de achtergronden en de ontwikkeling van het landbouwkredietwezen in Nederland tot 1920 in het algemeen en in de provincie Limburg in het bijzonder. Daartoe wordt kort stilgestaan bij de achterliggende wetgeving, de nieuwe samenwerkingsverbanden die vanaf 1870 ontstaan en aan de structuur van het gehele bankwezen in Limburg rond 1900, dus ook de algemene banken en de samenhang met het omliggende buitenland. Deze paragrafen dienen als kader voor een beschrijving van het ontstaan en het functioneren van zeven banken die behoren tot de oudste delen van Rabobank Centraal Zuid-Limburg. Een bijzonder punt van aandacht is de circulatie van vreemd geld, waarbij is gekeken of daarvan sporen aanwezig zijn in het bankarchief.⁵

Achtergronden bij het ontstaan van boerenleenbanken

De opkomst van de landbouwkredietcoöperaties volgens het systeem-Raiffeisen wordt vooral in de oudere literatuur in verband gebracht met de modernisering van de agrarische sector in reactie op de agrarische crisis (circa 1880-1895) en de – zeker volgens vele tijdgenoten – slechte regeling van het kredietwezen op het Nederlandse platteland.⁶ Dat laatste was ook een van de conclusies van de Staatscommissie voor den Landbouw van 1886.⁷ De overheid onderschreef de aanbevelingen van deze Staatscommissie om te komen tot verbetering van het kredietwezen op het platteland via leenbanken naar voorbeeld van het systeem-Raiffeisen, maar liet vervolgens de realisatie daarvan over aan het particulier initiatief. Wel zou zij na 1900 via een financiële tegemoetkoming in de gemaakte oprichtingskosten het Raiffeisen-systeem in de beginfase ondersteunen. De landbouwproblematiek

4 Van latere datum zijn de boerenleenbank in Noorbeek (1927) en de boerenleenbank in Gulpen (1949).

5 Zie J. Mooij, 'Guldens versus franken en thalers: de geldcirculatie in Limburg tussen 1839-1914', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XLIX (2004) 7-29.

6 Zie voor landbouwcrisis bijvoorbeeld J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914* (Utrecht 1985); *idem*, 'The First Green Revolution: The Growth of Production and Productivity in European Agriculture, 1870-1914', *The Economic History Review* 44(2) 1991, new series, 215-239.

7 Zie Staatscommissie, *Verslag* (1890) 31. Zie voor nuanceringen R. Rommes, *Voor en door boeren? De opkomst van het coöperatiewezen in de Nederlandse landbouw vóór de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2014) 240-241.

en de kredietverlening op het platteland hadden in die jaren brede maatschappelijke aandacht, zo blijkt uit de vele onderzoeken en publicaties uit die tijd. Over de mogelijke oplossingen liepen de meningen uiteen. Sommige auteurs wezen op de mogelijkheden van de Duitse coöperatieve banken van Schultze-Delitzsch of Raiffeisen. Anderen toonden zich om uiteenlopende redenen huiverig voor een dergelijke oplossing. De coöperatie kwam als organisatievorm in het toenmalige Nederlandse bankwezen nauwelijks voor. Dat gold echter niet voor de coöperatieve organisatievorm als zodanig, die was sinds 1855 al breder bekend.

Wetgeving

De grondwetswijziging van 1848 en de daaropvolgende Wet tot regeling en beperking der uitoefening van het recht van vereniging en vergadering van 1855 boden in Nederland de juridische basis om naar buitenlands voorbeeld winkel- en arbeidersverenigingen op te richten. Om als rechtspersoon te kunnen functioneren moest een vereniging haar statuten ter goedkeuring voorleggen aan de minister van Justitie. Geleidelijk won de verenigingsvorm in het maatschappelijke en economische verkeer aan belang.⁸ In 1874 meende de toenmalige minister van Justitie echter dat de verenigingsvorm niet bedoeld was voor bedrijfsmatige activiteiten, zoals de oprichters van de coöperatieve kredietvereniging in Amerongen beoogden.⁹ Dit leidde in 1876 tot de Wet op de coöperatieve vereniging. Door de vereisten van een notariële oprichtingsakte – inschrijving van die akte in de openbare registers bij de griffie van het kantongerecht – was het oprichten van een coöperatieve vereniging omslachtiger en duurder dan van een vereniging volgens de wet van 1855. Andere verplichtingen betroffen het dagelijks bijhouden van een (leden)register en het deponeren van alle relevante jaarstukken bij de griffie. Op die manier was in het economisch verkeer duidelijk wat ieders financiële verplichtingen tegenover een coöperatie waren.

Nieuwe samenwerkingsverbanden

De coöperatieve organisatie was een reactie op de economische en maatschappelijke veranderingen die zich in de negentiende-eeuwse samenleving voltrokken. Uit recent historisch onderzoek komt het beeld naar voren dat na 1850 ook op het platteland (coöperatieve) verenigingen de plaats innamen van andere, vaak veel

8 Tussen 1855 en 1903 werden 9.000 verenigingen als rechtspersoon erkend. Daarnaast is er nog een onbekend aantal 'informele' verenigingen geweest. Voor de database van erkende verenigingen zie: M. van Tielhof Erkende verenigingen, 1855-1903; <http://resources.huylens.knaw.nl/erkendeverenigingen>

9 G. Minderhoud, *Landbouw-coöperatie in Nederland* (Groningen 1957) 7; 'Regeling van den regtstand der Coöperatieve Vereenigingen', *De Economist* 26 (1877) 924-940, aldaar 925.

G.F.R. Corten (1833-1917), wandelleraar in dienst van de Limburgse Maatschappij van Landbouw tussen 1870 en 1895. Later werd hij Rijkslandbouwleraar en eerste directeur van de landbouwwinterschool in Sittard. Bron: J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg, 1750-1914* (Assen 1965).

oudere samenwerkingsverbanden die geleidelijk waren verdwenen of afgeschaft, zoals dat bij de ‘marken’ en de stedelijke gilden het geval was geweest.¹⁰ Aan het einde van de negentiende eeuw waren er verspreid door het land talloze nieuwe bedrijfsmatige verenigingen (met of zonder rechtspersoonlijkheid) actief. Dikwijls was hun oprichting geïnitieerd en gestimuleerd door de landbouwmaatschappijen, land- en tuinbouwverenigingen, de boerenbonden en in katholieke streken eveneens door priesters. Hoewel de werkwijze en de doelgroep konden verschillen hadden al deze partijen zich tot doel gesteld om de landbouw te versterken. In de jaren 1870 en 1880 hadden de naar Duits voorbeeld geïntroduceerde wandel-

10 Rommes, *Voor en door boeren?*, 37; T. de Moor, *Homo cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving. Oratie Universiteit Utrecht* (Utrecht 2013).

leraren een belangrijke rol gespeeld in het verzorgen van landbouwonderwijs en landbouwvoorlichting op het Nederlandse platteland.

In de jonge provincie Limburg spoorde de zeer actieve wandelleraar G.F.R. Corten, die van 1870 tot 1895 in dienst was van de Limburgsche Maatschappij van Landbouw, tijdens zijn voordrachten de boeren aan om een dorpslandbouwvereniging te vormen om zo tegenwicht te kunnen bieden tegen de tussenhandelaren van wie zij vaak zowel voor de inkoop van bedrijfsbenodigdheden als voor de afzet van hun producten afhankelijk waren. Ook besteedde Corten in zijn vele voordrachten en artikelen aandacht aan de goedkope financieringsmogelijkheden die het systeem-Raiffeisen bood.¹¹ De dorpsverenigingen organiseerden de gezamenlijke aankoop van onder andere meststoffen, regelden onderlinge verzekeringen en verzorgden cursussen, etc.¹² Naar eveneens Duits voorbeeld werden ze ‘casino’s’ genoemd. Ook Raiffeisen had op het belang van goed landbouwonderwijs voor jong en oud gewezen en in dit verband gepleit voor de oprichting van casino’s voor volwassenen.¹³ Mogelijk was Corten geïnspireerd door Raiffeisen’s boek *Die Darlehnskasse-Vereine* (1866), gelet op het feit dat de eerste casino’s in Limburg ontstonden kort na het verschijnen van dit boek.¹⁴ In 1869 waren er al casino’s in Horst, Swalmen, Maasbracht, Stevensweert, Schinnen, Valkenburg en Sint-Geertruid-Eckelrade. In de periode 1870-1894 liep het aantal casino’s in Limburg uiteen van acht tot 70. Na de reorganisatie van de Maatschappij in 1896 werden de plaatselijke afdelingen zelfstandiger en werd het werkgebied verdeeld in tien kringen, die op hun beurt werden onderverdeeld in onderafdelingen of casino’s. In 1896 telden de tien kringen 45 casino’s.¹⁵ Sommige casino’s zouden naderhand opgaan in de plaatselijke afdeling van de boerenbond, andere verdwenen en enkele bleven als zelfstandige organisaties voortbestaan.

11 J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*. Maastrandse Monografieën 4 (Leeuwarden 1992) 233-231.

12 H. van den Bosch, *Landbouwscholen in Wageningen. Naar aanleiding van honderd jaren colleges in de bosbouw-cultuur 1883-1983* (Wageningen 1986) 35-36; Rommes, *Voor en door boeren?*, 95; J. Korsten, *Standhouden door veranderingen. De Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen 1896-1996* (Nijmegen 1996) 29; Hans Veldman, Eric van Royen en Frank Veraart, *Een machtige schakel in de Nederlandse land- en tuinbouw. De geschiedenis van Cebeco-Handelsraad, 1899-1999* (z.p. 1999) 16-17.

13 F.W. Raiffeisen, *Die Darlehenskassen-Vereine als Mittel zur Abhilfe der Noth der ländlichen Bevölkerung, sowie auch der städtischen Handwerker und Arbeiter; Praktische Anleitung zur Bildung solcher Vereine, gestützt auf sechszehnjährige Erfahrung als Gründer derselben* (Neuwied 1866) 6. <http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/files/15434/raiffeisen.pdf>

14 Korsten, *Standhouden*, 29.

15 *Verslag van den landbouw in Nederland over 1869 opgemaakt op last van den minister van binnenlandsche zaken, eerste gedeelte* (1871) 117; *Het Limburgse voorbeeld vond navolging in Gelderland aldus P. van Cruyningen, Boeren aan de macht? Boerenemancipatie en machtsverhoudingen op het Gelderse platteland, 1880-1930* (Hilversum 2010) 142-144; Korsten, *Standhouden*, 30.

In de negentiende eeuw behoorden de Limburgse boerenbedrijven, die gemiddeld vijf tot zes hectare groot waren, tot de kleinste van Nederland.¹⁶ De agrarische crisis (circa 1880-1895) trof echter alle, zij het in verschillende mate. De oorzaken en de gevolgen van deze crisis zijn elders al uitvoerig beschreven. Hier wordt volstaan met de vermelding dat in de nadagen van deze crisis de boerenbondsbeweging ontstond, een beweging die op haar beurt van groot belang was voor de opkomst van het coöperatief georganiseerde landbouwkredietwezen, waaronder in Limburg.

Boerenbonden

De boerenbonden waren in zeker opzicht een antwoord op de encycliek *Rerum Novarum* (Over nieuwe dingen) uit 1891, waarin geestelijken en burgers werden aangespoord om verenigingen van de werkende stand op te richten als tegenwicht voor zowel het gelijkheidsstreven van het socialisme als voor het *laissez faire* van het liberalisme. Deze aansporing leidde – naar voorbeeld van de Duitse *Bauernvereine* – in 1896 tot de oprichting van de Nederlandsche Boerenbond (NBB) gevolgd door de diverse provinciale bonden, waaronder de Limburgsche Christelijke Boerenbond (LCB). Anders dan de uit 1849 stammende Maatschappij van Landbouw richtte de LCB zich niet zozeer op het geven van landbouwvoorlichting als wel op belangenbehartiging. In 1901 gingen beide organisaties op in de Limburgsche Landbouw Bond (LLB). Vervolgens leidde de fusie met de Nederlandse Tuinbouwraad in 1919 tot de Limburgsche Land- en Tuinbouwbond (LLBT), een brede belangenbehartiger voor alle boeren en tuinders in Limburg.¹⁷

Raiffeisenkasse wordt boerenleenbank

Van meet af aan ijverden de boerenbonden voor de oprichting van zogeheten ‘Raiffeisenkassen’. Vooral de Noord-Brabantse en Limburgse bonden hielden zich bezig met de toekomstige organisatie van het landbouwkrediet in hiertoe gevormde Raiffeisen-commissies.¹⁸ In plaats van ‘Raiffeisenkasse’ zou het Nederlandse equivalent van Raiffeisen’s *Spar- und Darlehnskasse* worden aangeduid als boerenleenbank. Deze boerenleenbanken zouden actief zijn in een kleine kring, waarvan de grenzen zouden samenvallen met die van een parochie of kerkelijke gemeente of buurtschap. Verder zagen de katholieke boerenbonden een belangrijke rol weggelegd voor de clerus bij het bevorderen van coöperatieve kredietverlening op het platteland, want naast ‘het verbeteren van het landbouwkredietwezen’

16 *Ibidem*, 19-20.

17 *Ibidem*, 18-37; J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in de twintigste eeuw*. Maaslandse Monografieën 52 (Leeuwarden 1992) 290-292.

18 In Limburg bestond de commissie uit de heren Tasset, Van der Marck, Klinkenberg, Hendrickx en Claessens.

beoogden deze bonden net als de katholieken geestelijken ‘de verheffing van den boerenstand op zedelijk gebied door het bestrijden van slechte gewoonten en misbruiken’.¹⁹ En zo rolde menige Limburgse dorpspastoor, kapelaan of rector in het landbouwbankwezen om vervolgens bij de plaatselijke bank een toezichtrol dan wel de rol van (geestelijk) adviseur te vervullen.

Algemeen bankwezen in Limburg rond 1900

De boerenleenbanken waren door hun coöperatieve vorm en hun specifieke doelgroep een nieuw verschijnsel binnen het Nederlandse financiële bestel van het einde van de negentiende eeuw. Anders dan het gros van de bestaande instellingen boden zij hun leden een meer op de agrarische sector toegesneden financieringsmogelijkheid. In sommige plattelandsgebieden kwamen boeren en tuinders niet snel in contact met een kredietverlenende instelling zoals een handelsbank, gelet op het feit dat die er nauwelijks waren plus dat die ook nog eens in de steden waren geconcentreerd.

Volgens opgaven telde Nederland 242 handelsbanken in 1900. Daarvan waren er slechts zeven van Limburgse origine, waarvan er vier waren gevestigd in Maastricht, twee in Venlo en één in Roermond.²⁰ In die tijd waren de meeste handelsbanken kleine lokaal werkende firma’s. Ook de al grotere vennootschappelijke handelsbanken hadden niet of nauwelijks bijkantoren. Een van de weinige banken die wel over een landelijk filialennet beschikte was de Nederlandsche Bank (DNB). Op grond van de Bankwet had DNB sinds 1864 een agentschap in Maastricht, waaronder in 1900 drie zogeheten correspondentenschappen ressorteerden, namelijk in Venlo, Roermond en Sittard.²¹ Naast banken konden goeude burgers, industriëlen en notarissen een beroep doen op de kredietfaciliteiten van DNB, maar geen boeren.²² Over de eveneens in de provinciehoofdstad gevestigde NV Maastrichtse Hypotheekbank voor Nederland is weinig bekend. Verder waren er in Limburg nog een onbekend aantal spaarbanken.²³ Of er behalve Belgische en Duitse verzekeringsmaatschappijen ook banken uit die landen actief waren,

19 Op. cit. Ph.C.M. van Campen, P. Hollenberg en F. Kriellaars, *Landbouw en landbouwcrediet 1898-1948: vijftig jaar geschiedenis van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank Eindhoven* (Eindhoven 1949) vii; Th.H.A.M. van der Marck, *Boerenleenbanken volgens het systeem-Raiffeisen*. Het Bankwezen XII (Wassenaar 1924) 35.

20 De Nederlandsche Bank, *Nederlandse financiële instellingen in de twintigste eeuw: balansreeksen en naamlijst van handelsbanken*. Statistische Cahiers 3 (Amsterdam 2000) IIIB.

21 A.M. de Jong, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank*, Vol. I-4 (Amsterdam 1964-1967) II, hoofdstuk 3.

22 J. Kymmell, *Geschiedenis van de algemene banken in Nederland, 1860-1914*. IIB NIBE-bankhistorische reeks 18 (Amsterdam 1996).

23 Rommes, *Voor en door boeren?*, 261.

is niet bekend maar het is wel aannemelijk gezien de ligging en de staatkundige geschiedenis van Limburg.²⁴

Wanneer de eigen middelen niet toereikend waren, dan waren de Limburgse boeren en tuinders voor financiering van aankopen en investeringen meestal aangewezen op familie, bekenden, leveranciers of de plaatselijke notaris. De boerenleenbank opende voor hen de mogelijkheid om samen met dorpsgenoten te zorgen voor een goedkopere en passende financiering en bood hen tevens de mogelijkheid om geld voor later opzij te zetten en dus te sparen. De lokale gemeenschappen bleken uiteindelijk meer te sparen dan te lenen. Wellicht was dat mede mogelijk doordat de inkoop van mest- en diervoeders via de boerenbonden verliep. De gezamenlijke inkoop was goedkoper en de betaling verliep anders waardoor er minder lang beslag werd gelegd op de eigen middelen van de boeren.²⁵

Met het ontstaan van de Limburgsche Christelijke Boerenbond kwam de coöperatieve beweging pas echt op gang. Rond 1920 was de hele agrarische sector in deze provincie, net als in de rest van Nederland trouwens, coöperatief georganiseerd geraakt van aankoop, verwerking tot afzet van agrarische producten. Hierbij vormde de boerenleenbank een belangrijke schakel.

Boerenleenbanken

Dankzij de sterke positie van de katholieke boerenbonden in de provincies Noord-Brabant en Limburg kwamen vanaf 1897 de boerenleenbanken in hoog tempo van de grond. In 1903 waren er in heel Limburg al 34 banken actief. In datzelfde jaar bevonden zich in de provincies Noord-Brabant en Limburg meer dan 50 procent van alle boerenleenbanken in Nederland.²⁶ Twee jaar later was dit percentage gedaald tot ruim 35, hoewel het aantal banken in beide provincies nog wel was toegenomen. Ondertussen was de rest van Nederland namelijk bezig met een inhaalslag (zie tabel 1).

24 Vgl. H. Pohl, 'Grenzübergreifende Aktivitäten von Banken und Versicherungen 1850-1914', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XXII* (1977) 153-172. In het bankarchief zijn verwijzingen aangetroffen naar een polis van de Assurantie Compagnie van de Schelde en naar de Aachen-Leipziger Versicherung. Archief Rabobank Nederland (ARN), Rabobank Centraal Zuid-Limburg (CZL) inv.nr. SCH_09.

25 CCB, Officiële verslag der Algemeene Vergadering, 21 juni 1915, 4.

26 Van der Marck, *Boerenleenbanken*, 64; vergelijk J.P.B. Jonker, 'Welbegrepen eigenbelang; ontstaan en werkwijze van boerenleenbanken in Noord-Brabant, 1900-1920', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek V* (1988) 188-227, aldaar 190.

Nog vóór de eeuwwisseling waren er in Limburg meer dan tien boerenleenbanken gestart. In 1897 was in Eysden met hulp van de Maatschappij van Landbouw de Coöperatieve Voorschot- en Spaarbank “Eijsden” opgericht.²⁷ Met steun van de LCB kwamen er in de jaren 1897-1900 boerenleenbanken in Swalmen, Schinnen, Beesel, Buggenum, Heel, Ell, Hunsel, Kerkrade, Meijel, Maasbracht, Sittard, Baexem en Venray.

De initiator was dikwijls de plaatselijke pastoor of kapelaan al dan niet in gezelschap van het hoofd van de school, de burgemeester en enkele leden van de boerenbond. Dat eerste was bijvoorbeeld het geval in Hulsberg waar pastoor J.Th.W.A. Dirix het voortouw nam. In het naburige Nuth volgde pastoor J.R. Voncken in 1904 diens voorbeeld om met steun van enkele invloedrijke dorpsgenoten ‘... ook in deze gemeente zulk een nuttige instelling en voor den landbouwstand en anderen ingezetenen in het leven te roepen’.²⁸ In 1908 ontstond de bank in Simpelveld uit het gezamenlijke initiatief van de pastoor, het hoofd van de school en de burgemeester. Van Sint-Geertruid is bekend dat daar de landbouwonderwijzer uit Reijmerstok via lezingen de inwoners van het dorp warm had gemaakt voor het idee van een boerenleenbank. Vervolgens had de burgemeester in 1913 het initiatief genomen tot de oprichting van de bank met als werkgebied de parochie Sint-Geertruid.²⁹ Een jaar eerder was in Wijnandsrade weer een pastoor de initiator geweest. N. Pijls, de plaatselijke pastoor, was een broer van J.H.H. (Henry) Pijls die in 1896 een actieve rol had gespeeld bij onder meer de totstandkoming van de NBB, de afdeling van de boerenbond in Schimmert en de oprichting van de boerenleenbank in Schinnen, waar hij vervolgens jarenlang een bestuursfunctie zou vervullen. Daarna was Henry Pijls samen met enkele andere Limburgse coöperatoren betrokken geweest bij de vorming van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank, waar hij zitting nam in het bestuur en aansluitend in de raad van toezicht.³⁰ Net als zoveel andere bestuursleden combineerde hij die bestuurlijke functies met die van volksvertegenwoordiger.³¹

27 “COÖPERATIEVE VEREENIGINGEN. No. 494”. “Nederlandsche staatscourant”, s-Gravenhage, 29-07-1897. Geraadpleegd op Delfher op 04-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000171598:mpeg21:a0019> Deze bank werd in 1902 ontbonden.

28 ARN, CZL inv.nr. NUT_01; Notulen algemene vergadering, 28 mei 1905.

29 J.E.M. Custers en J.J.G. Drummen, 1913-1988, 75 jaar Rabobank Sint-Geertruid (Sint-Geertruid 1988).

30 Bulletin Wijnandsrade 31 (2012) 49, 15-16, <http://www.vriendenvanwijnandsrade.nl/>; CCB, Maandelijks Mededeelingen, 1 november 1928.

31 Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, 282-298.

De oprichters van de Boerenleenbank van Reijmerstok, gefotografeerd in 1915. Collectie Rabobank Bedrijfshistorie.

Oprichting en inrichting

Elke boerenleenbank was een zelfstandige kredietvereniging met een beperkte werkkring, een eigen bestuur, een eigen balansverantwoordelijkheid en een eigen administratie. Overeenkomstig het systeem-Raiffeisen kwamen alleen leden in aanmerking voor kredietverlening door hun boerenleenbank. Sparen bij de bank konden alle dorpsbewoners.

Bij de oprichtingsvergadering waren doorgaans enkele bestuursleden van de lokale afdeling van de boerenbond aanwezig, die vervolgens door de leden van de bank werden verkozen als lid van het bestuur of de raad van toezicht. De betreffende mannen behoorden vaak tot de notabelen van het dorp of gemeente, waar ze burgemeester, gemeentesecretaris, priester dan wel hoofd van de school waren. Bestuur, raad van toezicht en algemene vergadering vormden samen de bank, ieder met zijn eigen rol en bevoegdheden.

In de eerste jaren namen de oprichters voor de bankstatuten de statuten van de boerenbond als voorbeeld. Aldus werd van de aspirant-leden van de bank gevraagd 'dat men godsdienst, huisgezin en eigendomsrecht in christelijken zin

als de grondslagen van der samenleving erkenne, en zijn gedrag daarnaar regele'.³² Er waren banken die daarnaast in hun statuten hadden opgenomen dat 'voor het lidmaatschap [dat] men Katholiek zij en zich volgens de katholieke beginselen gedrage.' De leden moesten bekwaam zijn om verbintenissen aan te gaan, woonachtig zijn in het werkgebied van de bank en lid zijn van de boerenbond. Ze mochten geen lid zijn van een andere, vergelijkbare boerenleenbank. Ook voorzagen de statuten in het lidmaatschap van erkende verenigingen (dat wil zeggen rechtspersonen) die waren opgericht 'ten bate van den landbouw' en lid waren van de boerenbond. De banken zelf waren op deze grond van deze bepaling eveneens lid van de boerenbond geworden.

Met de publicatie van de statuten in de *Staatscourant* was de erkenning als rechtspersoon een feit. Vervolgens organiseerden de startende banken hun eerste algemene vergadering. Het aantal aanwezigen dat zich bij die gelegenheid inschreef als lid varieerde per bank. Om een indruk te geven: In Schinnen (1898) met als werkgebied de gemeente Schinnen waren dat er 20. In Eys (1901), waar het werkgebied de gehuchten Eys, Overeys, Banenheide, Eysersheide, Trintelen omvatte en 'de afzonderlijk liggende huizen en hoeven der parochie Eys', tekenden 44 personen het ledenregister. Twee jaar later deden 38 mannen hetzelfde bij de boerenleenbank in Hulsberg met als werkgebied de gelijknamige parochie en een gedeelte Aalbeek. In Nuth kwamen weliswaar 80 belangstellenden naar de eerste bijeenkomst, maar werden enkele weken later in 1905 tijdens de algemene vergadering van de bank, met als werkgebied de gemeente Nuth, slechts 58 mannen lid. In 1912 ging de boerenleenbank in Wijnandsrade, met als werkgebied het dorp Wijnandsrade en de gehuchten Swier, Brommelen, Vink en Laar, van start met 21 leden. Ten opzichte van de hoeveelheid mensen dat in hun werkgebied woonde waren die aantallen misschien niet veel, maar naarmate de banken meer geworteld raakten groeide het ledental jaar op jaar. Op 31 december 1920 was het ledental van de eerdergenoemde vijf banken samen gestegen tot boven de 680.

Alle boerenleenbanken in Limburg hadden, zoals alle instellingen met een katholieke signatuur, een geestelijk adviseur. Wanneer de pastoor of kapelaan de (mede)initiatiefnemer tot oprichting van de bank was geweest was het vanzelfsprekend dat hij deze taak op zich nam. In die hoedanigheid was hij doorgaans tevens voorzitter en lid van de raad van toezicht van de boerenleenbank. In 1911 zou een pauselijke maatregel een einde maken aan deze verwevenheid. De gedachte hierachter was dat bij weigering van voorschotten gemor zou kunnen ontstaan bij de leden, wat dan zijn weerslag zou hebben op de rol van de geestelijke

32 De banken aangesloten bij de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Bank lieten deze eis al vrij snel vallen.

en daarmee op de kerk in de gemeenschap. In het vervolg bleef de priester echter als 'adviseur van rechtswege' de vergaderingen van de bestuursorganen bijwonen en was hij aanwezig op de algemene ledenvergadering.³³ De mate waarin hij betrokken bleef, hing sterk samen met zijn persoonlijke affiniteit, maar zijn rol bleef door de jaren heen merkbaar en zichtbaar.

Kassier

Tot midden vorige eeuw was de kassier de enige betaalde kracht van de bank. Om de gevolgen van financiële tekortkomingen door de kassier te ondervangen was in de statuten van de banken vastgelegd dat de kassier bij aanvang van zijn werkzaamheden een borgstelling moest overleggen. Het kassierschap was in de regel een nevenfunctie die zeker in de beginjaren niet meer dan een paar uur per week in beslag nam.

Herbergiers of winkeliers kwamen wegens hun afhankelijkheid van de klanten doorgaans niet in aanmerking voor het kassierschap. Vaak vervulde het hoofd van de school deze rol en deed zijn woning of een schoollokaal dienst als bankkantoor. Het was gebruikelijk dat de Zuid-Limburgse kassiers zitting hielden op zondag na de mis gedurende een of twee uur en afhankelijk van de lokale omstandigheden nog een à twee keer in de week 's avonds. Een van de uitzonderingen hierop vormde de bank in Schinnen, waar volgens het huishoudelijk reglement de kassier elke dag zitting hield 'als hij niet belet is'. Als werknemer van de bank had de kassier overigens geen stemrecht in de algemene vergadering en was hij uitgesloten van een functie in het bestuur of de raad van toezicht.

Lidmaatschap en kredietverlening

In tegenstelling tot de Brabantse banken beperkten de Zuid-Limburgse hun kredietverlening niet tot de boeren binnen hun werkgebied. Onder bepaalde voorwaarden kwamen bij hen neringdoenden en winkeliers eveneens in aanmerking voor voorschotten of leningen. Een van de redenen hiervoor was dat de gemeenschappen in Limburg over het algemeen kleiner waren dan in Noord-Brabant. 70 procent van de Limburgse gemeenten telde destijds minder dan 2.000 inwoners en had slechts een kleine middenstand.³⁴ Verder speelde mee dat de verhouding tot de boerenbond een iets andere was dan die in Noord-Brabant.

33 In 1917 werd in de nieuwe Codex (Kerkelijk Wetboek) opgenomen dat geestelijken geen verantwoordelijkheden in geldelijke zaken op zich mochten nemen. J. Mooij, 'Begonnen als huiskamerbank. De Rabobank in Vught', in: Jan Jacobs, Lodewijk Winkeler en Albert van der Zeijden (red.), *Aan plaatsen gehecht. Katholieke herinneringscultuur in Nederland* (Nijmegen 2014) 320-340.

34 Hier verschilden de Brabantse en Limburgse vertegenwoordigers in de CCB in hun opvattingen en m.b.t. de interpretatie van Raiffeisen. Dit leidde tot de zogeheten winkelkwestie. Van Campen, Hollenberg en Kriellaars, *Landbouw en landbouwcrediet*, 85-104.

Zo kwam er bij een van de bestudeerde banken in 1906 een aanvraag binnen van een man die een kleine lening wilde voor het aanschaffen van een hondenkar, omdat hij door zijn zwakke gezondheid niet meer in staat was te werken en daarom een kleine venterij in landbouwartikelen wilde beginnen. Verder kwam er zo nu en dan bij een bank een startersaanvraag binnen van iemand die een eigen bedrijfje wilde beginnen en daarvoor gereedschappen en hout nodig had of van een jonge dorpsgenoot die ging trouwen en geld nodig had voor 'de inrichting van het huishouden'. Meestal werden dergelijke kleine leningen door het bestuur goedgekeurd.

Na verloop van tijd was het verplichte lidmaatschap van de boerenbond niet meer zo vanzelfsprekend. Begin 1905 maakte een man bij de aanvraag van een lening bezwaar tegen de genoemde voorwaarde, omdat het lidmaatschap van de boerenbond hem niets bood. Daarbij wees hij op de bank in Nuth waar het verplichte dubbele lidmaatschap niet in de statuten was opgenomen. Opdat 'ook werk van naastenliefde moest kunnen worden gedaan' verleende de boerenbond desgevraagd een ontheffing en kon het bankbestuur in het vervolg in voorkomende gevallen een uitzondering maken.³⁵ Daarbij kon het gaan om een lening om de medische kosten van een overleden familielid te kunnen voldoen of om in het levensonderhoud van een weduwe te voorzien. Andere aanvragen hielden verband met de vereffening en verdeling van een erfenis of waren bestemd voor het betalen van de begraafkosten van een familielid.

Door de kleine werkring van de bank waren de verantwoordelijke bestuurders en leden van de raad van toezicht in staat de kredietwaardigheid van de kredietvrager in te schatten. Toch werd geen enkel krediet verleend zonder zekerheidsstelling in de vorm van een borgstelling. Het bestuur besliste en kon in overleg met de raad van toezicht besluiten een aanvraag te weigeren op grond van een ontoereikende zekerheidsstelling. Dat gebeurde incidenteel ook. In geval van twijfel kon men besluiten om een extra zekerheidsstelling te vragen. Een andere afwijzingsgrond was, dat de aanvrager niet in het werkgebied van de bank woonde. Dit bemoeilijkte immers zowel de beoordeling van de aanvraag als de bewaking van de terugbetaling van het verleende krediet.

Het was bij de banken mogelijk om voorschotten te krijgen met een persoonlijke of een zakelijke borgstelling. In het eerste geval gebeurde de borgstelling veelal door twee familieleden of bekenden. Een andere mogelijkheid was een voorschot onder hypothecair verband, maar deze weg werd vaak niet bewandeld omdat de

35 ARN, CZL inv.nr. SCH_09. In maart 1914 besloten de aanwezigen op de algemene vergadering van de boerenleenbank in Hulsberg de lidmaatschapsis van de boerenbond te schrappen. Zie *idem* HUL01_01.

aanvrager hiervoor een notariële akte moest overleggen. De bijkomende kosten vormden soms een dusdanig beletsel dat de aanvrager op zoek ging naar andere financieringsmogelijkheden.

De voorschotten waren in deze beginjaren bestemd voor de uitbreiding van het eigen akkerbedrijf of voor de aankoop van een tuin, de aanleg van een boomkwekerij of voor de aankoop van een boomgaard. De bedragen die hiermee gemeoid waren varieerden, maar doorgaans ging het om grotere bedragen van vele honderden tot duizenden guldens. In andere gevallen betrof het leningen van 200 tot 500 gulden voor de aanschaf van een fokmerrie, een paard of een koe. In de beginjaren werd overigens niet bij elke bank in de vergadernotulen opgetekend waarvoor de gevraagde lening diende. Na verloop van tijd namen die administratieve verschillen tussen banken af en werd ook in de vergadernotulen bij elke aanvraag het doel van de lening vermeld.

Zoals eerder al werd opgemerkt konden ook andere gewone of coöperatieve verenigingen als zij het landbouwbelang dienden lid worden van een boerenleenbank. Zo kreeg de boerenleenbank in Schinnen in het begin van de twintigste eeuw een belangrijke rol bij de ontwikkeling van de coöperatieve zuivelverwerking en vooral van de boterbereiding. De verstrekte lening stelde de aanvragers in staat een bestaand gebouw voor de productie aan te kopen, dan wel een melkinrichting, zuivel- of boterfabriek te laten bouwen. Daarbij ging het om bedragen van enkele honderden tot enkele duizenden guldens met een looptijd van vijf of tien jaar. In alle gevallen trad het bestuur van de betreffende rechtspersoon – het Koninklijk Besluit moest worden overlegd – op als leden, als verantwoordelijk en borgstellend.³⁶

Verder speelden de banken een rol bij de financiering van de bouw of vergroting van een school in hun werkgebied. In die gevallen was de aanvraag afkomstig van het gemeentebestuur. Ook deed menig kerkbestuur een beroep op de plaatselijke bank voor de financiering van de bouw of uitbreiding van een kerk. Dergelijke verzoeken gingen vergezeld met een bisschoppelijke goedkeuring, wat voor de bank een extra zekerheidsstelling betekende. Daarnaast waren de boerenleenbanken op uiteenlopende wijze betrokken bij de ontwikkeling van de lokale infrastructuur zoals het onderhoud van de spoorwegen door een lokale aannemer, de aanleg van een weg of het slaan van een put voor drinkwater.

36 ARN, CZL inv.nr. SCH_09; Notulen vergaderingen van het bestuur en van de raad van toezicht, 1900-1902.

Algemene vergaderingen

Eenmaal per jaar kwamen de leden bijeen in de algemene vergadering. De leden waren verplicht aanwezig te zijn. Op afwezigheid zonder voorafgaande kennisgeving stond trouwens een boete van 25 cent. Tijdens die jaarlijkse bijeenkomst legde het bestuur verantwoording af, deed de kassier verslag over het achterliggende boekjaar en namen de aanwezige leden besluiten over wijziging van de rentetarieven, etc. Jaar in jaar uit besloten zij de eventuele winsten toe te voegen aan het reservefonds. Daarmee bouwden zij een buffer op voor eventueel minder voorspoedige jaren. Op deze bijeenkomsten werden ook wijzigingen in statuten en huishoudelijke reglementen door het bestuur ter goedkeuring voorgelegd aan de leden en waar nodig werd een en ander toegelicht door de bestuursvoorzitter of de kassier. Doorgaans verliepen de bijeenkomsten volgens een vast stramien en viel er weinig bijzonders te melden over de lokale situatie in relatie tot de bank.

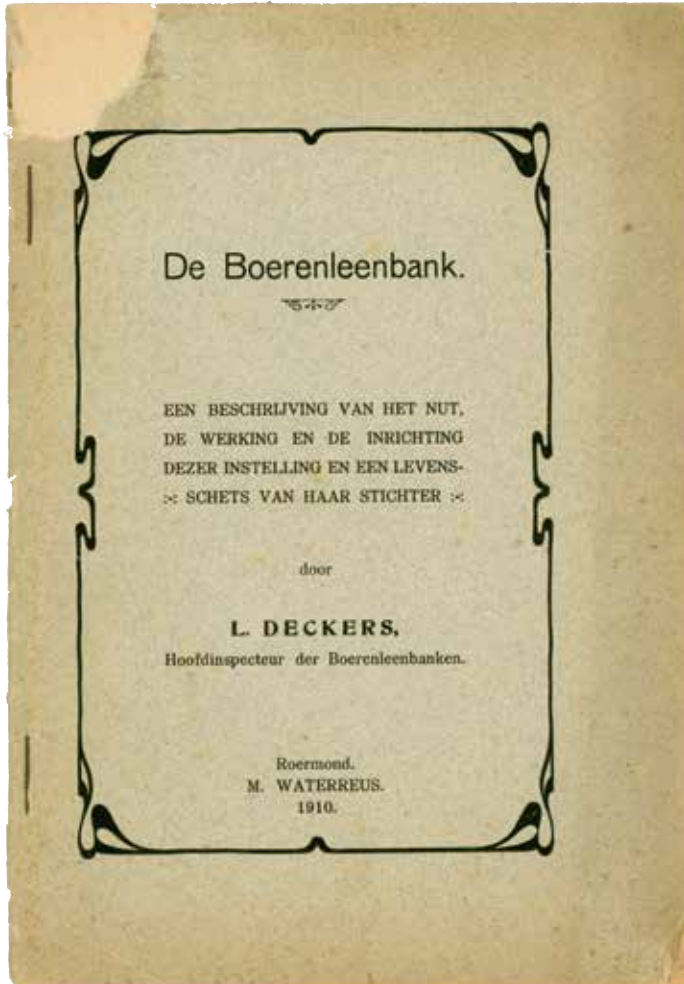
Naarmate de banken een steviger financiële basis kregen, kwam er ruimte om een klein deel van de winst te gebruiken voor kleine giften aan organisaties en goede doelen die ten goede kwamen aan de gehele plaatselijke gemeenschap. Dat kon zijn de parochiebibliotheek of de kruisvereniging. Het zijn slechts twee voorbeelden van een lijst die met de jaren groter werd. Dat gold overigens evenzo voor de bedragen.

Sparen

Vanaf het begin werden de dorpsgenoten aangemoedigd te sparen. De banken gebruikten de spaarinleg voor de kredietverlening aan de leden. Op de bijeenkomsten van de bank wees de (geestelijk) adviseur de aanwezigen op de deugd en het nut van spaarzin. Verder wees hij zijn gehoor erop dat door het naar de bank te brengen dit spaargeld productief kon worden aangewend ten bate van de hele gemeenschap. Om de spaarzin te bevorderen had de bank in Nuth in de eerste statuten (artikel 5) opgenomen dat elk lid bij intrede een spaarboekje kreeg tegen betaling van 10 cent.

Met de jaren steeg bij alle banken het aantal spaarders en daarmee het spaarsaldo. De inleg varieerde per persoon. De bedragen liepen uiteen van 35 cent tot een paar honderd gulden. In de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog accepteerden de bestudeerde banken ook 'Duitsch geld' (geen vreemde valuta rekening, maar omwisseling). In 1901 in Eys gebeurde dat tegen een vooraf vastgestelde koers van 59 cent of tegen de 'cours van den dag', zoals in 1902 in Schinnen.³⁷ Het al of niet

37 ARN, CZL inv.nr. SIM_10; Notulen 1^e algemene vergadering, 18 februari 1901; *idem*, inv.nr. SCH_09; Notulen bestuursvergadering, 2 maart 1902.

In tal van boekjes en brochures werd de oprichting van boerenleenbanken gepropageerd en het nut van spaarzin onderwezen. Collectie SHCL.

accepteren van Duitse marken was tot 1914 zelden een agendapunt op de vergaderingen van het bestuur, de raad van toezicht of op de algemene ledenvergadering. Een van de redenen was dat er in Limburg nog altijd veel Duitse en Belgische munten circuleerden, ondanks de verwoede pogingen van de Nederlandse overheid om het vreemde geld uit het binnenlandse betalingsverkeer te weren.³⁸ De brede

38 Mooij, 'Guldens'; Jaap Barendregt, 'Vreemd geld in Nederland in de laatste twee eeuwen', in: W.W. Boonstra en S.C.W. Eijffinger (red.), *Een klassiek econoom met een brede blik. Opstellen aangeboden aan prof. dr. Hans Visser* (Den Haag 2008) 247-255.

acceptatie van Duits geld veranderde na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, waarover later meer.

Rond 1914 gingen sommige banken over tot het instellen van een minimum inlegbedrag van 50 cent of 1 gulden. Begin augustus 1914 zagen de banken dat er meer spaargeld dan normaal in augustus werd teruggevraagd. Om problemen te voorkomen werd op centraal niveau besloten dat er per persoon niet meer dan 25 gulden per week kon worden opgenomen. Toen de rust weer wat was teruggekeerd werd dat bedrag per 26 augustus verruimd tot 100 gulden per week per boekje en per 14 september tot 300 gulden. Op 24 oktober waren alle beperkingen weer voorbij.³⁹

Zeker in de in vele opzichten moeilijke en economisch zware jaren 1914-1918 werden de leden en de overige dorpsbewoners aangespoord om meer te sparen, omdat er in sommige periodes minder werd ingelegd dan in voorgaande jaren. Ook speelde mee dat er veel spaargeld werd teruggevraagd en niet duidelijk was hoe het spaargedrag zich gedurende het jaar zou ontwikkelen.⁴⁰ Aan het einde van 1914 kon opgelucht worden vastgesteld dat er dat jaar toch meer, zij het minder dan in andere jaren, spaargeld was binnengekomen dan er door de banken was terugbetaald.⁴¹ Niettemin bleef spaargeld in de jaren 1914-1918 een aandachtspunt van de kassier en het bestuur.

In het voorjaar van 1915 drong de kassier van Wijnandsrade in de algemene vergadering er bij de aanwezigen op aan dat er meer spaargeld moest binnenkomen. 'Sinds augustus is de oorlog en vooral de daardoor ontstane lage koers van der marken daarop van grooten invloed geweest, maar dat neemt niet weg dat er nog heel wat geld naar de Boerenleenbank kan gebracht worden, dat nu renteloos ligt'. De adviseur onderstreepte de woorden van de kassier en spoorde leden en niet-leden aan gebruik te maken van de bankinstelling.⁴² Een vergelijkbare oproep was in 1917 te horen op de algemene vergadering in het veel grotere Schinnen, waar de voorzitter de 110 aanwezige leden wees op de mogelijkheid dat zij ook kleine sommen konden inleggen, dat het geld bij de bank goed werd bewaard en dat het te allen tijde kon worden opgevraagd.⁴³ In beide gevallen, maar ook bij de naburige boerenleenbanken laten de cijfers over de jaren 1914-1918 een jaarlijkse groei zien van spaargeld en een vermeerdering van het aantal spaarders. Verder laten de cijfers zien dat in die jaren de omvang van de verleende voorschotten achterblijven bij de aanwas van ingelegde spaargelden, maar de mate waarin verschilt per bank.⁴⁴

39 CCB, Jaarverslag over 1914, 8.

40 *Ibidem*; *idem*, Statistiek aangesloten banken, 1914-1918.

41 *Ibidem*, 1914.

42 ARN, CZL inv.nr. WYN_02; Notulen algemene vergadering, 15 maart 1915.

43 ARN, CZL inv.nr. SCH_09; Notulen algemene vergadering, 29 april 1917.

44 CCB, Statistiek aangesloten banken, 1914-1918.

Wapenschild van de in 1898 in Eindhoven opgerichte Coöperatieve Centrale Boerenleenbank. Collectie Rabobank Bedrijfshistorie.

Coöperatieve Centrale Boerenleenbank

Om de kleinschaligheid van de lokale kredietcoöperaties te ondervangen voorzag het systeem-Raiffeisen in een aansluiting bij een overkoepelende organisatie. Met steun van de boerenbonden ontstonden in 1898 achtereenvolgens de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Bank (CCRB) in Utrecht en de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank (CCB) in Eindhoven. De laatstgenoemde organisatie ontstond uit de heersende onvrede bij de zuidelijke bonden (waaronder de LCB) over onder meer het ledenbeleid van de CCRB. Deze accepteerde namelijk uitsluitend leden die een coöperatieve vereniging waren. De vertegenwoordigers van de zuidelijke bonden gaven echter de voorkeur aan erkende verenigingen als rechtsvorm voor de banken. In het laatste geval waren de eisen minder streng en minder uitgebreid. In tegenstelling tot de Utrechtse organisatie zou de CCB vervolgens beide rechtsvormen toestaan. Voor de governance en de werking van het landbouwkrediet maakte het verschil in juridische basis echter niet uit. Wel was er sprake van een onderscheid op grond van levensbeschouwing, waarbij de CCB een katholieke signatuur had en de CCRB weldra een algemeen karakter kreeg, maar feitelijk protestants-christelijk georiënteerd was.⁴⁵

45 S. de Boer en C. Graafsma, *De andere bank. De Rabobank en het coöperatief bankieren* (Rabobank 2002) 10.

De coöperatieve centrale bankorganisaties zouden voor hun ledenbanken een aantal rollen en taken vervullen. Zij werden belangenbehartiger, kenniscentrum, bank der banken, girocentrale, centraal beleggingsinstituut en controleorgaan. Naast het lokale toezicht, waarvan de aard en de frequentie lokaal waren vastgelegd, hield de centrale organisatie via regelmatige inspecties namelijk toezicht op het beheer en de administratie van de ledenbanken. Deze situatie was een uitvloeisel van de dubbele coöperatieve structuur en statutaire verplichtingen.

Ook na de oprichting bleven de boerenbonden betrokken bij de CCB, waarbij zij het recht van aanbeveling hadden voor de benoeming van leden van de raad van toezicht van de centrale organisatie. Tot 1914 was dit recht voorbehouden aan de boerenbonden in Noord-Brabant en Limburg.⁴⁶ Zo hadden namens de Limburgse bond onder andere J.H.H. Pijls uit Schinnen en jhr. mr. L.H.J.F. van der Maersen de Sombreff uit Hulsberg zitting in de raad van toezicht. Beiden vervulden tevens een bestuursfunctie bij de bank in hun woonplaats. De boerenbonden zouden op bestuurlijk niveau tot de Tweede Wereldoorlog een belangrijke vinger in de pap houden.

Tabel 1: Boerenleenbanken aangesloten bij CCB per provincie

Provincie	1898	1900	1905	1910	1915	1920
Noord-Brabant	14	31	67	108	147	188
Limburg	9	13	54	100	121	140
Gelderland	-	1	11	24	42	66
Overijssel	-	-	3	18	32	43
Zuid-Holland	-	-	7	13	20	23
Zeeland	-	1	7	7	6	7
Noord-Holland	-	-	4	4	5	5
Drenthe	-	-	-	4	5	7
Utrecht	-	-	-	4	5	6
Groningen	-	-	1	1	1	-
Friesland	-	-	-	-	2	5
Totaal	23	46	154	283	386	490

Bron: CCB, Statistiek aangesloten banken.

46 CCB, Jaarverslag over 1914, 9.

Borstbeeld van mgr. Th. van der Marck (1868-1953), geestelijk adviseur van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank in Eindhoven.

Foto: Bart Versteeg, Den Haag.

Zoals blijkt uit tabel 1 groeide het aantal boerenleenbanken dat zich aansloot bij de CCB snel, van 23 in 1898 tot 490 in 1920. In een tijdsbestek van 22 jaar vermeerderde het totaal aantal leden van circa 1.000 tot ruim 56.000. Eenzelfde, zij het nog snellere groei, voltrok zich bij de CCRB in Utrecht. Tussen 1904 en 1921 heeft er nog een derde centrale organisatie bestaan, te weten de Coöperatieve Centrale Christelijke Boerenleenbank (CCCB) in Alkmaar, die voor dit verhaal verder nauwelijks van enige betekenis is. Daarnaast waren er in heel Nederland nog een onbekend aantal niet-aangesloten landbouwkredietbanken.

De centrale bankorganisaties stimuleerden evenals de boerenbonden de verbreiding van het boerenleenbankwezen. In Limburg gebeurde dat onder andere door CCB-‘inspecteur voor de boerenleenbanken in Limburg’, kapelaan

J.M. Souren (1868-1951) uit Maastricht en het lid van de CCB-raad van toezicht, kapelaan Th.H.A.M. van der Marck (1868-1953). De laatstgenoemde was in 1898 betrokken geweest bij de vorming van de Boerenleenbank in Heel en stond als secretaris van de oprichtingsvergadering aan de wieg van de CCB. Wegens zijn overplaatsing naar Roermond moest hij zijn lidmaatschap van de bank in Heel en zijn toezichtfunctie bij de CCB in 1906 neerleggen. Om hem voor de organisatie te behouden benoemde de CCB hem toen tot haar geestelijk adviseur.⁴⁷ Buiten de organisatie werd hij bekend als auteur van het leerboek *Boerenleenbanken volgens het systeem-Raiffeisen*, dat in 1924 verscheen in de 14-delige serie *Het Bankwezen*. Ruim vier decennia lang zou mgr. Van der Marck in belangrijke mate de CCB-organisatie vorm geven.

Lokaal besloten de leden over het lidmaatschap van hun bank van de centrale organisatie. Met de groei van het georganiseerde landbouwkrediet kwamen er centrale voorschriften waaraan de ledenbanken zich dienden te onderwerpen. Zo waren de ledenbanken volgens de – door hen zelf goedgekeurde – statuten verplicht zich te onderwerpen aan de centrale inspectie en de boekhouding overeenkomstige centrale voorschriften. Mettertijd werden de statuten enige malen aangepast om ze in overeenstemming te brengen met de groei van de organisaties en met de nationale wet- en regelgeving.

Begin twintigste eeuw beschikten beide centrale organisaties over een inspectieafdeling. De inspecteurs controleerden één of meer malen per jaar de lokale banken. Bij die gelegenheid onderwierpen zij de administratie en het beheer van de banken aan een uitvoerige controle en toetsten zij de naleving van de statuten, van interne regelgeving en van de wet- en regelgeving. Na elke inspectie besprak de inspecteur zijn bevindingen met de leiding en de kassier van de betreffende bank. Voorts had de centrale inspectie tot taak te waarschuwen als door niet tijdige aflossingen of overmatige kredietverlening de liquiditeit van de lokale bank in gevaar dreigde te komen.⁴⁸ Gedurende de vier oorlogsjaren vroeg de interne organisatie van de aangesloten banken en van haar centrale organisatie de nodige aandacht, mede doordat zich nieuwe partijen meldden voor een financiering door de banken en de effecten die de oorlog had op de landbouw.⁴⁹ Daarnaast was er nog de problematiek rond de markten.

47 'In memoriam Mgr. Th.H.A.M. van der Marck', CCB, *Maandelijkse Mededelingen*, 1 september 1953.

48 In de periode 1900-1915 ontvingen de centrales een overheidsbijdrage. Zie J. Mooij, 'De Rabobank en het bancaire toezicht in Nederland, 1880-1980', in: Wim Boonstra, Hans Groeneveld en Enrico Versteegh (red.), *Nieuw vertrouwen na de crisis. Over bancaire leiderschap, toezicht, onderwijs en Europa* (Amsterdam 2014) 269-288.

49 Van Campen, Hollenberg en Kriellaars, *Landbouw en landbouwkrediet*, 169-200.

De oorlogsjaren 1914-1918

Hoewel Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog bleef, leidden de oorlogshandelingen buiten de landgrenzen vanaf begin augustus 1914 ook in Nederland tot een ontwrichting van het economische leven die in feite tot 1919 aanhield. De gevolgen van het uitbreken van de oorlog waren zeker in Limburg merkbaar. Dat hing onder andere samen met de economische en sociale relaties met het omringende buitenland, die vaak al dateerden uit de vorige eeuw of soms zelfs nog langer terug. De verwevenheid met het omringende buitenland was ook vele decennialang zicht- en merkbaar in de geldcirculatie waarbij de gulden, ondanks haar status van wettig betaalmiddel, het vreemde geld was en soms zelfs onvoldoende beschikbaar. Vanaf 1 mei 1907 waren betalingen in Belgisch geld niet langer toegestaan in de zuidelijke grensgebieden. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog kwam een vergelijkbaar verbod voor Duits geld eveneens ter sprake, maar daar bleef het bij.

Vreemd geld

Na het uitbreken van de oorlog zakten de koersen van de mark ten opzichte van de gulden. Deze ontwikkeling plus het stilvallen van de handel had tot gevolg dat over de hele linie de prijzen stegen. Sommigen namen bij de bank spaargeld op om zo de gevolgen van de teruglopende inkomsten te kunnen opvangen. Zoals hierboven al werd vermeld, waren er in de maanden augustus-oktober van 1914 bij de boerenleenbanken beperkende maatregelen van kracht om de uitstroom van spaargelden aan banden te leggen. Daarnaast kwam er onder andere bij de banken in Zuid-Limburg minder spaargeld binnen. ‘...door de enorm slechte’ wisselkoersen van marken en Belgische franken was het voor boeren en handelaren onaanvaardbaar om de ontvangsten uit de verkoop van vee of land- en tuinbouwproducten in Duitsland of België naar de bank te brengen. Boeren en handelaren bewaarden de opbrengsten daarom liever thuis in de hoop dat de wisselkoersen zouden verbeteren.⁵⁰ Terwijl er onduidelijkheid heerste over de in- en uitstroom van spaargelden ontvingen de bankbesturen meer leenaanvragen. Gezien de onduidelijke omstandigheden verbood de CCB haar ledenbanken voorschotten te verlenen aan na 2 augustus toegetreden leden. Later zou zij deze maatregel weer versoepelen. In de maanden daarna steeg het aantal leenaanvragen door kleine middenstanders. Volgens de statuten konden de boerenleenbanken – ook die in Zuid-Limburg – alleen kredietaanvragen in behandeling nemen, die betrekking hadden op de landbouw en dus niet van winkeliers en niet-

50 *Ibidem*, 180-182.

Spaarpot, Collectie Rabobank Bedrijfshistorie.

landbouwers.⁵¹ Gezien de bijzondere omstandigheden stemde ook de CCB ermee in dat daarvoor nu een uitzondering werd gemaakt.

Veel meer aandacht van zowel de bankbesturen als van de CCB vergde de 'Marken-kwestie' door het verder wegzakken van de koers van de mark. In het najaar van 1914 was de CCB al overgegaan om ontvangen marken te crediteren tegen de dagkoers in plaats van op afrekening (koers van 55 cent waarbij de definitieve afrekening volgde na verkoop).⁵² In april 1915 liet de CCB de ledenbanken per circulaire weten dat zij geen Duits geld meer accepteerde. Op het al gedeponeerde Duits geld werd nog wel 3 procent interest vergoed in marken. Vervolgens kwam de Marken-kwestie ter sprake op de algemene vergadering van de CCB in juni 1915, omdat deze problematiek in meer grensregio's speelde. Enkele boerenleenbanken en een onbekend aantal van hun leden beschikten over grote sommen Duits geld. Daarom had het bestuur gemeend '... naar een middel te moeten zoeken, om dit geld rentegevend te maken en den houders gelegenheid te schenken het later, wanneer de koers gunstiger zal zijn dan tegenwoordig, tegen

51 CCB, *Officiëel Verslag der Algemeene Vergadering*, 21 juni 1915, 22.

52 *Ibidem*, 15 december 1914, 65.

Hollandsch geld om te zetten.’ Dat had geleid tot het besluit om een afzonderlijk deposito te openen voor Duits geld. In het vervolg konden de aangesloten banken en hun leden hun marken naar de CCB zenden die er twee procent rente over vergoedde. Verder gold dat: ‘De zending geschiedt onder de nadrukkelijke voorwaarde, dat de deposant voor eigen risico de Centrale Bank opdraagt het geld uit te zetten bij de Preussische Central Genossenschaft-Kasse te Berlijn. Deze belegging is bijzonder solide’, aldus het vergaderverslag. Daar was echter een kleine ‘maar’ bij, want ‘Als Nederland onverhoopt met Duitschland in oorlog mocht komen, zal het moeilijk, misschien onmogelijk zijn, het geld dadelijk uit Berlijn terug te krijgen. Onze Centrale Bank maakt bij het aannemen van het Deutsche geld dan ook het beding, dat zij het den deposant niet behoeft terug te geven, indien zij het zelf niet uit Berlijn terug kan krijgen.’⁵³ Nog geen twee jaar later, in maart 1917, achtte het CCB-bestuur het niet langer gewenst om marken in deposito te nemen, omdat ‘... geacht mag toch worden, dat de nu nog los komende Markten voor het overgrote meerendeel worden verkregen door den smokkelhandel’. De boerenleenbanken zouden om die reden eveneens geen marken meer aannemen.⁵⁴

Nieuwe klantgroepen

Tijdens de oorlogsjaren dienden zich bij de banken nieuwe klantgroepen aan. Daaronder bevonden zich ook de boerenbonden. Al een kleine 20 jaar regelden de lokale boerenbonden de gezamenlijke inkoop van meststoffen en veevoeders voor hun leden. De bonden genoten krediet van de leveranciers zodat zij nauwelijks een beroep hoefden te doen op de boerenleenbank. Dat veranderde na 1 augustus 1914, toen leveranciers contante betaling verlangden, soms zelfs voor afzending van de goederen. De boerenbonden beschikten niet over bedrijfskapitaal en moesten zodoende noodgedwongen, zoals in het najaar van 1914 in Schinnen, een beroep doen op de boerenleenbank.⁵⁵ Gezien de buitengewone situatie ging de CCB hiermee akkoord met dergelijke leningen in rekening-courant, mits de bestuurders van de betreffende bonden zich hoofdelijk borgstelden. Vanwege de grote bedragen die daarmee gemoeid gingen, moesten de banken per aanvraag vooraf goedkeuring aan de CCB vragen.⁵⁶

Een tweede nieuwe klantgroep waren de gemeentebesturen die tijdens deze oorlogsjaren een belangrijke rol kregen in de voedselvoorziening. Dit was een uitvloeisel van de nieuwe overheidsmaatregelen voor allerlei sectoren van

53 *Ibidem*, 21 juni 1915, 22-23.

54 CCB, Notulen der 160e Bestuursvergadering, 12 maart 1917.

55 ARN, CZL inv.nr. SCH_09; Schrijven aan CCB, 15 november 1914.

56 CCB, *Officieel Verslag der Algemeene Vergadering*, 21 juni 1915, 4-5.

de Nederlandse economie waaronder de landbouw. Op 3 augustus 1914 was de Levensmiddelenwet afgekondigd om te voorkomen dat door hamsteren van de bevolking er voedseltekorten en prijsstijgingen zouden ontstaan. Hoewel deze wet primair een preventief karakter had, gaf zij burgemeesters de bevoegdheid om onder bepaalde voorwaarden beslag te leggen op huishoudelijke goederen, levensmiddelen en brandstoffen om die vervolgens tegen redelijke prijzen ter beschikking te stellen aan de inwoners.⁵⁷ Door de geringe voorraad aan broodgraan en de snel stijgende graanprijzen gingen de autoriteiten al snel over tot inbeslagname van tarwe en rogge. In 1915 werden boeren verplicht rogge te leveren. Echter menig Zuid-Limburgs gemeentebestuur beschikte niet over voldoende middelen om hen te betalen en wendde zich vervolgens tot de plaatselijke boerenleenbank om een voorschot. Of het bankbestuur kreeg na afkondiging van de Distributiewet in augustus 1916, zoals in Hulsberg, de aanvraag voor een voorschot in rekening-courant ‘...om te voorzien in het noodige kasgeld voor de verstrekking van goedkope levensmiddelen aan alle ingezetenen’.⁵⁸ Afhankelijk van het gevraagde bedrag moesten de banken de lening ter goedkeuring aan de CCB voorleggen.

Na de oorlog namen de economische activiteiten weer toe, zo blijkt uit de activiteiten van de verschillende boerenleenbanken in Zuid-Limburg. Er kwamen nieuwe financieringsaanvragen binnen voor leningen ten behoeve van de aankoop/uitbreiding van boerderijen of voor aankoop van een perceel land of de uitbreiding van de veestapel etc. Ook kregen sommige banken nu meer aanvragen voor de financiering van de aankoop van een woning of een stuk grond. De verdere ontwikkeling en de groei van de boerenleenbanken en de andere coöperaties in de agrarische sector in Limburg zette zich voort, maar de beschrijving daarvan valt echter buiten het bestek van deze bijdrage.

Tot besluit

In de tweede helft van de negentiende eeuw kwamen er in Zuid-Limburg, net als in de rest van Nederland, verschillende nieuwe samenwerkingsverbanden van boeren tot stand. De vorming en naderhand ook formele oprichting van deze verenigingen was dikwijls geïnitieerd en gestimuleerd door de landbouwmaatschappijen, land- en tuinbouwverenigingen, de boerenbonden en door de dorpsclerus. Deze naar Duits voorbeeld gevormde dorpsverenigingen (casino's) organiseer-

57 I.J. Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-Economische Geschiedenis van Nederland, 1795-1940* (Leiden 1983) 435-458.

58 ARN, CZL inv.nr. HUL01_08.

den de aankoop van mest- en hulpstoffen, regelden onderlinge verzekeringen en organiseerden landbouwonderwijs en voorlichting. Vanaf het einde van de negentiende eeuw zouden deze activiteiten in de provincie Limburg grotendeels worden overgenomen door de Limburgsche Christelijke Boerenbond/Limburgsche Landbouw Bond en de met hun steun opgerichte coöperaties. Van meet af aan ijverde de Limburgse boerenbond voor de oprichting van kredietcoöperaties naar het systeem-Raiffeisen. Deze boerenleenbanken boden hun leden naast een meer op de agrarische sector passende en goedkopere financieringsmogelijkheid ook zeggenschap in bancaire zaken. Daarbij openden zij voor de hele dorpsgemeenschap de mogelijkheid om te sparen en over het spaartegoed bij de bank rente te ontvangen.

De oprichting en ontwikkeling van de boerenleenbanken werd in hoge mate bepaald door de plaatselijke omstandigheden, maar het gros van de boerenleenbanken ontstond in de periode 1900 en 1920. In Zuid-Limburg kwamen tussen 1896 en 1920 een 30-tal boerenleenbanken tot stand die zich op een na allemaal aansloten bij de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank in Eindhoven. Anders dan bij haar ledenbanken uit Noord-Brabant konden in deze periode bij haar ledenbanken in Limburg ook niet-boeren terecht voor een financiering. Voor alle boerenleenbanken overigens gold dat de mogelijkheden tot kredietverlening vooral afhankelijk was van de hoeveelheid ingelegde spaargelden. Bij de Zuid-Limburgse banken konden dat guldens zijn, maar ook marken en Belgische franken. Gezien de geografische ligging en de oriëntatie op het omringende buitenland voor de inkoop en afzet van landbouwproducten en de handel in vee, maar ook door de opbrengst van bijvoorbeeld pachten was er veel vreemde munt in omloop. Hoe gangbaar deze situatie was, bleek wel uit de problemen die ontstonden na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914. Deze oorlogsjaren zorgden voor een kentering. In hoeverre deze van tijdelijke of permanente aard was zal toekomstig onderzoek moeten uitwijzen. Datzelfde geldt voor tal van andere economische, sociale, organisatorische en bancaire aspecten die in deze verkennende bijdrage over de vroege geschiedenis van de coöperatieve boerenleenbanken in Zuid-Limburg niet aan bod zijn gekomen.

Bart Delbroek en Leen Roels

**ECHE VENTEN: EEN VERKENNEND
ONDERZOEK NAAR MANNELIJKHEID
BIJ LIMBURGSE MIJNWERKERS**

Abstract

Real men: an exploratory research into masculinity among Belgian-Limburg miners

In this article we want to initiate a gender approach in the study of the labour market for miners in Limburg, in particular by looking at the ways in which miners defined and expressed their masculinity. Interviews, testimonies and a number of contemporary sources show that miners in the Belgian Limburg mines defined and expressed their masculinity by working hard, being competitive, having lots of after-work activities, not showing fear and minimizing risks. The gender identity among miners in the Campine area arose partly as a result of broader socio-economic evolutions: underground women's work was banned in Belgium since 1911, which made the underground the exclusive terrain of men. Another decisive factor was the drastically new labour organization that was introduced by the Limburg mining companies. The traditional miners' occupation lost much of its charm through mechanization and stricter supervision. Professional knowledge and autonomy were (partly) replaced by physical strength and competitiveness. This analysis shows that employers also used a certain form of hegemonic masculinity strategically.

In dit artikel willen we een eerste aanzet geven tot een gender-benadering in de studie van de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in Belgisch-Limburg, met name door te kijken naar de manieren waarop mijnwerkers hun mannelijkheid definieerden en uitten.¹ Masculinity kan niet worden beschouwd als een statisch begrip waarmee mannen worden geboren, maar als een *complex expression of male practices, consciousness, and cultural representation developed in specific contexts in constant interaction with subjects gendered as female and with other men.*²

Het concept *masculinity* kende vooral in de jaren 1990 een grote opgang binnen het domein van de arbeidsgeschiedenis. De werkvloer speelt immers een centrale

- 1 Onderzoek naar mannelijkheid kan in sommige gevallen ook leiden tot concrete initiatieven op de werkvloer. Om de problemen met risicovol gedrag van Australische mijnwerkers in te tomen, ontwikkelden een aantal steenkoolmijnen in West-Australië trainingsprogramma's over gender en mannelijkheid. Dean Laplonge, 'Doing safer masculinities: addressing at-risk gendered behaviours on mine sites', *M/C Journal* 16 (2013) 2, 4.
- 2 Craig Heron, 'Boys Will Be Boys: Working-Class Masculinities in the Age of Mass Production', *International Labor and Working-Class History* 69 (Spring 2006) 6-34, aldaar 7.

rol in de vorming van mannelijke identiteit en mannelijkheid: *work, in the sense of a job, and the workgroup were prime sources of a sense of self, of individual and collective identity for men.*³ Veel onderzoek heeft zich toegespitst op door mannen gedomineerde beroepen, zoals in professionele sporten, de spoorwegen, de bouwsector, landbouw, bosbouw, transport, de marine en het leger, en industriële sectoren zoals de auto-, staal- en mijnindustrie.⁴ Deze sectoren leken gedurende de twintigste eeuw een vruchtbare voedingsbodem voor het ontstaan van een specifieke vorm van hyperviriele mannelijkheid die werd gekenmerkt door een focus op fysieke kracht, competitiviteit, agressiviteit, risicovol gedrag en het bagatelliseren van ongezonde werkomstandigheden. Het lichaam staat er steeds centraal, in allerlei vormen van gedrag:

*applying muscular strength on the job, coping with the heat and grime of the workplace, suffering crippling injury or illness [...], eating for nourishment, drinking for pleasure (and to get drunk), playing demanding sports, performing sexually, fighting with and violently assaulting others, and swaggering, shouting, whistling, singing, swearing, belching, and farting in deliberately performative ways.*⁵

Sommige mannelijkheden worden meer geapprecieerd dan andere, ze staan in een hiërarchische relatie. Dit wordt de hegemonische mannelijkheid genoemd: een cultureel geïdealiseerde vorm van mannelijkheid.⁶ Dit concept wordt al sinds de jaren 1970 gebruikt. Hoewel het niet zonder problemen is, blijft het een nuttige invalshoek in het onderzoek naar genderidentiteit. Gramsci's theorie van hegemo-

3 Keith McClelland, 'Rational and respectable men: gender, the working class and citizenship in Britain, 1850-1867', in: Laura Frader en Rose Sonya, *Gender and class in Modern Europe* (Ithaca New York 1996) 285, geciteerd in: Jeffrey Glasco, 'The seaman feels him-self a man', *International Labor and Working-Class History* 66 (2004) 40-56, aldaar 54.

4 E. Anderson en E.M. Kian, 'Examining media contestation of masculinity and head trauma in the national football league', *Men and masculinities* 15 (2012) 152-173; M. Ibanez en C. Narocki, 'Occupational risk and masculinity: the case of the construction industry in Spain', *Journal of workplace rights* 16 (2011) 2, 195-217; D. Iacuone, 'Real men are tough guys: hegemonic masculinity and safety in the construction industry', *Journal of Men's studies* 13 (2005) 247-266; B. Brandt en M.S. Haugen, 'From lumberjack to business manager: masculinity in the Norwegian forestry press', *Journal of Rural studies* 16 (2000) 343-355; R. Hinojosa, 'Doing hegemony: military men and constructing a hegemonic masculinity', *Journal of men's studies* 18 (2010) 2, 179-194; Steven Maynard, 'Rough Work and Rugged Men: The Social Construction of Masculinity in Working-Class History', *Labour/Le Travail* 23 (1989) 159-169; Stephen Meyer, 'Rugged manhood: the aggressive and confrontational culture of US Auto workers, 1930-1960', *Journal of social history* 36 (2002) 125-147; Paul Taillon, 'To make men out of crude material: work culture, manhood and unionism in the railroad running trades, c 1870-1900', in: Roger Horowitz (ed.), *Boys and their toys, masculinity, technology and class* (New York 2001) 33-54.

5 Heron, 'Boys Will Be Boys', 8.

6 Mike Donaldson, 'What is Hegemonic Masculinity?', *Theory and Society*, Vol. 22, No. 5, Special Issue: Masculinities (Oct. 1993) 643-657.

nie verklaart hoe een dominante (economische) klasse de maatschappij controleert en haar perspectief op de situatie opdringt. Hegemonie houdt overtuiging van het grootste deel van de bevolking in, met name via de media en de organisatie van sociale instellingen op een manier die ‘natuurlijk’, ‘gewoon’, ‘normaal’ lijkt. Het idee van hegemonie biedt een manier van praten over overkoepelende ideologieën op het niveau van alledag, als vanzelfsprekende ideeën en praktijken ‘met instemming’ en ‘zonder dwang’. De staat is essentieel betrokken bij de handhaving ervan door het straffen of verbieden van non-conformiteit. Het idee van hegemonische mannelijkheid wordt voorgesteld als een vorm van mannelijkheid die in contrast staat tot andere minder dominante of achtergestelde vormen van mannelijkheid, m.a.w. de dominante vorm van mannelijkheid binnen een maatschappij of groep.⁷ Hoewel weinig tot geen mannen echt volledig dit soort ‘ultieme’ mannelijkheid bezitten, vormt het wel een normatief kader, een standaard voor wat het betekent een ‘echte’ man te zijn. De bezitters van deze vorm van geïdealiseerde mannelijkheid zijn ook niet noodzakelijk de machtigsten in de maatschappij, hoewel het hun zeker een bepaalde vorm van autoriteit verleent. Bovendien is deze hegemonische mannelijkheid steeds onderhevig aan verandering, ten gevolge van economische en culturele evoluties.⁸

Mannelijkheid (en gender in het algemeen) is in die zin een culturele constructie waarbinnen actoren betekenis geven aan hun ervaringen. Er is sprake van *a subjective social reality in which expectations are perceived or enacted, often incorporated into the daily routines that constitute taken-for-granted ways of behaving*.⁹ Het is een geheel van sociale gedragscodes die mannen leren te reproduceren.¹⁰ Die mannelijkheid komt tot uiting binnen de dagelijkse routine, bijvoorbeeld door microrituelen en gedragingen die mannelijkheid bewijzen.¹¹ Het is individueel gedrag gebaseerd op de verplichtingen die verweven zitten in dagdagelijkse sociale interactie, niet alleen ten aanzien van andere groepen (bijvoorbeeld vrouwen), maar ook bepalend voor de interne hiërarchie (in voorliggend geval dus mijnwerkers onderling, en ten aanzien van bijvoorbeeld werkgevers).¹² Daardoor lijkt mannelijkheid natuurlijk en het geconstrueerde blijft dus verborgen. Een laatste kanttekening hierbij: voor de meeste betrokkenen lijkt deze mannelijkheid weliswaar natuurlijk, maar zij

7 Jeff Hearn, ‘From hegemonic masculinity to the hegemony of men’, in: *Feminist Theory*, Sage Publications (London 2004) 53-55.

8 Hearn, ‘From hegemonic masculinity’, 56.

9 David Wicks, ‘Institutional bases of identity construction and reproduction: the case of underground coal mining’, *Gender, work and organization* 9 (2002) 3, 308-335, aldaar 317.

10 John Beynon, *Masculinities and culture* (Philadelphia 2002) 2.

11 Andrea Matosevic, ‘Industry forging masculinity: ‘tough men’, hard labour and identity’, *Nar. Umjet* 47/1 (2010) 29-49, aldaar 32.

12 Glasco, ‘The seaman’, 4.

Mannenpraat onder een poster met naakte dame. Groep oud-mijnwerkers bijeen op het station van Hasselt ten tijde van de mijnstakingen in 1987. Foto: Tony van Galen.

kan ook sterk als keurslijf ervaren worden voor hen die zich niet kunnen of willen conformeren.¹³

Het ondergrondse is verborgen onder het oppervlak, de mijnen zijn mysterieus en roepen een gevoel van gevaar en risico op. Als gevolg van deze factoren wordt deze ondergrondse wereld zowel door de maatschappij als de mijnindustrie zelf op een zeer ‘gengerde’ manier gezien.¹⁴ In het publieke discours en traditio-

13 Dit wordt duidelijk aangetoond door de getuigenis van transgender Stefanie in het artikel van Cornips en Van den Hengel, elders in dit volume. Mijnwerkerszoon Billy Elliot verkiest in de gelijknamige film balletles boven boksen, zoals zijn vader wil. Het leven van de extremitieke Welsche worstelaar Adrian Street, voormalig mijnwerker, werd door Jeremy Deller vereeuwigd in de documentaire ‘So Many Ways To Hurt You, The Life and Times of Adrian Street’ (<http://www.jeremydeller.org/SoManyWays/SoManyWays.php>).

14 Kuntala Lahiri-Dutt, ‘Bodies in/out of place: hegemonic masculinity and kamins’ motherhood in Indian coal mines’, Routledge, *South Asian History and Culture* (2013) 1.

nele voorstellingen worden mijnen ‘genaturaliseerd’ en genormaliseerd als mannelijk domein, als de meest voor de hand liggende werkplek voor mannen door hun fysieke en biologische eigenschappen: *The mines are also male in a discursive and cultural way because the work, the profession and the workplace culture has strong symbolic links to masculinity.*¹⁵ Populaire beeldvorming heeft deze waargenomen mannelijkheid van de mijnindustrie nog verder versterkt. Allen schrijft hierover: *Mining evokes popular images of hard unrefined men, distinct and separate from other workers, hewing in mysterious dungeons of coal: dirty, strange men, in some ways frightening and for this reason repellent, yet attractive because they are masculine and sensuous....*¹⁶ Op zich is dit uiteraard al een constructie: de situatie in de negentiende eeuw was heel anders. Toen werd de deelname van vrouwen in het arbeidsproces van de mijn als vanzelfsprekend gezien.¹⁷ We verwijzen hier ook naar de rol van de overheid of staat in het handhaven van de hegemonie en het verbieden van non-conformisme: vrouwenarbeid in de Belgische mijnen verdween na afkondiging van de wet van 13 december 1889 betreffende de arbeid van vrouwen, jongeren en kinderen in de nijverheidsgestiten. Alleen kinderen en vrouwen jonger dan 21 jaar die ondergronds werkten werden toen geweerd. Pas vanaf 1911 werd de ondergrondse mijnarbeid voor alle vrouwen verboden.¹⁸ Zo ontstond een gegenderde arbeidsverdeling: vrouwen werden vooral geacht de zorg voor de mannelijke mijnwerkers op zich te nemen, zodat deze het zware werk ondergronds zouden aankunnen.¹⁹ Deze sector was dus niet a priori het exclusieve terrein van mannen, maar de gewijzigde arbeidsomstandigheden bij het begin van de twintigste eeuw maakten het wel een vruchtbare voedingsbodem voor het ontstaan van een hyperviriele mannelijkheid.²⁰ Mechanisering, het nauwe toezicht door een sterk autoritair personeelskader, en allerlei vormen van rationalisatie devalueerden het traditionele mijnwerkersberoep, wat een directe weerslag had op de gangbare patronen van mannelijkheid in de mijnindustrie, voordien eerder gebaseerd op vakkennis. Dominant werd de mannelijkheid waarbij fysieke kracht en competitiviteit centraal stond.

Voor de geschiedschrijving van de Belgisch-Limburgse steenkoolindustrie vormt mannelijkheid een nog niet eerder belicht aspect van de arbeidsmarktstra-

15 Lena Abrahamsson en Margaret Sommerville, ‘Safety, learning and masculinity in the Australian coal mines’ (Paper to the conference From grounded skills to sky-qualifications, Kiruna 17-19 August 2005) 3.

16 Victor L. Allen, *The Militancy of British Miners* (Shipley 1981) 4.

17 Leen Roels, *Het tekort. Studies over de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in het Luikse kolenbekken vanaf het einde van de negentiende eeuw tot 1974*. Maaslandse Monografieën, 77 (Hilversum 2014) 71.

18 *Ibidem*, 75.

19 Ad Knotter, ‘Mining’, in: Karin Hofmeester & Marcel van der Linden (ed.), *Handbook The Global History of Work* (Berlin/Boston 2018) 251.

20 Matosevic, ‘Industry forging masculinity’, 39.

tegieën van werkgevers en werknemers.²¹ Onze probleemstelling en belangrijkste onderzoeksvraag is dan ook: Zijn er voorbeelden te vinden in het dagelijkse gedrag van mijnwerkers op en naast de werkvloer, die het bestaan van een vergelijkbare hegemonische mannelijkheid, zoals in andere mijnbouwgebieden en industriële sectoren, doen vermoeden? We onderzoeken achtereenvolgens de fysieke kracht en het competitieve, het omgaan met gevaren, het ontspanningsleven en de houding ten aanzien van elkaar en anderen. Hoe werd dit soort mannelijkheid in de Limburgse mijnen geconstrueerd? Wat was de rol van mijndirecties en arbeiders en hoe beïnvloedden externen dit beeld? Hoe kwam deze mannelijkheid tot uiting? Waarom is dit soort mannelijkheid ontstaan in mijnen?

Omdat mannelijkheid vaak als zo vanzelfsprekend en dus onzichtbaar wordt beschouwd, hoeft het wellicht niet te verbazen dat historische bronnen over het bestaan van een specifieke vorm van mannelijkheid van mijnwerkers eerder dun gezaaid zijn. We trachtten dan ook vooral uitingen van het bestaan van een hegemonische masculiniteit – en dus van een verwachte manier van gedrag – te vinden aan de hand van de banale, dagelijkse activiteiten op de werkvloer. We baseerden ons daarbij vooral op eerder eigen onderzoek en een aantal interviews met mijnwerkers, die in 2015 in het kader van het Jaar van de Mijnen (Nederland) werden afgenomen in opdracht van Erfgoedcel Mijn-Erfgoed. Ter gelegenheid van de herdenking van de aankondiging van de sluiting van de Nederlandse mijnen organiseerde de Erfgoedcel samen met Nederlandse en Waalse collega's uitwisselingsmomenten voor oud-mijnwerkers. Tijdens deze ontmoetingen werden gelijkenissen en verschillen omtrent immateriële mijnwerkerscultuur meteen duidelijk. De methodiek van de mondelinge geschiedenis werd benut om deze interessante bevindingen vast te leggen. De interviews werden afgenomen op zaterdag 11 april 2015 en zaterdag 26 september 2015. Mondelinge bronnen zijn bij uitstek geschikt om mentaliteitsgeschiedenis (gedachten en gevoelens in het verleden) te bestuderen.²² Deze bronnen leggen niet meteen feiten bloot, maar verhalen duidelijk een bepaalde subjectiviteit/subjectieve ervaringen. Frank Barrett die de constructie van hegemonische mannelijkheid in de Amerikaanse marine onderzocht maakte

21 Bart Delbroek, *In de put. De arbeidsmarkt voor mijnwerkers in Belgisch-Limburg, 1900-1966*. Maaslandse Monografieën, 79 (Hilversum 2016).

22 'Een mentaliteit is eigen aan een groep. Zij bestaat enerzijds uit de voorstellingen die een groep zich maakt van de wereld en van de maatschappij waarin zij leeft, en anderzijds uit collectieve gedragspatronen zoals rituelen, waarin deze voorstellingen worden uitgedrukt en aan volgende generaties overgedragen. Een mentaliteit heeft naast cognitieve ook affectieve componenten. De leden van een groep kunnen deelhebben aan een bij die groep horende mentaliteit zonder dat zij zich daar (geheel) van bewust zijn'. Zie ook: https://www.heemkunde-vlaanderen.be/images/Bladwijzer19_mentaliteitsgeschiedenis.pdf

eveneens gebruik van interviews als belangrijkste bron.²³ Dergelijk onderzoek kan ook gebaseerd worden op reeds bestaande interviews of mondelinge bronnen/getuigenissen. Gedurende de laatste 30 jaren verschenen verschillende publicaties, waarin eveneens gesprekken met mijnwerkers en hun families aan bod kwamen.²⁴ In deze interviews werd zelden of nooit gericht gevraagd naar mannelijkheid, maar het feit dat deze tot uiting komt binnen de dagelijkse routine, maakt deze getuigenissen goed bruikbaar voor voorliggend onderzoek.

We zijn er ons van bewust dat deze benadering niet geheel zonder problemen is. Mannelijkheid is zoals eerder aangegeven immers voortdurend aan verandering onderhevig: *working-class masculinities were not fixed, static, or universal, but shaped in specific ways in different contexts and subject to challenges and re-negotiation over time.*²⁵ Met andere woorden, oud-mijnwerkers – in een periode na de mijnsluitingen en met meer afstand tot hun werk dan vroeger – zullen met een iets andere blik naar hun verleden en hun mijnwerkersidentiteit terugkijken. Bovendien is het niet altijd even makkelijk te achterhalen over welke periode de getuigen spreken. Niettemin hopen we met deze nieuwe invalshoek tot een aantal nieuwe inzichten over het dagelijks gedrag van de Limburgse mijnwerkers te komen.

Echte venten kunnen hard werken

Uit de literatuur blijkt duidelijk dat arbeiders in door mannen gedomineerde sectoren een nogal ongebruikelijke houding hadden ten opzichte van hard, zwaar en vuil werk. Het vertonen van fysieke kracht, bewezen door lang en hard werken, is essentieel voor het uiten van de eigen mannelijkheid. Ook Limburgse mijnwerkers lijken aan dit profiel te beantwoorden. Dat het beroep van ondergrondse mijnwerker zwaar was lijdt geen twijfel: 'Kolenhouwer zijn is zwaar werk. Het begint al vóór ge aan het front staat: de hele weg daar naartoe minstens twintig kilo materiaal meedragen: de boorhamer die op perslucht werkt, de boorijzers, de *piqueur* ...'.²⁶ Niettemin was (en is) de beroepstrots groot. In zowat alle gesprekken met Limburgse oud-mijnwerkers hoor je de voldoening waarmee ze over hun vroegere

23 Frank J. Barret, 'The organizational construction of hegemonic masculinity: the case of the US Navy', *Gender, Work and Organization* 3 (July 1996) 3, 129-142.

24 T. de Rijck en G. Van Meulder, *De ereburgers. Een sociale geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers* (Berchem 2000); I. Vandekerckhove, *De eeuw van het zwarte goud* (Hasselt 2001); F. Delarbre, B. Delbroek e.a. (eds), *De Koolputters. Geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers* (Zwolle 2005-2007); Werkgroep Mijnwerkersgeschiedenis, *In de mijn is iedereen zwart* (Berchem 1984).

25 Heron, 'Boys Will Be Boys', 6.

26 Oud-kolenhouwer Frans, in: Vandekerckhove, *De eeuw van het zwarte goud*, 10.

Twee mijnwerkers aan het kolenfront in de Mijn van Beringen, omstreeks 1958. De foto biedt een geïdealiseerd beeld: niet alleen waren de kolenlagen doorgaans veel lager, scheenbeschermers werden vaak niet gedragen. Archief Mijnmuseum Beringen.

werk spreken. Meerdere getuigen verklaren dat ze nog steeds in de mijn zouden gaan werken, indien ze weer zouden openen, maar dan liever toch niet meer in die zware en ongezonde werkomstandigheden. Louis Vaes: ‘Mocht ik jong zijn en opnieuw een stiel beginnen, ik zou opnieuw mijnwerker worden. Alleen zou ik dan zo zot niet meer zijn, want de reuma kreeg ik doordat ik bezweet van het werk in de koelte van de tocht terecht kwam. Water of wat ook deerde mij niet. Ik zag toch zo gaarne “kool” komen. En de mensen van Zwartberg die konden werken’.²⁷ Het wordt meteen duidelijk dat genderidentiteit geen statisch gegeven is. Onder

27 R. Thomas, *Tussen schachtoren en steenstort. Oorsprong en verleden van een Zwarte Berg, zijn zwart goud en de mijnwerkers die er leefden* (Opglabbeek 2002) 279.

meer het verdwijnen van de mijnindustrie laat toe dat oud-mijnwerkers met meer afstand naar hun vroegere arbeidscultuur kunnen terugblikken. Walter:

dat werk, dat is toch wat geweest. Maar ge kunt dat niet meer doorgeven aan uw kinderen. [...] Die warmte, of tot uw navel in het water en koud. En daar moest gewerkt worden. Hoe gaat ge dat overbrengen? Er zijn ontploffingen geweest, er zijn doden geweest. Hoe gaat ge dat overbrengen? Ge leeft daar op dat moment in, met uw gezin, en iedereen leeft daarin mee. Maar na de sluiting van de mijn, wat houdt ge daarvan over? Wat blijft daarvan hangen?²⁸

Een mijnwerker was dus iemand die hard moest kunnen werken, en die niet bang was van de omstandigheden. Naar aanleiding van een staking van schachtarbeiders in juli 1917 in de mijn van Beringen rapporteerde ingenieur Lecomte aan zijn leidinggevende: ‘Het zijn geen mijnwerkers, het zijn maar manoeuvres die nooit een schacht gezien hebben en die het opgeven als er een beetje water valt.’²⁹ Een Marokkaanse wervingsagent, liet zich in een brief aan de directeur-generaal van Fedechar laatdunkend uit over arbeiders uit het zuiden van Marokko: *Vous savez très bien et par expérience que les ouvriers de la zone sud du Maroc ne sont que des coiffeurs, des petits boutiquiers ou artisans qui n’ont jamais travaillé dans les travaux durs comme ceux des mines, et conséquemment il faut les chercher dans la zone Nord, que antérieurement émigraient en Algérie pour travailler dans l’agriculture et travaux publics.*³⁰ Wat was dan een goede mijnwerker? Een ingenieur van Beringen omschreef het zo: ‘Iemand die fysiek sterk was en lichamelijk gezond. Er wordt veel over stoflongen gesproken, maar er waren er die al na 7-8 jaar moesten stoppen omdat ze ziek werden. Of er waren er die niet eens konden beginnen. Omdat ze medisch niet in orde waren, omdat ze niet sterk genoeg waren, of omdat ze schrik hadden.’³¹ Koppigheid werd eveneens als een troef beschouwd: ‘Een beetje met een keikop dus, zoals het een echte mijnwerker betaamt, begon Jean op zijn 14de op de mijn van Eisden.’³²

Voor jonge arbeiders was het niet evident dergelijke inspanningen te leveren. Jaak was kolenhouwer in Waterschei tijdens de kolenslag:³³ ‘Het was in die tijd heel

28 Ook echtgenotes van mijnwerkers wisten zelden hoe zwaar de werkomstandigheden ondergronds waren. Pas met de introductie van weekendbezoeken kregen ze de kans aan den lijve te ondervinden in welke omstandigheden hun man zijn werk verrichte. Zie: De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 342-343.

29 G. Goddeeris, *Onder en boven. Beringen-Mijn: 1907-1982* (Beringen 1983) 55.

30 Fedechar, *Lettre de Tahar à Peeters*, 9 juillet 1964, geciteerd in Karim Azzouzi, ‘Les Marocains dans l’industrie charbonnière belge’, *Brood en Rozen* 9 (2004) 4, 45.

31 Ingenieur Luts, Beringen, in: Vandekerckhove, *De eeuw van het zwarte goud*, 35.

32 Oud-mijnwerker Jean, in: *ibidem*, 104.

33 Het beleid in België na de Tweede Wereldoorlog om de steenkoolproductie op te drijven en zo de

Fitness in de Cité van Eisdén, ca. 1955. Richard Tetela, een Poolse mijnwerkerszoon, werkt aan zijn fysiek in de tuin achter zijn ouderlijk huis in de Cité van Eisdén. Fotocollectie Stichting Erfgoed Eisdén.

zwaar labeur. Alles met de hand. Tegen dat ze thuis de soep uitgeschept hadden viel ik in slaap. Achttien jaar en dan zo'n zwaar werk'.³⁴ Janek, omwille van zijn gestalte ook Vlooike genoemd, had als 14-jarige nog geluk toen hij in 1938 in Winterslag begon: 'de meeste jongens die klein waren, die hadden in de mijn goed werk. Ge hebt jongens die goed gebouwd zijn, die moesten een schup gaan halen. Dat heb ik godzijdank in het begin nooit moeten doen. Veel van mijn kameraden, als ze een beetje groot waren, hebben onmiddellijk zwaar werk gekregen'. Toch was ook voor Janek zelf de confrontatie met het zware werk onvergetelijk: 'Het was zeer hard in het begin, als jongen van 15 jaar. Er is menige traan gevloeid: "Wat heb ik nu aangevangen? Had ik toch maar geluisterd naar mijn ouders". Maar ja, er was geen

energetische basis te leggen voor economische wederopbouw. Daarvoor moest worden afgerekend met een nijpend tekort aan mijnwerkers. Roels, *Het tekort*, 107.

34 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 102.

teruggaan aan. Wat moest ge doen? Erdoor. Met een lach en een traan'.³⁵ Hij vertelt verder dat vooral het opzien naar anderen, die ook jong begonnen waren, maar het wel volgehouden hadden, hem erdoor hielp. Met andere woorden, Janek leerde al snel van anderen het gedrag dat van hem als man en mijnwerker verwacht werd.

Dit verwachtingspatroon bood ook (of zelfs vooral) aan de werkgevers voordelen. Fysieke kwaliteiten waren in de ogen van de mijndirecties doorslaggevend, zeker voor kolenhouwers. Een getuige uit Waterschei: 'Als er enkele ingenieurs kolenhouwers te weinig hadden, dan gaven ze dat door. We hadden per afdeling een lijst van kolenscheppers. Dat zijn dan de eerste kandidaten om over te gaan, als die mannen oud genoeg waren, natuurlijk niet van die lichte vingertjes, dat moest al een geknoeste kerel zijn'.³⁶ In hun handleiding mijnbouwkunde uit 1947 somden Dalemans en Suetens een aantal (theoretische) vereisten op voor het beroep van kolenhouwer, die naar zij beweren 'a fortiori ook voor de andere functies mogen gelden'.

- Krachtig gespierd gestel (bij voorkeur magere type). Alle spieren van het lichaam (van vingers, armen, benen, rug, buik, nek) worden gedurende het werk gemobiliseerd. Verschillende bewegingen moeten terzelfder tijd met onderscheiden lichaamsdelen kunnen uitgevoerd worden.
- Buitengewone lenigheid van het lichaam, dat bijna alle mogelijke posities moet kunnen aannemen.
- Weerstandsvermogen tegen vermoeienis, tegen veranderingen van warmte- en vochtigheidsgraad.
- Vrije, gezonde luchtorganen: flinke borstkas, geen vernauwde noch droge neus, geen asthma noch bronchites, noch amandelwoekeringen, noch tandbederf.
- Goed ontwikkelde zintuigen: geen oogziekten, voldoende gezichtsscherpte, scherp gehoor, reukzin (gassen, rook).
- Vrij zijn van huidziekten, snelle genezing van wonden.

Een kolenhouwer moest echter niet alleen fysiek in topvorm zijn. Dalemans en Suetens noteerden ook enkele psychologische vereisten:

- Snelle reflexbewegingen hebben als iets onverwachts gevoeld, gehoord of bemerkt wordt.
- Zich spoedig aanpassen bij nieuwe werkomstandigheden of nieuwe bezigheid.
- Zich gemakkelijk aanpassen bij een groep verschillende en opeenvolgende bewegingen.

35 *Ibidem*, 105.

36 *Ibidem*, 69-70.

- Gedurende lange tijd zonder moeite honger en dorst verdragen.
- Zich niet laten verstrooien door heen- en weer geloop, door stilvallen van of defecten aan machines.
- Gemakkelijk ongemakken van slechte geur, schokken, geronk van werktuigen enz. uitstaan.
- Zich niet laten beïnvloeden door het onaangename uitzicht der werkplaats, de werkvoorwaarden (temperatuur, water, stof, ruimte).
- Zich niet laten deprimeren door eentonig of afgezonderd werk.
- Vlijt, levendigheid: nochtans voorzichtig zijn en kalm blijven als er gevaar dreigt. Zich niet laten afschrikken door onaangename of verrassende dingen (steenva, breken van ondersteuning, ontsnapping van perslucht, enz.)
- Kunnen wedijveren met zijn werkmakkers.
- Strenge tuchtgeest en groot solidariteitsgevoel bezitten.³⁷

Een kolenhouwer moest dus stoïcijns kunnen omgaan met vuile, eentonige en gevaarlijke werkomstandigheden. Hoewel hij ook solidair moest zijn, mocht dat blijkbaar wel niet ten koste gaan van competitief gedrag ten opzichte van zijn collega's. Met het uitspelen van de onderlinge concurrentie bij kolenhouders beschikten de mijndirecties immers over een krachtig middel tegen hun onderlinge solidariteit. Een oud-mijnwerker uit Eisden vertelt:

Ik herinner me het verhaal van Joep, een Hongaar. Er had een ingenieur zich eens laten ontvallen dat een bepaalde Italiaan een heel goede ouvri was. Joep heeft dan heel furieus gereageerd: 'Geef hem dan maar eens een stock naast mij, dat hij maar naast mij komt werken!' Toen hebben die dus een post naast elkaar gewerkt. En Joep heeft zich de ziel uit het lijf gewerkt om duidelijk aan te tonen dat hij met zijn stock eerder klaar was.³⁸

Voor de buitenlandse mijnwerkers was de drijfveer om zoveel mogelijk te kunnen verdienen vaak nog groter. Een Italiaanse kolenhouwer, die tijdens de Kolenslag naar de mijn van Zwartberg kwam, beschrijft:

Om veel te kunnen verdienen werkten de Italianen zich kapot in de mijnen. Ze waren van plan één jaar hard te werken en dan terug te vertrekken. De Vlamingen wilden langzamer werken, die moesten nog heel hun leven in de put zitten.

37 J. Dalemans en L. Suetens, *Handleiding tot de mijnbouwkunde ten gebuik van geschoolde mijnwerkers* (Antwerpen 1947) 290-291.

38 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 193.

Italianen deden voor 100 frank, wat een Belg nog niet voor 500 frank zou doen. Doordat de Italianen zo snel doorwerkten, namen de ingenieurs steeds een groter aantal meters als basis en dat was voor iedereen nadelig. Daarom vonden ze ons waarschijnlijk onderkruipers.³⁹

Een tweede Italiaanse mijnwerker, die in dezelfde periode in Zolder begon, beaamt: ‘We waren bekwaam om ons kapot te werken. Sommigen gingen een half uur vroeger af om in plaats van vier meter zes meter te kunnen maken, alleen om meer geld te verdienen om zo vlug mogelijk te kunnen terugkeren. Het gevolg daarvan was dat de patroon iedereen verplichtte zes meter te maken om aan het minimumloon te komen’.⁴⁰

De mijndirecties namen daarnaast ook meermaals initiatieven om de mijnwerkerslonen verder te individualiseren. In 1934 klaagden twee christelijke vakbondsmilitanten Bielen en Maes over de constante uitbreiding van de individuele ‘stocks’ die iedere kolenhouwer dagelijks diende te verbouwen in de steenkoolmijn van Helchteren-Zolder. Zo kregen de beste houters het voorstel hun stock met 25 cm te verlengen en zo een hoger dagloon te realiseren. Bielen en Maes omschreven nogal cynisch de houding van de Limburgse mijnwerkers: ‘En...den naieven Limburgschen houwer, belust op wat meer daghuur, spuwde in de handen en ... ja... dat ging gemakkelijker dan ik dacht. Bij het opstrijken van het veertien-dagenloon was hij opgetogen! Wat een schoon geld!’. Dit had tot gevolg dat ook de overige kolenhouders aan hun oversten vroegen voor een verlenging van hun stock, waardoor ‘de dienstvaardigheid van den werkman tegenover den anderen verdween door de immer toenemende concurrentie van den eenen werkman tegen den anderen’. De individualisering van het loon werd in de Limburgse mijnen nog verder doorgedreven door de introductie van een *ranking* bij het personeel in ‘goede, halfgoede en slechte houters’. Daaraan beantwoordden ‘hooge, middelmatige en lage loonen’.⁴¹

Ook in de beeldvorming rond mijnwerkers bestond (en bestaat er nog steeds) een sterke nadruk op het lichaam van de mijnwerker en op zijn kracht. Wervingsaffiches tijdens de Kolenslag bijvoorbeeld toonden mijnwerkers met hoekige gezichten en gespierde lichamen. De Limburgse mijndirecties stimuleerden dit imago van sterke, gezonde mijnwerkers doelbewust. Tekenend daarvoor was hun reactie op een bronzen bas-reliëf van Oscar Bronckaers dat hij ter ere van het 50-ja-

39 Werkgroep Mijnwerkersgeschiedenis, *In de mijn is iedereen zwart*, 53.

40 *Ibidem*, 38.

41 Bielen en Maes, in: *De vrije mijnwerker*, juli 1934; KADOC, Papieren P.J. Broekx, 5.2.3.1, ‘Nota van Dom. Bielen en Jos Maes aan Broekx’, Zolder, 17 mei 1934. Zie Delbroek, *In de put*, 124-125.

De twee bas-reliëfs van Oscar Bronckaers op het mijnmonument 'De Putmannen' in Eisden, 2012. Fotocollectie Stichting Erfgoed Eisden

rig jubileum in opdracht van de mijn van Eisden maakte. Zijn eerste ontwerp – een oude, afgeleefde mijnwerker – moest worden vervangen door een jonger, gespierder exemplaar.⁴² Ook voor de buitenwereld overheerste het beeld van een krachtige mijnwerker, zij het dan met een minder goede reputatie. In de *Gids op Maatschappelijk Gebied*, het tijdschrift van de Limburgse christelijke arbeidersbeweging lezen we: 'Hiervoor is eigenlijk geen opleiding nodig, wel een kloek hoofd, breede schouders, een gezond lichaam en verder wat werklust en goeden wil, ziedaar alles.'⁴³ Bij de medische controle van nieuwe arbeiders lette een mijnarts van Eisden op

42 Als eerbetoon aan alle mijnwerkers werd in 2012 'De Putmannen' ingehuldigd, een monument met daarop de namen van de 251 omgekomen mijnwerkers in de mijn van Eisden, en met ook de twee bas-reliëfs van Oscar Bronckaers. Eén zoals de mijndirectie het zag, en één zoals Bronckaers zelf de mijnwerker zag.

43 A. De Corswarem, 'Fabriek en mijnwerk', *De gids op maatschappelijk gebied* 1 (1902) 39, 5.

een aantal lichamelijke voorwaarden: ‘Er waren grenzen aan de gestalte, aan het gewicht. Iemand die te veel kilo’s woog kon niet beginnen, iemand die te klein was kon niet beginnen. [...] Iemand met een actieve tuberculose werd meestal definitief afgekeurd. Ook iemand met onvoldoende gezichtsvermogen of gehoor’.⁴⁴ In jaren van een groot tekort aan arbeidskrachten werd er echter veel soepeler met deze vereisten omgesprongen: ‘Eigenlijk mocht ik niet eens beginnen, want ik was te licht. Amper vijftig kilo woog ik in die dagen, en dat kon niet voor een mijnwerker. Met al dat harde werk, dat loodzware materiaal. Maar ik heb ze op mijn hart beloofd dat ik goed zou eten, en toen lieten ze me toch aan de slag gaan’.⁴⁵ In de migratieakkoorden die België afsloot met verschillende Europese landen voor de aanwerving van ondergrondse mijnwerkers was een leeftijd tussen 18 en 35 jaar oud, of 45 jaar in het geval van gekwalificeerde arbeiders een basisvereiste. Buitenlandse arbeiders ondergingen in hun thuisland al meermaals een grondige medische controle.⁴⁶ De mijnbedrijven wilden immers geen onnodige reiskosten maken voor niet-geschikte kandidaten. Nochtans gaven meerdere getuigen aan dat de medische controles in hun thuisland vrij weinig voorstelden.

Echte venten hebben geen schrik

Een tweede aspect van hegemonische mannelijkheid betreft de manier waarop risico’s worden gepercipieerd, aanvaard en genormaliseerd. Sectoren als scheepvaart, bosbouw, staalindustrie, constructie en mijnbouw waren inherent gevaarlijk en ongezond. In de Limburgse steenkoolmijnen waren de ingenieurs in de beginjaren nog onvertrouwd met de drastisch andere geologische omstandigheden van het nieuwe kolenbekken, met talrijke ongevallen tot gevolg. De mijndirecties hadden, ondanks toegenomen regulering, bovendien vooral oog voor de productiviteit van hun personeel en niet voor hun veiligheid. Mijnwerkers hebben het tijdens interviews uitvoerig over die gevaarlijke omstandigheden. Tijdens hun loopbaan echter werd daar onderling veel minder over gesproken: ‘Daar werd nooit over gepraat, daar werd nooit over gefilosofeerd. Ge moest kiezen: ik ga of ik ga niet, ik doe het of ik doe het niet’.⁴⁷ De getuigenis van Karl, met 80 procent stoflong is betekenisvol: ‘Als je jong bent, dan wordt gesproken over dat (drinkgebaar) en dat (seksgebaar). Jaren later vraagt men: Heb je al pensioen? Hoeveel beroepsziekte

44 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 80.

45 Voormalig mijnwerker W.B., in: Vandekerckhove, *De eeuw van het zwarte goud*, 90.

46 Delbroek, *In de put*, 169.

47 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 167.

heb je?'.⁴⁸ Trouwens, het arbeidsritme lag zo hoog dat er voor de meeste arbeiders geen tijd was om na te denken over de risico's. Nieuwe arbeiders waren bovendien vaak onwetend over de mogelijke gevaren. Vorming bij aanwerving kwam er immers pas structureel vanaf de late jaren 1950. Meestal werden nieuwe mijnwerkers gewoon direct ondergronds gezonden, en bij een meer ervaren arbeider gezet. Janek: 'die mens zei u nog niet eens dat ge af en toe naar boven moest kijken om te zien of er gene steen op uwe kop ging vallen. Die vonden dat normaal. Ge kende daar geen gevaar, want niemand wees u daarop in het begin'.⁴⁹ Wie de stress over de gevaarlijke omstandigheden niet aankon, vertrok meestal al snel. Sommigen namen hun biezen zelfs al direct na de eerste keer af te dalen met de lift. Hoewel sommige mijnwerkers tijdens interviews na hun carrière toegaven dat ze wel dege-lijk schrik hadden, was het in het mannenwereldje van de mijn niet eenvoudig dat toe te geven: 'Vroeger lachten ze mij uit: maar gij zijt ne bange mens. Maar ik ben nooit geblesseerd geweest'.⁵⁰

Pas bij zware ongevallen kon er wat langer worden stilgestaan bij de gevaren van het mijnwerk. Een mijnwerker beschrijft zijn ervaring na de dood van een bevriend opzichter: 'Dat was het jaar voor ik gestopt ben. Toen had ik schrik, ik moest nog zo lang werken: was ik hier maar weg'.⁵¹ Het verhaal van een kolenhouwer van Waterschei geeft aan met welke psychologische stress mijnwerkers kampten:

Als ik thuis kwam en ik had een heel moeilijke zware dag gehad, dan ging ik een uur in mijn hof zitten op mijn knieën en dan plukte ik al uit wat voor mijn voeten kwam. Als er een dodelijk ongeval was gebeurd of zo. Ene keer is een kameraad van mij verongelukt, toen ben ik acht dagen niet meer gaan werken. Toen heb ik op het punt gestaan om te stoppen. Dat had mij zo aangegrepen.⁵²

Toch bestond er na dergelijke ongevallen nog druk om terug aan de slag te gaan: 'Zelfs met een dodelijk ongeval wat ik persoonlijk heb meegemaakt: een collega blijft dood omdat een stempel wegspringt en komt met het hoofd tussen twee stempels in en we hebben hem in de Rode Kruiswagen gelegd en toen durfde een opzichter tegen ons te zeggen: "Gaan jullie maar terug naar het werkpunt"'.⁵³

48 *Ibidem*, 171.

49 *Ibidem*, 86.

50 *Ibidem*, 166.

51 *Ibidem*, 147.

52 *Ibidem*, 157.

53 Interview met oud-mijnwerkers H.D. (Oranje Nassau I, Heerlen, NL) en J.E. (Waterschei), april 2015.

Over de alomtegenwoordige gezondheidsrisico's van de ondergrond werd dus niet veel nagedacht. Het gebrek aan controle over hun gezondheid leidde tot een zeker fatalisme. Het ging echter verder dan dat. De druk om tot de groep te behoren, en gezien te worden als echte man, leidde tot doelbewust risicovol gedrag. De loonsystemen die door het management werden ingevoerd, werkten dit in de hand: 'Mijn vader heeft ook in Waterschei gewerkt en die kwam van de Maurits (NL) af, en die vertelde dat ook: luister, de veiligheid is er een stuk lager, maar het salaris is gewoon stukken beter in België'.⁵⁴ Kolen- en steenhouders werkten aan 'akkoordloon'. Ze werden betaald op basis van de gemaakte productie in meters vooruitgang, in kubieke meter of in aantal mijnwagens. Wie hard werkte en veel kolen kon maken, kon dus meer verdienen. Hubert: 'Dat moest ge allemaal zelf doen. Boren, schuppen en alles. We kregen een redelijk grote stock en die moest eruit en dan hadden we nog niet genoeg. Zo ging dat. Elke meter dat ge meer miek, werd betaald'.⁵⁵ Dat akkoordlonen konden compenseren voor een gebrek aan toezicht, wordt geïllustreerd door het volgende citaat uit 1941 van een Poolse arbeider: 'Ze moesten niet eens met een knuppel achter ons staan om ons hard te doen werken. "Hoe meer ik doe, hoe meer ik verdien, hoe beter mijn gezin het heeft", dat zette ons onder druk'.⁵⁶

Iedere kolenhouwer was bij het afbouwen van zijn stock ook verantwoordelijk voor bepaalde nevenactiviteiten zoals het stutten van 'het dak'. Dat die taken niet werden vergoed in het akkoordloon werkte echter het negeren van veiligheid in de hand.⁵⁷ Dit was immers niet-productief werk, waarvoor ze dus ook niet betaald werden: 'In de pijler, waar op zeker moment het meeste geld verdiend werd, werden wel eens kolen weggehaald en dan stond een stuk open, wat in Nederland niet mogelijk was... Als er daar een halve meter open was tussen de stempel en de kolenlaag werd er bijgestut en in België werd dan wel eens gezegd: oh, het kraakt niet ... we horen nog niks, het kan...'.⁵⁸ Onder druk van de eigen leidinggevenden durfden opzichters wel eens veiligheidsmechanismen uit te schakelen, als die de productiviteit in het gedrang brachten, met alle risico's van dien:

De veiligheidsomstandigheden in de Belgische mijnen waren heel anders. In Nederland hield men veiligheid en gezondheid hoog in het vaandel. In België was dat helaas niet. Het is ook zo dat er veel meer gas was, in de Belgische mijnen, omdat ze veel dieper liggen als in Nederland ... Het was bijna iedere dag

54 Ibidem.

55 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 95.

56 Werkgroep Mijnwerkersgeschiedenis, *In de mijn is iedereen zwart*, 20.

57 Gaandeweg werd een aantal extra kwaliteitsvoorwaarden, voornamelijk met betrekking tot de veiligheidsvoorschriften, voorzien in de akkoordlonen. Delbroek, *In de put*, 122.

58 Interview met oud-mijnwerkers N.M. (Oranje Nassau II, Heerlen, NL) en J.B. (Eisden), april 2015.

dat er gasalarm was. Als er een percentage was van meer dan 1,8% methaangas, dan werd de hoogspanning elektronisch afgesloten.... Ik ben weleens een situatie tegengekomen... Ik zeg tegen de opzichter: 'Zou hier geen gas zijn, want ik voel me niet goed hier'. 'Nee, hier is geen gas'. Toen ging ik naar de elektronische beveiliging kijken en wat had die man gedaan: die had een persluchtleiding op de meetkop laten blazen om het percentage gas te doen dalen. Ik maakte meteen die slang los en meteen stond de meter op 2,8% gas, meer dan het dubbele van het toelaatbare.... Dat was schering en inslag.⁵⁹ Ook elders in de ondergrond werd een loopje genomen met de voorschriften: 'de kooi (cf. van de lift), daar konden 16 mijnwerkers in, 4 kooien boven elkaar, maar daar werd bij ons niet naar gekeken, daar werden er 25 in gestopt'.⁶⁰

Beschermende kledij werd als hinderlijk ervaren, ondanks regelmatige veiligheids-campagnes. Hoewel cijfers uitwezen dat het dragen van handschoenen tot 25 procent minder kwetsuren aan de handen leidde, bleken ze niet populair:⁶¹ 'Het eerste wat we moesten dragen waren handschoenen. En ik had die altijd achter mijn riem. Die ingenieur klopte op mijne buik: "Was da?" Ik zeg: "Mijn handschoenen". "Nee", zegt hij, "buikschoenen"'.⁶² Voor de Tweede Wereldoorlog waren er wat betreft schoeisel geen voorschriften. Veel mijnwerkers droegen espadrilles. Anderen gingen blijkbaar liever blootvoets: 'en die hadden voeten gelijk een olifant'.⁶³ Schoenen met stalen neuzen kwamen er pas vanaf de jaren 1950. Die moesten de mijnwerkers echter aanvankelijk zelf betalen. De typische werkkleren van de mijnwerker – het blauwe pak met sjaal – diende vooral voor het transport naar en van de werkplaatsen. Eénmaal daar werkten de meeste kolenhouwers gezien de hoge ondergrondse temperaturen met ontbloot bovenlijf of zelfs helemaal naakt.⁶⁴ De stofmaskers die door de mijnen werden uitgedeeld aan hun personeel kenden evenmin succes: 'Stofbestrijding? Ze hadden wel maskers, maar niemand gebruikte ze...'.⁶⁵ De maskers maakten ademen moeilijk, en veroorzaakten huiduitslag. De introductie van boorhamers met waterspoeling had tot doel het stof te beperken. Maar het water zelf zorgde ook voor ongemakken en vertraagde de productie, en daardoor 'moesten we de mannen bijna verplichten om dat op te zetten', aldus een voormalige directeur ondergrond.⁶⁶

59 *Ibidem*.

60 *Ibidem*.

61 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 456.

62 *Ibidem*, 143.

63 *Ibidem*, 142.

64 *Ibidem*, 108; Jean Put, *Russische krijgsgevangenen in Limburg 1942-1945. Leven en werken in oorlogstijd* (Leuven 2002) 157-158.

65 Interview met oud-mijnwerkers N.M. (Oranje Nassau II, Heerlen, NL) en J.B. (Eisden), april 2015.

66 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 110.

Mijnwerker in een pijler omstreeks het midden van de jaren 1950. De pink aan zijn linkerhand ontbreekt gedeeltelijk. Collectie PCCE (Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed).

Ongevallen – kleine en grote – waren onvermijdelijk. Mijnwerkers waren dermate vertrouwd met gevaar en ongevallen, dat de eigen kwetsuren sterk werden gebagatelliseerd. Rik Thomas schrijft over de Zwartbergse mijnwerker Jan Schols: ‘dertien jaar mijnwerker, eerst in het Luikse, daarna in Winterslag, nu in Zwartberg: nooit heb ik een ongeval gehad’. Dat hij ooit een vinger verloor, beschouwde deze mijnwerker niet eens als een ernstig ongeval.⁶⁷ Hij was niet de enige:

Ik kwam ermee tussen twee onbeschermd tandwielen van een lier. Mijn duim eraf. En in '79 liet een machinist de rol van de transportband in de verkeerde richting lopen toen ik juist mijn hand op het L-ijzer van de rol had gelegd. De wieltes sneden rats de topjes van mijn ring- en middenvinger af. Maar ik ben bij de gelukkigen, dit zijn kleine accidentjes, de benen af of de rug gebroken, dat was veel erger.⁶⁸

67 Thomas, *Tussen schachtoren en steenstort*, 213.

68 Oud-mijnwerker Jan, in: Vandekerckhove, *De eeuw van het zwarte goud*, 15.

Verlies van vingertoppen was dermate frequent, dat de werkgeversorganisatie Fedechar er in 1956 zelfs een uitzondering op maakte bij de geneeskundige criteria voor buitenlandse arbeiders.⁶⁹

De Limburgse mijnen hadden zelf artsen in dienst, die medische controles verrichtten bij aanwerving en na afwezigheden. Ook behandelden ze, samen met een aantal verplegers, de slachtoffers van bedrijfsongevallen. Ze hadden een kwalijke reputatie in het minimaliseren van kwetsuren. Bijnamen als ‘de beul’ en ‘de slachter’ laten niet veel aan de verbeelding over.⁷⁰ De ziekenkassen waren eveneens stevig in de greep van de mijndirecties. Onvoldoende hersteld, belandden mijnwerkers vaak snel terug op het ziekbed:

Erst werd ik nog steenhouwer, en toen raakte ik gewond aan mijn scheenbeen. Een van de mijndokters zei echter dat ik ’s anderdaags weer moest gaan werken. Om door de steenlagen heen te raken, gebruikten we dynamiet en bij een van die explosies is er stof in de wonde geraakt. Zo liep ik een bloedvergiftiging op en belandde weer op de infirmerie.⁷¹

En:

Dat ongeval waarbij ik mijn knie heb gebroken, heeft me bijna werkloos gemaakt. Mijn been lag in het gips, ik werd met de ambulance naar huis gebracht, maar moest na een controle van de mijndokter na een maand alweer terug. Geen massage, onmiddellijk aan de slag. Veel te snel, want ik moest opnieuw twee maanden in het gips.⁷²

Ook de artsen speelden de vermeende reputatie van mijnwerkers als taaie mannen uit: ‘Als er serieus iets was dan kon je thuisblijven, maar anders was het van: “Zijt ge een mijnwerker of niet? Zijt ge een taaie of niet?” Daar moesten ze geen moederskinderen’.⁷³ Of ook: ‘Ge kunt niets verdragen zeker! Wat denkt ge wel, ge zijt toch een man, ge moet een beetje meer kunnen’.⁷⁴ En:

Ik heb eens zo’n lange stempel in m’n rug gekregen, daar heb ik nu nog last van... Ik ben 3 maanden thuis geweest en toen moest ik weer beginnen, licht

69 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 456.

70 *Ibidem*, 155 en 287.

71 Oud-mijnwerker en opzichter mijn van Eisden Jan, in: Vandekerckhove, *De eeuw van het zwarte goud*, 23.

72 Oud-mijnwerker Abdelkader van Beringen, in: *ibidem*, 33.

73 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 156.

74 *Ibidem*, 287.

werk ... en op een gegeven ogenblik moest je weer naar beneden. Ik vond dat er toen in die tijd te weinig tijd aan besteed werd, maar je was jong en als je dan klaagt: 'Ach, je bent een jonge kerel stel je niet zo aan, het gaat wel weg'.⁷⁵

Naast de eigen bedrijfsdokters stelden de mijnen ook dokters aan per regio, die de pendelarbeiders moesten controleren. Van hun 'voorschrijfgedrag' werden nauwkeurige statistieken bijgehouden.⁷⁶ Tijdens haar nationaal congres in 1954 sprak de Centrale der Vrije Mijnwerkers zich uit tegen 'sommige dokters die zich gespecialiseerd hebben in het opjagen van zieken en gekwetsten'.⁷⁷ Omdat ze vaak ook een privépraktijk hadden, hadden ze vaak niet veel tijd voor uitvoerige controles: 'Het was een verschrikking naar die controlegeneesheren te moeten gaan. Die artsen waren een uurtje of anderhalf uur op de mijn en in die tijd moest iedereen die ziek was, gecontroleerd worden. Dat ging aan de lopende band. Van echte controle was geen sprake'.⁷⁸ De mijnartsen zelf stonden ook onder druk van de mijndirecties in de voortdurende jacht naar personeel. Ze woonden immers gratis in de tuinwijk en beschikten net zoals ingenieurs over allerlei sociale voordelen. Zo kreeg een arbeider van zijn huisdokter 14 dagen ziekteverlof, om de dag erna bij de controle van de mijn door dezelfde dokter terug aan het werk gezet te worden.⁷⁹ Toch gaven de getuigen aan dat de dokters en verplegers in feite hun stiel wel kenden.

Echte venten kunnen feesten

Gender-identiteit beperkt zich uiteraard niet tot de werkvloer. Ook buiten het werk komt ze tot uiting binnen de dagelijkse routines. De mannelijke arbeidscultuur vond eveneens zijn weg naar het ontspanningsleven. Door hun relatief hoge lonen leefden mijnwerkers vaak wat uitbundiger dan de gemiddelde bevolking, althans in perioden van hoogconjunctuur. Een onbekende getuige uit Eindhoven vertelde: 'De mijn betaalde goed. De levenskosten waren klein. Dus de mijnwerkers leefden goed. Op hun manier. [...] Hier werd een beetje, ja, royaler geleefd. [...] Er waren toch al mensen die uitgaven deden aan dingen die op plezier afgestemd

75 Interview met oud-mijnwerkers P.T. (Julia Mijn, Eygelshoven, NL) en J.G. (Zwartberg en Winterslag), april 2015.

76 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 469.

77 Centrale der Vrije Mijnwerkers, *Nationaal Kongres. Verslag over de activiteit van de centrale van 1951 tot 1953* (Hasselt 1954) 96.

78 C. Nelis, 'De bovengrond', in: Delarbre, Delbroek e.a. (eds), *De koolputters*, 366.

79 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 140.

Augusto Mezzini, arbeider in de Mijn van Eisden, met zoon en dochter op de motor in de tuinwijk van Eisden, 1934. Fotocollectie Stichting Erfgoed Eisden.

waren. Een motor kopen voor de oorlog...en er waren er heel wat in de cité'.⁸⁰ Luxegoederen hadden inderdaad een grote aantrekkingskracht: 'Tja, ge zijt jong, en wild, en de Vespa's en Lambretta's kwamen op. En ik was zo'n beetje een showbeest, was altijd goed gezind, ging graag weg. Een kolenhouwer trok een dubbel loon. Dat trok aan, he'.⁸¹ Miel, een inwoner van Eisden-dorp, buiten de tuinwijk, illustreert de afgunst van de lokale bevolking: 'De eersten die op vakantie gingen, die een scooter kochten, een auto kochten, een televisie, dat waren de mijnwerkers, die verdienen meer'.⁸² Op krediet kopen was wijdverspreid in de tuinwijken.⁸³ Een eigenaar van een krediethuis in de tweede helft van de jaren 1920 moest zich haasten om zijn schulden op te halen: 'Ik moest er voor zorgen dat ik het geld 's zaterdags of 's zondags rondgehaald had, want op de meeste plaatsen was het geld 's maandags allemaal op'.⁸⁴

80 Ibidem, 320.

81 Oud-mijnwerker Jan, in: Vandekerckhove, *De eeuw van het zwarte goud*, 14.

82 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 74.

83 Delbroek, *In de put*, 132-133.

84 *Mijnen. Limburgse koolputters spreken* (Berchem 1981).

Bovendien gaven de citébewoners vaak blijk van een gevoel van trots ten opzichte van buitenstaanders, een sentiment dat de mijndirecties slim wisten te stimuleren door hun prestigieuze sport- en muziekverenigingen:

Die van buiten de cité keken ons met de nek aan. Wonen in de cité vonden ze minderwaardig. [...] Maar wij hadden de modernste scholen van de streek, een voetbalclub die in tweede en later in eerste nationale speelde, een harmonie die internationale prijzen won [...]. Dus beschouwden wij iedereen die buiten de cité woonde, gewoon als boeren. En zo was alles weer in evenwicht.⁸⁵

Mijnwerkers hadden ook een reputatie dat ze goed konden drinken, iets waar ze zelf in interviews nog steeds graag naar verwijzen. ‘Na het werk iets gaan drinken, dat deden wij altijd. En de eerste pint dat was van dorst, die dronk je in ene keer leeg. Die tweede die dronk je bij uw boterham. En dan nog twee of drie om te spoelen.’⁸⁶ Bij het wisselen van de ploegen stonden de cafés in de buurt al vol met getapte pinten. ‘Tien tonnen per dag tapten we. Als een shift gedaan was, had ik al één ton afgetapt voordat de mijnwerkers binnenstormden. Die eerste pint ging er “ad fundum” in, en dan namen ze er nog een paar van de toog en gingen aan een tafeltje zitten’, vertelt Liane Deferme, samen met haar moeder uitbaatster van een café in Beringen.⁸⁷ De lokale middenstand speelde handig in op de dorstige mijnwerkers: ‘Bij het terugkeren van het werk was er op de terugweg een ander soort van barakken die veel aantrek had: de bierbarakken en de frietbarakken!’⁸⁸ Ook Mon herinnerde zich de barakken nog goed: ‘Ik had nachtpost en ’s morgens aten we aan het barakske altijd een warme worst en een fleske bier. Zij [zijn vrouw] zei altijd tegen mij: “Ik kan niet begrijpen dat gij ’s morgens vroeg dat bier binnen krijgt”. Ik zeg: “Ja maar, maske, gij hebt nooit niet in de put gewerkt”’.⁸⁹ Ook cafés, cinema’s en danstenten waren alomtegenwoordig. De zaterdagen van de ‘kezem’ waren aanleiding om stevig te vieren:

’s Zaterdag was het altijd feest. Alle vrouwen naar de markt. De mannen gingen naar de kantien.⁹⁰ In het begin van mijn werkjaren gingen we veel op café, na de post, alle dagen hé. Maar dan heeft mijn vrouw de rem erop gezet (lacht)...

85 J. Kohlbacher, ‘De cités’, in: Delarbre, Delbroek e.a. (eds), *De Koolputters*, 379.

86 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 403.

87 Vandekerckhove, *De eeuw van het zwarte goud*, 45.

88 Oud-mijnwerker Willy, in: Colette Victor e.a., *Cité helden: Genkenaren vertellen*. Grondtvig Project – The Power of Life Stories (Stebo vzw 2014) 169.

89 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 343.

90 *Ibidem*, 317.

Tijdens de viering van Sint-Barbara, ca. 1965. Mijnwerkers hadden de reputatie dat ze goed konden drinken.

Fotocollectie Stichting Erfgoed Eisden.

Er waren zelfs mensen die hun loon volledig opdronken... Vroeger werden ze betaald in de hand en dan gingen die op café en kaarten en drinken en dan gingen die naar huis en hadden niks meer. Alles op.⁹¹

In de logementshuizen voor alleenstaande mijnwerkers werden vaak ook cafés uitgebaut, een goede bron van inkomsten. Een Tsjechische arbeider, die tussen 1949 en 1963 in Winterslag werkte, vertelde over de uitbaters van die hotels: 'die waren 's morgens vroeg wakker, dan maakten ze de mensen van de morgenpost wakker. Ook als die zat waren, die moesten eruit. Die werden uit hun bed gegooid'.⁹² Pas toen de mijnen in de loop van de jaren 1960 overschakelden naar bankstorting in plaats van de contante betaling van het loon, kwam er stilaan een einde aan. Een bediende uit Houthalen zag daarvan duidelijk de impact: 'Toen was dat gedaan, die zuiplapperijen en dat op het boekje en op krediet kopen'.⁹³

91 Interview met oud-mijnwerkers P.T. (Julia Mijn, Eygelshoven, NL) en J.G. (Zwartberg en Winterslag), april 2015.

92 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 231.

93 *Ibidem*, 318-319.

Omdat roken in de ondergrond verboden was, was pruimtabak zeer populair: ‘Sjien, heb ik ook gedaan. Mijne conducteur die rook dat al van ver... ik deed whisky bij mijnen tabak’ (cf. pruimtabak).⁹⁴ Veel mijnwerkers verklaarden dat door te pruimen, ze minder last hadden van stof. Na de *shift* werd er echter massaal gerookt. In 1957 startte de Zonhovense melkerij Lilac met het inrichten van Milkbars in de mijnen, onder het motto ‘elke dag een glas melk is goed voor de gezondheid.’ Aanvankelijk kende de formule weinig succes. Mijnwerkers waren ervan overtuigd dat melk het stof alleen maar verergerde. Toen de melkbar van Beringen dreigde failliet te gaan, stelde de mijndirectie een nieuwe uitbater aan, en werd in het bedrijfskrantje uitvoerig uitgeweid over de voordelen voor de gezondheid.⁹⁵ Zo gezond waren de melkbars echter ook niet. In de melkbar van de mijn in Zolder ging ongelooflijk veel tabak van de hand: pruimtabak, roltabak, pakjes sigaretten... Uitbaatster Hilde Put: ‘Iedereen rookte. In die tijd kregen jongens als het ware bij hun plechtige communie sigaretten. Als ze rookten, waren ze man’.⁹⁶

Deze ‘levensvreugde’ van mijnwerkers gaf de mijndirecties daarentegen steevast kopzorgen. Met name op maandag was het absenteïsme hoog, zoals blijkt uit een enquête uit 1928. Waterschei liet optekenen: *L’attrait des jouissances dominicales poussées parfois très avant dans la nuit, ce qui empêche ceux qui y ont participé de venir travailler le lendemain. Zolder: Le personnel en général n’a pas l’esprit d’épargne développé, surtout les jeunes qui fréquentent les kermesses (très nombreuses en Campine), les courses de vélo et qui ne remettent aux parents que très peu ou rien de leur quinzaine. Winterslag: Les hauts salaires, en général, permettent les plaisirs du dimanche (cinéma, train, radio, excursions collectives rentrées tardives) provoquent l’absence le lendemain.*⁹⁷ Vooral na kermissen, die in de streek alomtegenwoordig waren, was het absenteïsme zo hoog dat de mijndirecties de jaarlijkse verlofdagen van de mijnwerkers op deze dagen vastlegden.⁹⁸ Ondanks talrijke initiatieven zijn de mijnen er nooit in geslaagd het absenteïsme bij het ondergrondse personeel te verminderen.⁹⁹

94 Interview met oud-mijnwerkers J.B. (Eisden) en W.G. (Zwartberg), april 2015.

95 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 409. De sterk moralistische ondertoon was dat arbeiders die liever bier dronken dan melk, ook niet konden klagen over hun slechte gezondheid.

96 Vandekerckhove, *De eeuw van het zwarte goud*, 44.

97 RAB, Administration des Mines, 989, *Enquête sur les absences au travail et le mouvement de la main-d’œuvre dans l’industrie houillère en mai 1937*.

98 Zo had in 1936 iedere arbeider van de mijn van Zolder verlof op de maandag na de kermis in de eigen cité, de maandag en dinsdag na de kermis van Zolder en de maandag en dinsdag na de kermis in Heusden.

99 Delbroek, *In de put*, 150.

Alleen wij zijn echte venten

Mannelijkheid uit zich, zoals gezegd door dagelijkse gedrag, zowel op als naast de werkvloer. Allerlei microrituelen en attitudes dienen tot het bewijzen van de eigen mannelijkheid, en daarmee tot versterking van de onderlinge band met de werkmakers. Een belangrijke rol in deze *male bonding* wordt daarbij weggelegd voor humor en taalgebruik. Om deel uit te maken van de groep, moest je een grap of streek leren aanvaarden als een man.¹⁰⁰ Tegelijk kon humor zo ook gebruikt worden als drukmiddel tot wederzijdse controle en disciplineren.¹⁰¹

In de mijn was iedereen zwart: oud-mijnwerkers halen nog steeds graag de legendarische kameraadschap aan die er ondergronds bestond, en die ze daarna nooit meer elders vonden. Ondanks of eerder net door de zware werkomstandigheden en de ruwe omgangsvormen vormden mijnwerkers hechte banden: 'Geleidelijk aan ontdek je dat er meer is dan geld verdienen: het ging er vaak ruw en bruto aan toe, maar als het erop aan kwam dreef de kameraadschap altijd boven'.¹⁰² Dat gevoel van broederschap werd mede veroorzaakt door de houding ten aanzien van het mijnwerkersberoep. Franco Mirisola beaamt: 'We werden weliswaar wel als uitschot behandeld, maar dat had ook wel een klein voordeeltje. Het maakte de band, die we onderling als ondergronders hadden, alleen maar sterker'.¹⁰³ Ook buiten de werkuren socialiseerden mijnwerkers vooral onderling, in talrijke verenigingen of gewoon op straat. Het werk was altijd een geliefkoosd gespreksonderwerp.

Ondanks de hoge werkdruk vonden mijnwerkers tijd om onderling grappen te maken: 'We hebben hard moeten werken, we hebben sommige dagen er goed tegenop moeten gaan, maar we hebben dikwijls hard gelachen ook. Heel braaf waren wij ook niet, als we een toer konden lappen, dan waren we erbij. Maar de sfeer waaronder je werkt, dat maakt het werk licht. Dat is de groep die de boel bijeenhield'. Humor was met andere woorden het ideale middel om even stoom af te laten en de harde en gevaarlijke arbeidsomstandigheden te vergeten.¹⁰⁴ Veel mijnwerkers kregen een bijnaam van hun collega's, gaande van verkorte vormen van hun naam of toespelingen op hun woonplaats – 'Çois van 't Kamp' was afkomstig van Leo-

100 Ava Baron, 'Masculinity, the embodied male worker, and the historian's gaze', *International Labor and working-class history* 69 (2006) 153.

101 David Collinson, 'Engineering humor: masculinity, joking and conflict in shop-floor relations', *Organization studies* 9 (1988) 2, 194.

102 Oud-mijnwerker Jean, in: Vandekerckhove, *De eeuw van het zwarte goud*, 104.

103 Guy Coppieeters en Luc Minten, 'Bazen en knechten', in: Delarbre, Delbroek e.a. (eds), *De koolputters*, 101.

104 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 192; Collinson, 'Engineering humor', 182.

Lunchpauze in de Mijn van Beringen, 1960. Archief Mijnmuseum Beringen.

poldsburg¹⁰⁵ – tot meer kleurrijke stereotyperingen van persoonskenmerken: ‘Ik was klein, geblokt en sterk, niet voor niks dat ze me de Buffel noemden, hé!’¹⁰⁶ Een Marokkaanse mijnwerker gaat nog steeds door het leven als Sneeuwvitje.¹⁰⁷ Vrienden durfden elkaar al eens origineel te begroeten en meteen ook elkanders mannelijkheid te benadrukken: ‘Als je goed bevriend was met mekaar, dan werd je een keer bij de ballen gepakt en “alles goed?” zei men dan (lacht en handbeweging)’.¹⁰⁸ Nieuwe arbeiders moesten het soms ontgelden: ‘Op de eerste dag werd ik gedoopt: ze smeerden me vol olie en vet. Dat heeft zeker een maand geduurd voor ik het kwijt was. Een jaar of tien later hebben ze het verboden’.¹⁰⁹ Dergelijke initiaties zijn schering en inslag in de literatuur over hegemonische mannelijkheid. Ze fungeren als test tot de bereidheid van nieuwkomers om deel uit te maken van de dominante groep en de regels daarvan te aanvaarden. Net zoals de mijnwerkers zelf, hoorde hun humor ruw te zijn: ‘Als ge uw grote behoefte moest doen, dan ging ge zo ver mogelijk weg. Maar dan waren er die waar de lucht vandaan kwam en die roerden

105 Oud-kolenhouwer Frans, in: Vandekerckhove, *De eeuw van het zwarte goud*, 10.

106 Oud-mijnwerker Jan, in: *ibidem*, 14.

107 Bert Van Doorslaer, ‘De zeven mijnzetels’, in: Delarbre, Delbroek e.a. (eds), *De koolputters*, 9.

108 Interview met oud-mijnwerkers H.D. (Oranje Nassau I, Heerlen, NL) en J.E. (Waterschei), april 2015.

109 Oud-mijnwerker Jan, in: Vandekerckhove, *De eeuw van het zwarte goud*, 14.

er nog eens goed door. Dan rook heel de ondergrond ernaar'.¹¹⁰ Anderen vonden het zelfs nodig de uitwerpselen in de ventilatoren te mikken. Ook kalksteenpoeder belandde wel al eens in de schoepen van de ventilator. Of men hielp de talrijke muizen in de ondergrond een handje bij het vinden van brooddozen. Het afdalen in groep in de lift was voor sommigen het ideale moment om winderig te worden.¹¹¹ Of nog: 'Stinkkaas van Herve, dan namen ze dat papier mee naar de put en dat staken ze dan in een andere zijn zak'.¹¹²

In de multiculturele, lawaaierige ondergrond was communicatie niet evident: 'Wij spraken eigenlijk van alles door elkaar, omdat je ook Turkse collega's had, Marokkaanse collega's, en je wilde toch communiceren met elkaar. Vloeken, dat leer je binnen 5 minuten in alle talen. Je moest gewoon duidelijk naar elkaar kunnen zijn en dat gebeurde ondergronds wel'.¹¹³ De voorliefde voor krachttermen blijkt ook meermaals uit de interviews die met mijnwerkers werden afgenomen. Voor buitenstaanders was het taaltje dat de mijnwerkers uitten, onbehouden en onbeschoft. Zelfs de eigen vakbondsvertegenwoordigers hadden weinig goede woorden over voor de Limburgse mijnwerkers. In een toespraak hekelde de christelijke vakbondsleider August Cool het gedrag van mijnwerkers, die hij had gezien in een trein van Hasselt naar Winterslag: 'Ziet dan eens hoe ze zich gedragen, hoe ze liggen, hoe ze zitten, hoe ze stampen en vechten. Luister dan eens wat ze zingen, wat ze zeggen, wat ze fluiten'.¹¹⁴ In 1924 schreef hij:

De mijnwerker besteedt in het algemeen niet veel zorg aan zijn uiterlijk voorkomen. Stel u iemand voor op klompen met een gelapte broek en vest, de muts op de linker of rechter oor; de broek opgehouden met een koord of riem, onder de oogen zwarte randen veroorzaakt door moeilijk te verwijderen koolstof; een gezicht met vooruitstekende kaakbeenderen, ingevallen wangen, een gele gelaatskleur en een mond waaruit geen twee woorden kunnen komen zonder dat er een krachtwoord bij is; maar een open rondborstig karakter en gulden hart; en ge hebt het type van den Limburgschen mijnwerker met zijn nog voorvaderlijk geloof.¹¹⁵

Dat dit soort negatieve uitlatingen de mijnwerkers hoog zat, blijkt uit meerdere gesprekken met getuigen: 'Vroeger was dat zo: "Trouw nooit met een mijnwerker!

110 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 192.

111 Chris Nelis, 'Veiligheid', in: Delarbre, Delbroek e.a. (eds), *De koolputters*, 238.

112 *Idem*, 'Het werk in de ondergrond', in: *ibidem*, 160.

113 Interview met oud-mijnwerkers H.D. (Oranje Nassau I, Heerlen, NL) en J.E. (Waterschei), april 2015.

114 L. Minten, 'Beeldvorming', in: Delarbre, Delbroek e.a. (eds), *De koolputters*, 400.

115 A. Cool, *De toestand der mijnarbeiders in de Limburgse koolnijverheid* (Beringen 1924) 19-20.

Dat zijn smeerlappen, dat zijn vuilerikken, dat zijn niet-gemanierden”¹¹⁶. Of: ‘Een mijnwerker werd aanzien alsof hij niets kon dan naar de put gaan ... Ze vonden dat maar “gemene” mensen. Voor niets anders goed dan voor de put’¹¹⁷. En: ‘Er werd niet echt op u neergekeken maar: “ge zijt maar ne mijnwerker, ge waart maar ne zwarte”’¹¹⁸. Die gevoelens van misprijzen hebben ongetwijfeld meegespeeld in de vorming van een gevoel van broederschap binnen de eigen beroepsgroep.

Ook tijdens stakingen komt de hegemonische mannelijkheid in het spel. De vakbonden, die tot de jaren 1960 minder dan de helft van de mijnwerkers van een lidmaatschap konden overtuigen, werden regelmatig buitenspel gezet door spontane acties van kleine groepen ongeorganiseerde arbeiders, of ‘wildemannen’ zoals de christelijke vakbond hen in 1920 omschreef. Meestal werd het werk neergelegd naar aanleiding van heel specifieke eisen of beslissingen van de mijndirecties. Zelfs bij door de vakbonden geleide stakingen werden akkoorden niet zomaar blindelings aanvaard door de mijnwerkers. Dergelijke autonome belangenbehartiging op de werkvloer is zonder twijfel verbonden met de afkeer van autoriteit die we telkens terugzien bij industriële arbeidersculturen.¹¹⁹

Toch waren er grenzen aan de onderlinge solidariteit, zeker ten aanzien van buitenlandse arbeiders. Eenmaal bovengronds vermeden sommige Belgische mijnwerkers het contact met migranten.¹²⁰ Ook de mijnwerkersvakbonden hadden op zijn minst een ambivalente houding ten aanzien van buitenlandse mijnwerkers.¹²¹ De mijnwerkersjeugd ging eveneens vooral om met vrienden van dezelfde nationaliteit.¹²² Tussen de steenkoolmijnen onderling was er altijd wel enige wedijver over welke mijn nu de beste was. Ook de buurtidentiteit kon wel eens de overhand krijgen over de mijnwerkersidentiteit:¹²³ ‘Als we van de Nieuwe

116 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 73.

117 *Ibidem*, 75.

118 Interview met oud-mijnwerkers P.T. (Julia Mijn, Eyselshoven, NL) en J.G. (Zwartberg en Winterslag), april 2015.

119 David Collinson, *Managing the shopfloor. Subjectivity, masculinity, and workplace culture* (New York 1992) 49-73. Over stakingen van mijnwerkers, zie: L. Minten, *De stakingen in de Limburgse steenkoolmijnen tijdens het interbellum*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL (Leuven 1984); D. Maertens, *Stakingen in de provincie Limburg, 1944-1969*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling VUB (Brussel 1975).

120 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 194.

121 F. Caestecker, ‘Vakbonden en etnische minderheid, een ambigue verhouding. Immigratie in de Belgische mijnbakkens, 1900-1940’, *Brood en Rozen: tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen* 1 (1997) 51-63; E. Deslé, ‘Racism and the foreign labour system: an exploration of their mutual relationship based on the experience of Belgium in the immediate post-war period’, in: M. van der Linden en J. Lucassen, *Racism and the labour market: historical studies* (New York 1995) 537-562.

122 L. Beyers, ‘Opgroeien in de schaduw van de mijn. Integratie en identiteit van jonge Polen in Belgisch-Limburg tussen 1925 en 1955’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch centrum voor Limburg* 51 (2006) 135-158, 154.

123 *Ibidem*, 150-151.

Kempen naar de kermis in Zwartberg gingen, dan was er ruzie. Dat was omdat ze van een andere buurt kwamen, zo was het vroeger. Ze troeften samen op basis van hun buurt, maar de groepen waren vaak ook multicultureel'.¹²⁴

Ook niet iedereen behoorde tot de groep 'echte' mijnwerkers: 'Ik had een broer, dat was een "echte" mijnwerker, elektriciens waren in sommige ogen niet de "echte". De echte mijnwerker was de man die met de kolenschop ging en de kolenschaaf bediende en de mannen in de voorbereiding. Dat waren dus dé mijnwerkers'.¹²⁵ Deze 'echte' mijnwerkers hadden bij collega's en in de tuinwijken veel aanzien: 'Iedereen kende de soms legendarische productiecijfers van hen en vertelde het door'.¹²⁶ Vooral de ploegen die tijdens de zogenaamde productieslag, die de dag voorafgaand aan Sint-Barbara in alle pijlers werd gehouden, de hoogste productiecijfers konden voorleggen, konden rekenen op respect van de collega's. Sint-Barbarapremies waren er evenwel enkel voor de ingenieurs en opzichters, die dus daarmee extra gemotiveerd waren om hun personeel op te jagen.

Jongens uit de tuinwijk groeiden op met verhalen over de mijn:

De dag dat ik 16 jaar werd organiseerden we met de jeugdclub een bezoek aan de mijn in Waterschei. Het was alsof ik thuiskwam! Je moet je dat voorstellen, je gaat 600 meter de grond in, je stapt uit de lift, je gaat te voet of met een wagentje naar een plaats, je komt in je eigen pijler en je bent thuis. Dat voelde dus totaal niet vreemd aan. Maar dat kwam omdat al die mannen daar altijd over aan het vertellen waren en we hadden het gevoel: 'ik kom thuis'.¹²⁷

Kolenhouders stonden er inderdaad om bekend dat ze ook na hun uren steeds 'kolen aan het maken waren', m.a.w. over hun werk aan het praten waren. De zoon van een Poolse mijnwerker, die in Winterslag schoolliep, had een gelijkaardige ervaring: 'In het zesde studiejaar gingen we alle veertien dagen met de leerkracht naar de mijn om ons te wassen. Maar zo, dat we gewassen waren als de morgenpost opkwam en dan stonden we daar te wachten, met grote ogen naar die mijnwerkers. Niet alleen ik, al mijn kameraden droomden van de mijn'.¹²⁸ Ook scholen kunnen als sociale instituties een eigen genderregime hebben, dat een bepaalde vorm van hegemonische mannelijkheid stimuleert. Zowel de fysieke setting, het curriculum en de sociale interacties tussen leerlingen zelf geven vorm aan bepaalde gender-

124 Citébewoner Willy, in: Victor e.a., *Cité helden*, 101.

125 Interview met oud-mijnwerkers N.M. (Oranje Nassau II, Heerlen, NL) en J.B. (Eisden), april 2015.

126 Kohlbacher, 'De cites', in: Delarbre, Delbroek e.a. (eds), *De koolputters*, 371.

127 Citébewoner Willy, in: Victor e.a., *Cité helden*, 102.

128 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 293.

Hoewel in de Cité de stap van de lagere school naar de vakschool van de mijn doorgaans klein was, was de honger van de mijnbedrijven naar nieuwe werkrachten zelden gestild. Archief Mijnmuseum Beringen.

verhoudingen.¹²⁹ Dat de scholen in de tuinwijken rond de mijnen sterk gericht waren op het beroep van mijnwerker hoeft dus niet te verbazen.¹³⁰ De mijndirecties manipuleerden dit slim: 'De meester vroeg regelmatig: "Wat wilt gijlie worden?" 60%, 70% mijnwerker. Een paar wilden onderwijzer worden en een paar priester,

129 Michael Ward, 'The performance of young working-class masculinities in the South Wales valleys', Phd thesis. Cardiff School of Social Sciences (2013) 51-53.

130 Zie hierover: B. Delbroek en K. Weyns, 'Het katholiek onderwijs in de Limburgse mijnregio, 1906-1992. Onderzoeksrapport KADOC (Leuven 2010).

zo'n stuk of drie. Maar de meesten... We werden klaargestoomd voor de mijn'.¹³¹ Dat mijnwerkerszonen zelf in de put zouden beginnen, was in de tuinwijken de normale gang van zaken. Een getuige uit Beringen vertelt: 'Oh, dat was vroeger, thuis op de cité normaal. Ge ging van 't school af, ge was 14 jaar, en dat was zo rap mogelijk proberen werk te krijgen op de mijn'.¹³² De oudste jongens in Eisden gingen op bezoek in de ondergrond, en werkten de daaropvolgende weken aan uitvoerige en gedetailleerde taken rond de mijn.¹³³ De directeur van de lagere school van Zwartberg schreef zijn leerlingen zelfs gewoon in bij de mijnschool, zoals blijkt uit het volgend relaas van een getuige die naar de vakschool wou: 'Oh! Dat paste toch niet voor mij, ik ne zoon van ne metser naar de vakschool gaan, terwijl hij mij al had aangegeven in de mijnschool. Ik was de beste en zo'n mannen hadden ze nodig in de mijnschool'.¹³⁴

Minstens even belangrijk als *bonding* binnen de eigen groep, is het onderscheid met andere groepen. De literatuur over industriële vormen van mannelijkheid toont aan dat die verhoudingen vooral gekenmerkt worden door confronterende relaties tussen management en arbeiders, gebaseerd op intimidatie en pesterijen. Dat was in de Limburgse mijnen niet anders. De Limburgse mijndirecties creëerden een sterk hiërarchisch en autoritair kader van toezichthoudend personeel.¹³⁵ 'De hiërarchie in de mijn was erg strak, cheffen waren cheffen en daar hoorde je naar te luisteren. Logisch, anders kun je niet werken. ... Mijn baas was erg streng voor mij, zijn baas ook voor hem en ik voor mijn mensen. Zo ging dat toen. Van boven naar beneden'.¹³⁶ Door dat sterk uitgebreid toezichthoudend kader verloren Limburgse mijnwerkers, in vergelijking met de oudere Waalse kolenbekkens, veel van hun vroegere beroepsautonomie, en daarmee ook van hun traditionele patronen van mannelijkheid.

Opzichters waren voor mijnwerkers de veruiterlijking van die verloren autonomie. Ze hadden bovendien lange tijd een slechte reputatie: opzichters in de Limburgse steenkoolmijnen konden vooral hard brullen, slaan en vloeken.¹³⁷

131 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 293.

132 T. Gielis, 'Foert, ik ga de put in! Deel 2: niet-economische redenen om voor de mijn te kiezen', *Kiosk* 12 (2006) 3, 8.

133 J. Kohlbacher, *Van wijd en zijd... Een opstel over 75 jaar onderwijs in de Eisdense tuinwijk, 1910-1985* (Eisden 1985) 17.

134 L. Beyers, *Iedereen zwart. Het samenleven van nieuwkomers en gevestigden in de mijncité Zwartberg, 1930-1990* (Amsterdam 2007) 62.

135 B. Delbroek, 'Porions and conducteurs. Supervisory functions in the Belgian Limburg Coal-Mining Industry (1917-1939)', in: P. Van den Eeckhout (ed.), *Supervision and authority in Nineteenth-Century Europe* (Oxford 2009) 191-216.

136 Burgerlijk ingenieur Coulie, Houthalen-Helchteren, in: Vandekerckhove, *De eeuw van het zwarte goud*, 89.

137 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 132-133.

Enkele voorbeelden: ‘Porions... in het algemeen waren het allemaal duivels, anders werd ge om te beginnen al geen *porion*. Ge moest iemand zijn, die kon vloeken en tempeesten gelijk een zot. Ge moest de mensen kunnen bang maken, kunnen laten beven op hun benen’.¹³⁸ Een kolenhouwer getuigt: ‘Dat zijn allemaal maar mannen die gewoon in de put beginnen te werken zijn en hun eigen naar omhoog gewerkt hebben, met het mouwvegen ook. Er waren er ook bij met het hard werken, maar van een goede werkman maken ze gene baas, want dan brengt hij niets meer op. Die het hardste kon roepen was baas in de put’.¹³⁹ In 1936 bekritiseerde de christelijke vakbond nogmaals het gedrag van een *conducteur*. Volgens zijn ondergeschikten zou hij

een zeer brutale kerel zijn en alle mijnwerkers zijn erg verbolgen op die man. Vloeken en tieren kan hij allerbest maar verstandig met iemand praten dat niet. Over enkele weken sloeg hij de boterhammen uit de handen van een arbeider, dat ze in de ‘stappes’ vlogen. Deze jongen was aan het eten en verstond hem niet, daar hij slechts alleen Fransch kent en geen andere taal. Het schijnt ook dat hij niet lezen of schrijven kan! En de arbeiders moeten die vent zijn bevelen verstaan!¹⁴⁰

Fysiek geweld leek schering en inslag. In een brief aan Allard, de directeur-gerant van Zwartberg, klaagde A. Cool van de Centrale der Vrije Mijnwerkers tijdens een staking in 1930 over het feit ‘dat het brutaliseren der werklieden door sommige meesters nog even erg is als vroeger’.¹⁴¹ Hij gaf vervolgens een voorbeeld van een *conducteur* die een jonge arbeider zo hard had geslagen dat hij bloedde uit de mond. Woijtek, een opzichter van Poolse origine gaf toe dat hij in de jaren 1960 had gevochten met een Turkse mijnwerker, naar eigen zeggen nadat die had geweigerd zijn bevelen op te volgen.¹⁴² Opzichter Enzo uit Winterslag had misschien meer reden voor zijn optreden: ‘Ik heb er ooit één betrap met roken. Ik heb hem een paar lappen in zijn gezicht gegeven en het was gebakken’.¹⁴³ De arbeiders zelf lieten zich echter ook niet onbetuigd: ‘soms kregen ze een briefke, de dag op, naar huis. Dat gebeurde meestal als ge eens zo ene een patat had gegeven, haha’.¹⁴⁴ Een Italiaanse

138 Mijnen. De Limburgse koolputters spreken, s.p.

139 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 132.

140 De Vrije Mijnwerker, maart 1936, 1, geciteerd in: G. Coppieters, *Waren wij maar Walen of Kongolezen: arbeid en lonen*. Onuitgegeven onderzoeksrapport VUB (Brussel 1999) 156.

141 KADOC, Papieren Broekx, 13.2.8.2, *Brief van Cool aan Allard*, 26 maart 1930.

142 T. Gielis, *Van vader op zoon? De keuze van de mijnwerkerszoon voor de mijn in Beringen (1945-1989)*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL (Leuven 2005) 73.

143 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 181.

144 *Ibidem*, 179.

mijnwerker herinnerde zich nog dat ‘als ze onder in de mijn ruzie maken is dat niet alleen met woorden maar met de schup en ze kloppen niet met het plat maar met het scherp’.¹⁴⁵ Het mijnwerkersprotest was soms erg grimmig. Tijdens de grote staking van 1932 werd bijvoorbeeld met flessen en stenen naar de rijkswacht en bussen met werkwilligen gegooid. Tijdens de staking naar aanleiding van de sluiting van de mijn van Zwartberg in 1966 werd een spoorlijn gesaboteerd, telefoon- en elektriciteitsdraden doorgeknipt, politiewagens in brand gestoken en barricades opgetrokken. Met de rijkswacht werden regelrechte veldslagen uitgevochten, die als reactie zelfs met scherp schoot.¹⁴⁶

De verhoudingen met ingenieurs waren complexer. Zeker in de beginjaren waren die uitsluitend Franstalig. Zoals alles in de mijnen waren ook hun onderlinge relaties zeer hiërarchisch georganiseerd, wat bovendien voor iedereen duidelijk was aan de grootte van hun woning en tuin. Zelf moesten ze, zeker tot in de jaren 1950, beantwoorden aan een heel andere, burgerlijke vorm van mannelijkheid, met allerlei sociale verplichtingen, een eigen (elitair) ontspanningsleven, en een echtgenote met een huishoudelijke rol. Ook zij konden op erg autoritaire wijze handelen. Dat kreeg soms zelfs legendarische allures: ‘De “Bokser” was een ingenieur. Waar hij vandaan kwam, wist niemand. Hij was groot en sterk. [...] Als de Bokser afkwam, beefde iedereen. Zo was ik eens kool aan het schuppen, maar de kool was hard en dus moeilijk uit te krijgen. En hij kwam afgevlagen... vloeken tot en met. [...] Iedereen was bang van hem, echt bang’.¹⁴⁷

Tegelijk respecteerden mijnwerkers wel dat ook ingenieurs tenminste in dezelfde stoffige, natte tunnels hun werk uitvoerden. De bedienden op de bovengrond daarentegen konden op weinig respect rekenen: ‘Een bediende voelde zich verschrikkelijk meer dan een arbeider, toch zeker die van de uitbetaling en het sociaal bureau’.¹⁴⁸ De nogal ongewone loonverhoudingen speelden daar mogelijk ook in mee: ‘Ze hadden iets van: “Ik ben bediende”. Werkelijk honds was dat. Niet allemaal, maar veel. Hoorde men dan later wat die man maar verdiende ... die verdiende minder als die man die daar buiten stond aan het loket’.¹⁴⁹ In de ogen van de ondergrondse mijnwerkers waren bedienden geen echte mannen. Ook de bovengrondse mijnwerkers werden wel eens gezien als ‘boerkes’, hoewel het voor vele ondergrondse arbeiders toch de ambitie bleef een makkelijk werkje op de bovengrond te bemachtigen.

145 Werkgroep Mijnwerkersgeschiedenis, *In de mijn is iedereen zwart*, 63

146 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 531, 630-638.

147 Mijnen. *De Limburgse koolputters spreken*.

148 De Rijck en Van Meulder, *De ereburgers*, 137.

149 *Ibidem*, 138.

**TECHNISCHE EN BEROEPSSCHOOL
VOOR JONGE MIJNWERKERS**

**CENTRUM
BERINGEN-MIJN**

G.-K. Scholz

T B J M

OPENING: 1 SEPTEMBER
TOEGANKELIJK VANAF 12 JAAR.
Inschrijvingen vóór 22 augustus 1960 schriftelijk te zenden aan
T. B. J. M. Hospitaalstraat, BERINGEN-MIJN.
Inlichtingen te bekomen elke maandag en woensdag van 13 tot 16 uur in de school.

LYMBURG

Schouwings- en Kweek- en Opleidings-Instelling

Wervingsaffiche voor het mijnbouwonderwijs, naar een ontwerp van Günther-Karl Scholz. Archief Mijnmuseum Beringen.

Doordat mijnarbeid vooral al doende geleerd werd, hadden veel mijnwerkers weinig respect voor collega's die wel een scholing volgden. Diverse initiatieven van mijnbouwonderwijs, dat in Belgisch-Limburg trouwens maar zeer langzaam op gang kwam, leden onder een gebrek aan interesse bij de arbeiders.¹⁵⁰ Na een herstructurering van de mijnschool van Waterschei kwam de mijndirectie tot de conclusie dat het nieuwe systeem betere resultaten opleverde op het vlak van de beroepsvorming, hoewel de algemene vorming bleek te lijden onder het dagelijkse contact met oudere mijnwerkers, die de leerlingen blijkbaar een afkeer van theorie meegaven. Het verwachte gendergedrag speelde hierin zeker een rol: 'In de mijn hadden ze papa ook voorgesteld om lessen Nederlands te volgen, dan kreeg hij 20 frank per les. Maar papa kon kiezen tussen om café of naar de les gaan. Dan is de keuze vlug gemaakt'.¹⁵¹

Conclusie

In de inleiding wezen we op het bestaan van een vorm van hyperviriele mannelijkheid in diverse door mannen gedomineerde industriële sectoren die zich liet kenmerken door fysieke kracht, competitiviteit, agressiviteit, risicovol gedrag en het bagatelliseren van ongezonde werkomstandigheden. Uit tientallen interviews, getuigenissen en een aantal contemporaine bronnen blijkt dat ook in de Limburgse mijnen mijnwerkers hun mannelijkheid definieerden en uitten door keihard te werken, competitief te zijn, veel te feesten, geen angst te vertonen en luchtig te doen over risico's. Weliswaar is deze conclusie gebaseerd op een beperkt aantal bronnen, maar door de diverse perioden waarin de gebruikte interviews werden afgenomen en de diverse profielen van de ooggetuigen, mogen we ervan uitgaan dat er ook in Belgisch-Limburg sprake was van deze *labour class masculinity*, toch tenminste bij een groot deel van de mijnwerkers (de kern van beroepsmijnwerkers). Omwille van het feit dat mannelijkheid over het algemeen als iets vanzelfsprekend en weinig zichtbaar wordt beschouwd, baseerden we de conclusies op uitingen van mannelijkheid. Deze voorbeelden waren legio. Pas na de loopbaan bleek er bij oud-mijnwerkers meer tijd voor reflectie over dit harde werk en risicovol gedrag.

De genderidentiteit bij mijnwerkers in het Kempische mijnbekken ontstond mede als gevolg van bredere maatschappelijke evoluties. Ondergrondse vrouwenarbeid was in België sinds 1911 verboden, wat de ondergrond het exclusieve terrein van mannen maakte. Waar voordien vrouwenarbeid in de Belgische

150 Zie Delbroek en Wyns, *Het katholiek onderwijs*.

151 Mijnwerkersdochter Hulya, in: Victor e.a., *Cité helden*, 35.

mijnindustrie als een natuurlijk gegeven werd gezien, mede gegroeid door de pre-industriële arbeid in familieverband, werd mannelijkheid de norm in de moderne Limburgse mijnen.¹⁵² Het logische gevolg van deze strikte arbeidsverdeling was het ontstaan van een ideologie van mannelijkheid gekoppeld aan het mijnwerkersberoep.¹⁵³ Ook doorslaggevend was de drastisch nieuwe arbeidsorganisatie die door de Limburgse mijndirecties werd ingevoerd. Het traditionele mijnwerkersberoep verloor door mechanisering en strenger toezicht veel van zijn charme. Vak-kennis en autonomie werden vervangen door fysieke kracht en competitiviteit.

Ondergrondse steenkoolmijnen brengen bovendien altijd en overal gevaar met zich mee. De nieuwe geologische omstandigheden waarmee ingenieurs in het Limburgse mijnbekken geconfronteerd werden, en de toegenomen mechanisering verhoogden het risico op ongevallen en het gevaar voor de gezondheid gevoelig. De 'ideale' mijnwerker mocht zich niet laten afschrikken en moest al in goede gezondheid verkeren. Bij voorkeur zelfs ook gezegend te zijn met een snelle wondgenezing!

Mijnarbeid werd bovendien door een deel van de bevolking gezien als een minderwaardig en vuil beroep, wat het zelfbeeld van de mijnwerkers sterk beïnvloedde.

Door hun gebrek aan controle over al deze omstandigheden hadden mijnwerkers in feite geen andere keuze dan zich bepaald gedrag aan te meten, waarbij hun fysieke kwaliteiten en viriliteit sterk werden benadrukt. Kracht en taaiheid waren immers het voornaamste dat van hen verwacht werd. Aangezien ook hun gezondheid op lange termijn zich volledig buiten hun greep bevond – ze hebben werk nodig en dat werk is nu eenmaal gevaarlijk – was het logisch deze risico's te incorporeren als bewijs van hun mannelijkheid. Mijnwerkers waren met andere woorden niet geboren en getogen om mijnwerker te worden, maar hun gedrag is het resultaat van interacties met *the formal organizations for which they work*.¹⁵⁴ In dat opzicht is de beroepstrots die mijnwerkers over hun eigen werk voelen een duidelijke coping strategie, een manier om hun ondergeschikte, kwetsbare positie om te zetten in een positieve (gender-) identiteit. Stephen Meyer omschreef het in zijn onderzoek naar de auto-industrie als *remasculizing their work and identities*.¹⁵⁵ Een duidelijke zwakke positie omkeren tot een positieve kwaliteit maakt van de arbeider zo een winnaar: *The only thing the workers could do was to rebel 'silently' by executing their daily*

152 Roels, *Het tekort*, 76-78. Een dergelijke evolutie voltrok zich ook in andere landen waar het verbod op ondergrondse arbeid werd ingesteld. Zie ook: Lahiri-Dutt, 'Bodies', 8.

153 Knotter, 'Mining', 252.

154 Wicks, 'Institutional Bases', 312.

155 Stephen Meyer, 'Work, play and power: masculine culture on the automotive shop floor, 1930-1960', in: Roger Horowitz, *Boys and their toys, masculinity, technology and class* (New York 2001) 13-32.

working tasks in harsh conditions; i.e. to highlight the bosses' impotence on a daily basis by showing 'physical and mental superiority' in executing all the difficult tasks as the very core of a proper identity.¹⁵⁶ Het ontstaan en handhaven van een hyperviriele mannelijkheid in de Limburgse mijnen is dus één van een geheel aan arbeidsmarktstrategieën waarvan mijnwerkers gebruik maakten om met de gegeven arbeidsomstandigheden om te gaan. Het was bovendien een kwestie van beroepstrots te vinden in een job met slecht aanzien in het publieke discours.

Allerlei (humoristische) microrituelen en attitudes dienen tot het bewijzen van de eigen mannelijkheid, en daarmee de onderlinge band tot de werkmakers. Er was evenwel een duidelijke interne hiërarchie over wie als 'echte' mijnwerker werd gezien. Samen met het verliezen van de eigen autonomie hing een afkeer van alle vormen van autoriteit. De antagonistische houdingen met hun directe meerderen, die door de bedrijfsleidingen zelf zwaar onder druk werden gezet, illustreren dat het best. Ook de vakbonden werden met argusogen bekeken.

Tegelijk blijft de positie van de Limburgse mijnwerkers toch kwetsbaar, want het voortdurend moeten bewijzen van hun mannelijkheid gaat ten koste van hun gezondheid. Doordat van alle mijnwerkers verwacht werd dat ze zich conformeerden aan dit mannelijk ideaal, namen velen van hen onnodige risico's: *Workplace culture was so powerful that men often endured brutal work conditions and discomfort and engaged in significant risk to limb and life, at least in part, to prove their masculinity to other men.*¹⁵⁷ Dat leidt tot een opvallende paradox in het gedrag van mijnwerkers, tussen enerzijds het verzet tegen autoriteit en anderzijds het nastreven van een hoge productiviteit. Deels is dat te verklaren door de wens de lonen te maximaliseren. Zeker in combinatie met een hoog absentisme kon dat een nuttige arbeidsmarktstrategie zijn. Daarnaast kan dit gedrag echter ook gezien worden als een vorm van verzet – in de zin van kom maar op, ik kan het aan, ik ben sterker – tegen de bedrijfsleiding. Het gaat dan om de beroepstrots om zulke omstandigheden te kunnen doorstaan, waardoor een mijnwerker in wezen superieur is aan zijn bazen. Een dergelijke contradictie tussen autonomie en overgave aan een sterke hiërarchische structuur werd ook geconstateerd bij de Amerikaanse marine.¹⁵⁸

Die cultuur van stoïcijnse, noeste arbeid zonder oog voor lijf en leden had ook voor de mijndirecties aanzienlijke voordelen. Net zoals mannelijkheid door de mijnwerkers zelf als arbeidsmarktstrategie werd aangewend, zetten ook de werkgevers een geïdealiseerd beeld van mannelijkheid in als strategie. Het imago van de krachtige mijnwerker werd dan ook bewust gestimuleerd bij de wervingsactivi-

156 Matosevic, 'Industry forging masculinity', 37.

157 Baron, 'Masculinity', 152.

158 Barrett, 'The organizational construction', 140.

teiten en -propaganda van de werkgevers. Kwetsuren werden door bedrijfsdokters geminimaliseerd onder het mom van mannelijke trots. Door de complexe loonsystemen meer en meer te individualiseren werd de onderlinge competitiviteit aangewakkerd, wat perfect aansloot bij de drang de eigen mannelijkheid te bewijzen. Voorgaande strategieën hadden allen tot doel de productiviteit te verhogen. Op het ontspanningsleven van de mijnwerkers kreeg het mijnmanagement veel minder grip. Met name onwettige afwezigheden waren een doorn in het oog, maar werden door de mijnwerkers zelf beschouwd als een recht ter compensatie van het harde werk dat ze bereid waren te doen. De lokale middenstand wist dan weer wel te profiteren van deze uiting van hyperviriele mannelijkheid van de mijnwerkers, en de daarbij horende patronen van vrijetijdbesteding.

Voorliggend artikel gebaseerd op verkennend onderzoek wil vooral een aanzet vormen om de Limburgse mijngeschiedenis vanuit een ander perspectief te onderzoeken. Meer specifiek wilden we onderzoeken of mannelijkheid een onderdeel was van de arbeidsmarktstrategieën van mijnwerkers. Uit de analyse bleek dat ook werkgevers een bepaalde vorm van hegemonische mannelijkheid strategisch inzetten. Onderzoeksvragen die nog niet konden beantwoord worden, maar die het onderwerp mannelijkheid verder zouden kunnen verdiepen zijn: is er sprake van verschillen tussen Belgische en buitenlandse mijnwerkers wat mannelijkheid betreft, tussen vaste kern en tijdelijke arbeiders, tussen jong en oud, ondergrond en bovengrond? Was het voor sommige nieuwe arbeiders een reden om te vertrekken? Wat is de rol van onderwijs en cité-leven in het ontwikkelen en bestendigen van deze *labour class masculinity*? Een gender-benadering in de arbeidsmarktstudie voor mijnwerkers in Limburg zou licht kunnen werpen op nog niet eerder verklaard gedrag van zowel werknemers als werkgevers.

Annet Schoot Uiterkamp

**STUTTER, HOUWER, VLIAGENIER.
SOCIAAL-PROFESSIONEEL PROFIEL
VAN TEWERKGESTELDEN IN DE
WILLEM-SOPHIA, 1945-1946***

---

* Hierbij dank ik Jos Odekerken voor zijn hulp bij het opzetten en uitwerken van de database. Zonder zijn hulp was dit artikel niet mogelijk geweest.

Abstract

Timberman, hewer, aviator. The socio-professional profile of political prisoners at the mine Willem-Sophia, 1945-1946

This article is a sequel to “For the time being keep it silent”. Employment of political prisoners at the mine Willem-Sophia in Spekholzerheide (1945-1946)’ in *Jaarboek 2017*. It outlines the profile of the first political prisoners employed in this mine. The data are extracted from two registers that include personal and professional particulars of the 641 employees concerned. It surveys former employer or profession, place of origin, age, duration of employment and reason of dismissal of the political prisoners in comparison with the ‘free’ miners. The detention grounds are discussed and illustrated by some case histories. Apart from their political collaboration there seems to be no remarkable differences between this group of ‘infected’ miners and their ‘free’ colleagues.

Medio september 1944 hadden de Amerikanen het gebied rond de Limburgse mijnen bevrijd en kon met het herstel en het weer opstarten van de steenkolenmijnen worden begonnen. Nederland had tijdens de wederopbouw te kampen met een enorme kolennood die mede verband hield met een nijpend tekort aan kolendelvers. Toch was er voor Duitsers en collaborateurs geen plaats meer, hoewel daar ervaren kolenhouwers tussen zaten. Ook de mijnbedrijven moesten gezuiverd worden van ‘ongewenschte elementen’.¹ De meeste verdachten waren in afwachting van een proces tijdelijk opgesloten in interneringskampen. Kamp Spekholzerheide, dicht bij de mijn Willem-Sophia in dezelfde plaats, was één van die kampen; het zat vol oud-mijnwerkers. In een eerder artikel kwam ik tot de conclusie dat men een tijdelijke oplossing voor het kolen- en personeelsprobleem had gevonden. Met instemming van de Adviescommissie voor Arbeidszaken (Ad-VA), waarin ook vakbondsvertegenwoordigers zitting hadden, mochten politieke delinquenten vanaf eind augustus 1945 aan de slag als arbeider ondergronds. Eerst ging het in alle stilte. De mijn Willem-Sophia speelde een voortrekkersrol. Toen het daar eenmaal goed liep, kon men het aantal delinquenten gaan uitbreiden naar andere mijnen en vanuit kampen in het gehele land. Vanaf juni 1946 werd de tewerkstel-

1 Term gebruikt door directeur C.F.A. de Groot van de Willem-Sophia. SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 677, dossiermap ‘behoort bij 47’: notulen vergadering Commissie van Bijstand, 6 okt. 1944.

'Kamp Spekholzerheide': de leegstaande openbare lagere school in Spekholzerheide deed dienst als onderkomen voor de politieke delinquenten die vanaf augustus 1945 in de Willem-Sophia tewerkgesteld werden. Collectie Gemeentearchief Kerkrade.

ling geformaliseerd en konden ook gedetineerde niet-mijnwerkers op vrijwillige basis gaan werken in de mijnen.²

In dit vervolgartikel probeer ik het profiel van de eerste jaargang tewerkgestelden te reconstrueren, in vergelijking met vrije arbeiders. Daarbij ga ik in op het aantal tewerkgestelden, hun vroegere werkgever of beroep, hun herkomst en hun leeftijd. Tevens bereken ik hoelang ze tewerkgesteld waren in de mijn Willem-Sophia te Spekholzerheide. Ook de ontslagredenen komen aan de orde. Zo gaan we op zoek naar een antwoord op de vraag, in hoeverre deze specifieke groep zich onderscheidde van de vrije mijnwerkers. Ten slotte bespreek ik waarom ze gedetineerd werden, mede aan de hand van een paar casussen. Het gaat hierbij uitdrukkelijk alleen over de eerste periode van tewerkstelling, augustus 1945 tot en met 6 juni 1946. De ervaringen die de Willem-Sophia opdeed met de inzet van delinquente arbeiders, waren vermoedelijk van invloed op het besluit om het experiment op te schalen.

2 Annet Schoot Uiterkamp, "“Voorloopig in alle stilte”. Tewerkstelling van politieke gevangenen in de mijn Willem-Sophia te Spekholzerheide (1945-1946)", *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 62 (2017) 166-192.

Bronnen

Vanaf 27 augustus 1945 hield de Willem-Sophia nauwkeurig bij wie als gedetineerde tewerk werd gesteld. In een speciaal schrift schreef een beambte bijna dagelijks de namen bij van de gevangenen, alfabetisch op familienaam. Naast naam en voorletters werden stamboeknummer of mijnnummer (= penningnummer) genoteerd, geboortedatum, kwaliteit (functie waarin men was aangesteld), datum van indiensttreding, ontslagdatum, aanmerkingen over ontslagreden of ziekte, gegevens over waar men vroeger had gewerkt, inclusief eventuele mijnnummers elders. Er ontbreken rubrieken voor geboorte- of woonplaats en burgerlijke staat. Het schrift bevat gegevens van 27 augustus 1945 tot en met begin juni 1946. Vanaf nu citeer ik deze bron als oude schrift.³

In de loop van juni 1946, toen nog meer mijnen overgingen tot het toelaten van gedetineerden, werd een nieuw boek in gebruik genomen.⁴ Alle namen die ook in het oude schrift stonden, werden in het nieuwe boek in alfabetische volgorde overgeschreven, alleen nauwkeuriger. Namen en voorletters werden verbeterd, gegevens aangevuld. Het bevat verder dezelfde rubrieken, alleen is er een kolom toegevoegd met als opschrift: 'in vasten dienst genomen WS'. Ook in dit boek is geen rubriek opgenomen voor geboorte-, woonplaats of burgerlijke staat. De gegevens lopen van 27 augustus 1945 tot en met mei 1952, de laatste maand waarin nog gedetineerden werkzaam waren in de Willem-Sophia. In het vervolg citeer ik deze bron als nieuwe boek.⁵

Bij onderstaande berekeningen is uitgegaan van het oude schrift uit augustus 1945. Alle gegevens hieruit zijn in een database overgenomen en gecontroleerd, verbeterd of aangevuld met gegevens uit het nieuwe boek van 1946. In het schrift stond bijvoorbeeld alleen de datum van indiensttreding vermeld, in het nieuwe boek ook de ontslagdatum die niet eerder bekend was, omdat het ontslag in 1947 plaatsvond. Namen die na 6 juni 1946 in het nieuwe boek werden opgeschreven, zijn niet in de database opgenomen. Het onderzoek beperkt zich tot de eerste periode van tewerkstelling. Nadat alle gegevens uit het oude schrift waren ingevoerd, totaal 644 records, vielen er bij controle drie af. Twee bleken per abuis twee keer genoteerd te zijn in één of beide bronnen, en één was alleen onvolledig in het oude schrift vermeld en daar ook weer doorgestreept.

3 SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945'.

4 Schoot Uiterkamp, "'Voorloopig in alle stilte'", 188-191.

5 SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

Aantallen

Voordat ik inga op andere aspecten van de tewerkgestelden, is het van belang te weten om hoeveel mannen het eigenlijk ging. Op 18 augustus 1945 besloot de Adviescommissie voor Arbeidszaken om ongeveer 225 geïnterneerde NSB'ers uit het kamp Spekholzerheide tewerk te stellen in de mijn Willem-Sophia.⁶ Komt dit getal overeen met het werkelijk aangestelde aantal mannen? Uit de analyse van de bronnen bleek dat aanvankelijk het aantal niet veel afweek van het aantal op grond waarvan het besluit genomen was. Maar later bleek het in sommige maanden om meer mensen te gaan. Van 27 augustus 1945 tot en met 6 juni 1946 werkten uiteindelijk 641 man enige tijd als gedetineerde ondergronds bij de mijn in Spekholzerheide.

Tabel 1 geeft weer wanneer de 641 politieke gevangenen tewerk werden gesteld in de mijn. De aanstellingsdatum werd bij binnenkomst vastgelegd. Bij ontslag, na een dag, een week, of na maanden, werd de einddatum van hun tewerkstelling bij de Willem-Sophia en de ontslagreden in hetzelfde schrift vermeld. Dat wilde niet in alle gevallen zeggen dat men definitief vrij was gekomen. Reden voor ontslag kon bijvoorbeeld ziekte, of overplaatsing naar een ander kamp zijn. Hierna kon men later nog weer eens in dezelfde mijn als delinquent komen werken. Achter de eerder genoteerde gegevens kwam een nieuwe datum van tewerkstelling te staan. Zo zijn in het oude schrift 58 personen opnieuw geregistreerd: 54 twee maal en vier zelfs drie maal, na hun eerste tewerkstelling in de periode van 27 augustus 1945 tot en met 6 juni 1946. Ook na 6 juni 1946 zijn tewerkgestelden voor het eerst geregistreerd, maar alleen in het nieuwe boek. Zij vallen buiten het kader van dit onderzoek. Desondanks staan er gegevens over de periode na 6 juni 1946 in de tabel. Dit betreft mannen die na de onderzoeksperiode voor de tweede of derde keer tewerk werden gesteld, maar tijdens de onderzoeksperiode voor het eerst waren ingeschreven.

6 Schoot Uiterkamp, "Voorloopig in alle stilte", 182-184.

Tabel 1. Ondergronds tewerkgestelde politieke delinquenten bij de mijn Willem-Sophia, 27 augustus 1945 t/m 6 juni 1946. Aantal (her)aanstellingen per maand tot en met einde tewerkstelling

Jaar	Startmaand	A		
		Totaal aantal	B (van A) Waarvan voor de tweede keer	C (van A) Waarvan voor de derde keer
1945	08-1945	189	-	-
	09-1945	88 ^a	1	-
	10-1945	93	1	-
	11-1945	29 ^b	3	-
	12-1945	11	5	-
Subtotaal 1945		410^c	10	-
1946	02-1946*	63 ^{d,e}	6	-
	03-1946	72	4	-
	04-1946	31	9 ^f	-
	05-1946	11	3	1
	06-1946	54	2	2
	07-1946	-	3	-
	08-1946	-	1	-
	10-1946	-	1	-
	11-1946	-	3	-
	Subtotaal 1946^g		231^{d,e}	32^f
1947	01-1947	-	3	-
	03-1947	-	6	-
	04-1947	-	3	-
	05-1947	-	2	-
	06-1947	-	1	-
	11-1947	-	1	-
Subtotaal 1947		-	16	-
1948	08-1948	-	-	1
Subtotaal 1948		-	-	1
Totaal aug. 1945-aug. 1948		641^{c,d,e}	58^f	4

Tabel samengesteld op basis van SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden Contrôleboek over de Maand vanaf aug. 1945' en ibidem, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

^aInclusief 1 afgekeurde persoon die ontvlucht is, en nooit heeft gewerkt.

^bInclusief 1 goedgekeurde persoon die ontvlucht is en nooit heeft gewerkt.

^cInclusief de bij^a en ^bvermelde personen.

^dInclusief 1 afgekeurde persoon die wel is aangesteld, maar niet begonnen. In april 1946 wordt hij opnieuw aangesteld.

^eInclusief 1 persoon die nooit is begonnen, hoewel hij wel werd aangesteld en een mijnnummer kreeg.

^fInclusief de bij ^dvermelde persoon, die in februari 1946 was aangesteld, maar toen niet is begonnen.

^{*}In januari 1946 werden geen politieke delinquenten aangesteld.

Op de eerste dag, 27 augustus 1945 gingen 189 man ondergronds. In de daaropvolgende maanden kwamen meer mensen binnen, totdat er eind december 410 personen eenmalig of meer keren waren ingeschreven. Dat wil echter niet zeggen, dat die op de laatste dag van 1945 ook werkelijk in de mijn aan het werk waren. Er waren inmiddels ook al weer mensen ontslagen.

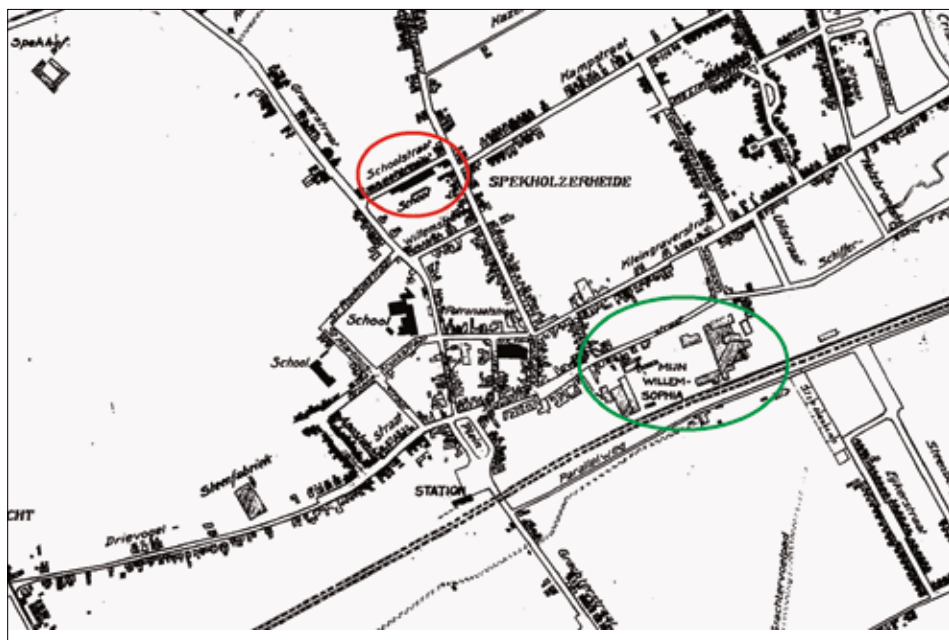
Tabel 2 geeft weer hoeveel gedetineerden er op het eind van een maand ondergronds werkzaam waren. Exacte gegevens over de maanden augustus tot en met oktober 1945 ontbreken, trouwens ook die van het aantal vrije arbeiders. Uit tabel 1 en 2 blijkt dat er op 31 december 1945 van de 410 geregistreerde gedetineerden nog 244 werkzaam waren. 166 waren in de loop van de maanden augustus-december 1945 al weer uit de mijn verdwenen, definitief of voorlopig. Duidelijk is dat de gedetineerden een belangrijke aanvulling vormden op het totaal aantal vrije mijnwerkers: het aantal schommelde rond een kwart van de totale formatie.

Tabel 2. Maandoverzichten sterkte arbeiderspersoneel mijn Willem-Sophia november 1945-juni 1946

Maand	Formele sterkte O.G.*	Aantal PD's	Totale sterkte O.G.	% PD's op O.G.
11-1945	739	281	1.020	27,5%
12-1945	726	244	970	25,2%
01-1946	764	161	925	17,4%
02-1946	766	209	975	21,4%
03-1946	775	236	1.011	23,3%
04-1946	786	253	1.039	24,4%
05-1946	802	228	1.030	22,1%
06-1946	849	242	1.091	22,2%

* exclusief gedetineerden; O.G. = ondergronds; PD's = politieke delinquenten

Samengesteld op basis van maandoverzichten, opgesteld door afd. statistiek van de Nederlandse steenkolenmijnen, aanwezig in SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 127.

Dagelijks marcheerden in de mijn tewerkgestelde politieke delinquenten van Kamp Spekholzerheide aan de Schoolstraat (omcirkeld in rood) naar de Willem-Sophia (omcirkeld in groen) en terug. Detail van een plattegrond van de Gemeente Kerkrade uit 1944. Collectie Gemeentearchief Kerkrade.

Behalve het oude schrift werden er in het begin nog allerlei andere lijsten bijgehouden, bijvoorbeeld van aangenomen personen en van hen, die weer ontslagen waren. Ook werden keuringslijsten opgesteld. De mannen werden gekeurd voordat ze bij de mijn ondergronds gingen, althans dat was de bedoeling. 78 procent van de op 27 augustus 1945 aangestelden stond op een lijst van goedgekeurden, onder wie een 32-jarige houwer, die ook op een lijst van gekeurden ‘met bijzonderheden’ stond. Hierop stond vermeld dat hij 25 procent van zijn loon via de Rijks Verzekerings Bank ontving, omdat hij een verwonding aan het rechteroog had. Voor alle duidelijkheid was er zelfs nog aan toegevoegd: ‘(blind)’. In de praktijk bleek hij door die handicap toch niet geschikt en werd hij na anderhalve maand al weer ontslagen. Als reden stond vermeld: ‘was niet bruikbaar’. En zo kwam hij ook weer op de lijst met ontslagenen terecht.

14 procent van de mannen, die in augustus 1945 begonnen, stond op een lijst van afgekeurden, maar werd toch aan het werk gezet. Blijkbaar was het tekort aan arbeidskrachten zo groot of begonnen de mannen alvast, nog voordat iedereen gekeurd was. De afgekeurden startten op de 27e, maar ze werden allemaal ook weer snel ontslagen. Twee al na een paar dagen, de meesten na een maand. En allen met

als ontslagreden: ‘afgekeurd’, één echter omdat gebleken was dat hij bij de SS had gezeten. Twee omdat ze het kamp mochten verlaten. Een afgekeurde houwer bleef echter onafgebroken werken tot in september 1946. Op grond waarvan gedetineerden werden goed- of afgekeurd, was niet vastgelegd.⁷ Het is onmogelijk om van na augustus 1945 tewerkgestelde gedetineerden vast te stellen of ze al dan niet gekeurd of afgekeurd waren. De lijsten zijn niet gedateerd. Bovendien is niet altijd duidelijk, of de op de lijsten vermelde personen werkelijk dezelfde personen zijn als de in het oude schrift of nieuwe boek vermelde namen. Soms verschilden de schrijfwijzen aanzienlijk, zeker bij namen als Smeets, Schmeets, Klaassens, Claesens.

Vroegere werkgever, beroep en herkomst

Het gegeven dat de geïnterneerden van beroep mijnwerker waren geweest, was bij het besluit van 18 augustus van doorslaggevende betekenis geweest.⁸ Maar waren het ook werkelijk oud-mijnwerkers? Uit de bronnen is op te maken wie de werkgever was vóór de arrestatie. Het eigenlijke beroep komt verderop aan de orde. In tabel 3 staan de gegevens van de op 27 augustus 1945 aangestelden.

Uit tabel 3 blijkt dat 80 procent van de mannen die in augustus 1945 begonnen, vóór 1945 in één Nederlandse mijn werkte, en dan vooral in een Staatsmijn, in het bijzonder de Hendrik en de Maurits. Slechts vier werkten eerder op de Willem-Sophia. Dit zegt echter niets over het aantal ‘foute’ werknemers binnen deze mijn. Zo kunnen bijvoorbeeld overige collaborateurs binnen de Willem-Sophia in andere bewaringskampen zijn opgesloten dan kamp Spekholzerheide. Alleen uit dit kamp werden de eerste politieke gevangenen tewerkgesteld. 10 procent van de 189 man werkte voorheen in een Duitse mijn en maar 1 procent in een Belgische mijn. De overige 9 procent werkte in verschillende mijnen. Zes mannen werkten in verschillende Nederlandse mijnen en 11 zowel in een Nederlandse als in een Duitse mijn. De volgorde van vermelding geeft de volgorde van arbeidsperiodes aan. De conclusie is duidelijk. Het ging bij de tewerkstelling in augustus 1945 om oud-mijnwerkers, 157 man (84 procent) had eerder in één of meer Nederlandse mijnen gewerkt en 16 procent in één of meer Duitse mijnen. De meeste lagen vlak over de Nederlandse grens rond Aken. Dat er zoveel in een Duitse mijn hadden

7 Berekend op basis van: SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 689, dossiermap 147: ‘Keuringen politieke gevangenen. Goedgekeurden’; ‘Keuringen politieke gevangenen. Afgekeurden’; ‘Keuringen politieke gevangenen. Bijzonderheden’; ‘In dienst genomen personeel’; ‘In dienst genomen personeel en inmiddels weer ontslagen’, in combinatie met gegevens uit het oude schrift.

8 Schoot Uiterkamp, “‘Voorloopig in alle stilte’”, 182-184.

gewerkt is niet verwonderlijk. Vanouds was er veel grenspendel van Limburgse arbeiders naar deze mijnen.⁹

Werden ook na augustus 1945 alleen oud-mijnwerkers tewerkgesteld? Om daar iets over te kunnen zeggen, zijn in tabel 4 de gegevens over de oorspronkelijke werkgever tot en met 6 juni 1946 samengevat in en gecombineerd met de gegevens uit tabel 3.

Tabel 3. Oorspronkelijke werkgevers van op 27 augustus 1945 tewerkgestelde politieke delinquenten in de mijn Willem-Sophia

Oorspronkelijke werkgever	Aantal tewerkgestelden
1. Nederlandse mijnen	
Domaniale Mijn	8
Emma	14
Hendrik	41
Julia	3
Laura	6
Maurits	36
Oranje-Nassau I	8
Oranje-Nassau II	7
Oranje-Nassau III	11
Oranje-Nassau IV	5
Wilhelmina	8
Willem-Sophia	4
Subtotaal 1	151
2. Belgische mijnen	
André Dumont (Waterschei)	1
Belgische mijn	1
Subtotaal 2	2
3. Duitse mijnen	
Adolf (Merkstein/Herzogenrath)	2

9 Serge Langeweg, 'Werving, herkomst en binding van mijnwerkers', in: Ad Knotter (ed.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 54-98, aldaar 57-59; idem, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965*. Maastrandse Monografieën 75 (Hilversum 2011) 89.

Anna I (Alsdorf)	1
Carolus-Magnus (Übach-Palenberg)	5
Duitse mijn	7
Laurweg (Kohlscheid)	2
Sophia-Jacoba (Hückelhoven)	2
Subtotaal 3	19
Subtotaal 1-3: één mijn per persoon	172
4. Combinatie meerdere Nederlandse mijnen	
Domaniale Mijn, Wilhelmina en Maurits	1
Emma, Julia en Laura	1
Hendrik en Emma	1
Hendrik en Laura	1
Wilhelmina en Maurits	2
Subtotaal 4	6
5. Combinatie meerdere Nederlandse en Duitse mijnen	
Domaniale Mijn en Adolf	1
Domaniale Mijn, Willem-Sophia en Merksteijn	1
Maurits, Carolus-Magnus en Adolf	1
Maurits en Sophia-Jacoba	2
Oranje-Nassau I en Duitse mijn	1
Oranje-Nassau II en Laurweg	1
Oranje-Nassau III en Adolf	1
Oranje-Nassau III en Carolus-Magnus	1
Wilhelmina en Adolf	2
Subtotaal 5	11
Subtotaal 4-5: meerdere mijnen per persoon	17
Totaal 1-5	189

Tabel samengesteld op basis van SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945' en ibidem, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

Tabel 4. Oorspronkelijke werkgevers van tewerkgestelde politieke delinquenten in de mijn Willem-Sophia, aangesteld tussen 27 augustus 1945 en 6 juni 1946

Oorspronkelijke werkgever	A	B	C	D (A+B+C)
	27 aug. 1945	sept. t/m dec. 1945	febr. t/m 6 juni 1946	27 aug. 1945 t/m 6 juni 1946
	Aantal aangestelden	Aantal aangestelden	Aantal aangestelden	Totaal aantal aangestelden
1. Nederlandse mijnen	151	123	81	355
2. Belgische mijnen	2	2	1	5
3. Duitse mijnen	19	28	11	58
Subtotaal I (1-3): één mijn per persoon	172	153	93	418
4. Combinatie meerdere Nederlandse mijnen	6	12	14	32
5. Combinatie Nederlandse en Belgische mijnen	-	-	2	2
6. Combinatie Nederlandse en Duitse mijnen	11	18	12	41
7. Combinatie Duitse mijn en Nederlandse mijn	-	1	2	3
8. Overige combinaties mijnen (Nederlandse en/of Belgische of en/of Duitse mijnen)	-	2*	7	9*
Subtotaal II (4-8): meerdere mijnen per persoon	17	33	37	87
9. Overige niet-mijnberoepen	-	-	50	50
10. Onvermeld	-	35	51	86
Subtotaal III (9-10)	-	35	101	136
Totaal (I-III)	189	221	231	641

* Incl. 1 persoon die op ON I en ON II had gewerkt en ook bij Duitse spoorwegen.

Tabel samengesteld op basis van SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945' en ibidem, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

Bij vergelijking van de gegevens uit augustus 1945 met die van najaar 1945, blijkt dat het aantal mannen dat eerder alleen in één Nederlandse mijn had gewerkt, gedaald was tot 56 procent. Het aantal dat in één Duitse mijn werkte, was gestegen tot 13 procent. Ook nu had nog steeds 84 procent (186 man) vóór 1945 in een mijn gewerkt. Van 16 procent is dat onduidelijk, want bij hen is de oorspronkelijke werkgever niet vermeld. Maar naar alle waarschijnlijkheid hebben ook zij ooit in een of andere kolenmijn gewerkt. Want 26 van de 35 mannen werden direct als houwer aangesteld, wat onmogelijk was als men nog nooit ondergronds was geweest.

Vanaf februari 1946 kwamen 231 nieuwe gedetineerden in de mijn Willem-Sophia. Van hen is nog maar 40 procent afkomstig van één mijn. Het merendeel had nog wel in een Nederlandse mijn gewerkt. Betrekken we combinaties van verschillende mijnen erbij dan blijkt dat nog 130 man een mijnverleden heeft (56 procent). Voor 44 procent geldt dat misschien niet. Van de helft is een beroep of werkgever niet vermeld. In februari 1946 werden 21 van hen aangesteld. Waarschijnlijk moet een deel wel een mijnverleden hebben gehad, want ook nu worden ze aan het werk gezet als houwer of stutter. De mannen die op 13 mei en 6 juni voor het eerst afdaalden, begonnen allemaal als sleper, het minst geschoolde werk binnen een mijn. Voor hen gold waarschijnlijk dat ze nog nooit een mijn betreden hadden.

50 mannen verklaarden dat ze geen mijnwerker waren geweest. Ze werkten in de bouw als betonwerker, metselaar, loodgieter, opperman, in de landbouw als landarbeider of landbouwknecht, in een garage als automonteur of lasser, sommigen hadden een diploma ambachtsschool gehaald, anderen waren werkzaam geweest in een bakkerij of slagerij. Negen werkten in een fabriek, bijvoorbeeld bij een parapluafabriek in Aken, als glasblazer bij Philips, bij de SBB, het Stikstofbindingsbedrijf van de mijn Maurits, of als vliegtuigmonteur. Twee hadden bovengronds gewerkt, van wie één bij de bruinkoolmijn Carisborg in Heerlerheide. Een paar beroepen vallen op: musicus, directeur van een rijwielfabriek of vliegenier. De meeste vermeldingen kwamen maar één keer voor, met uitzondering van landbouwknecht en fabrieksarbeider, beroepen die twee keer genoemd werden.

Alles samenvattend kan worden gesteld, dat over de hele periode (van 27 augustus 1945 tot en met 6 juni 1946) minstens 79 procent van alle in de Willem-Sophia tewerkgestelde delinquenten ooit in één of meerdere mijnen had gewerkt, met de nadruk op Nederlandse mijnen, en dan ook nog vooral in één mijn. Wel zien we in de loop van de periode een verschuiving optreden van vooral oud-mijnwerkers naar mensen van wie de werkgever niet is vermeld of die een ander beroep hadden. Dit aantal liep in het voorjaar van 1946 op tot 44 procent van in die periode aangestelde mensen. Zij kwamen binnen vanaf half april, maar vooral in juni 1946.

De voorkant van het 'oude schrift', waarin de persoonlijke gegevens van de tewerkgestelde gedetineerden werden genoteerd. Collectie SHCL, archief NV Nederlandse Steenkolenmijnen Willem-Sophia.

Dat is niet verwonderlijk. Waren er vanaf het najaar 1945 alleen gedetineerden uit het kamp Spekholzerheide aangenomen, in 1946 werd dat anders. Het experiment in de Willem-Sophia was geslaagd. De Mijn Industrie Raad, opvolger van de Ad-VA, besloot tot uitbreiding van het aantal in de mijnen tewerkgestelde politieke delinquenten. Het Directoraat Generaal Bijzondere Rechtspleging (DGBR) werd verantwoordelijk voor de kampen en vroeg op 28 februari 1946 alle kampcommandanten in het land na te gaan wie vrijwillig in de mijn wilde gaan werken. In mei kwam het tot een overeenkomst en vanaf juni 1946 ging een grotere stroom gedetineerden vrijwillig naar de kolenmijnen.¹⁰

10 Schoot Uiterkamp, "Voorloopig in alle stilte", 188-191.

In het oude schrift en het nieuwe boek stonden geen geboorte- of woonplaatsgegevens. Over de herkomst van de in de mijn tewerkgestelde delinquenten kan op basis van deze bronnen dan ook niets worden gezegd. Uit literatuur is bekend dat vanaf het einde van de negentiende eeuw Kerkrade de enige Nederlandse plaats was waar mannen generaties lang van beroep mijnwerker waren. Mijnwerkers waren voor hun ziekte- en pensioenvoorziening verplicht lid van een fonds, vanaf 1919 van het Algemeen Mijnwerkersfonds (AMF). Serge Langeweg heeft berekeningen uitgevoerd op het aantal nieuwe AMF-leden in verschillende periodes. Hieruit bleek dat het aantal van hen, dat in Limburg geboren was, schommelde tussen ruim 57 procent vóór augustus 1919, tot ruim 77 procent in de periode 1931-1944. Hierbij bleek bovendien dat in dezelfde periodes zelfs 62 tot ruim 74 procent van de Limburgers in de Mijnstreek was geboren.¹¹ Buiten deze streek kwamen ze uit de provincies Noord-Brabant, Gelderland en Drenthe.¹² Ruim driekwart van de tewerkgestelde mannen had voorheen in een mijn gewerkt. Hoewel het op grond van de gebruikte bronnen niet bewezen is, ligt het voor de hand dat de meesten van de gedetineerde oud-mijnwerkers afkomstig waren uit de Mijnstreek en in mindere mate uit andere delen van Nederland. Zonder verder onderzoek kan er geen conclusie worden getrokken over de herkomst van in de Willem-Sophia tewerkgestelde gedetineerde mannen met andere beroepen.

Funcities binnen de mijn

Het merendeel van de delinquenten had ooit in een mijn gewerkt. Maar wat hadden ze daar gedaan? Het oude schrift en het nieuwe boek geven hier uitsluitsel over. Bij binnenkomst werd gevraagd welk (mijn)beroep de mannen hadden uitgeoefend. Sommigen gaven daarop een uitgebreid antwoord, compleet met data. Zo had iemand van 1913 tot 1944 in de Wilhelmina gewerkt, hij was materiaalcontroleur geweest en drie jaar schudgootmeester. Anderen gaven alleen jaartallen met de naam van de mijn, zonder verdere toelichting, of zeiden dat ze bijvoorbeeld 20 jaar ‘aan de kool’ hadden gewerkt. Bij weer anderen ontbreken jaartallen, maar stond wel dat ze in een Duitse mijn hadden gewerkt. In de rubriek kwaliteit, tegenwoordig zouden we zeggen ‘functie’, werd genoteerd, of ze een houwersondiploma hadden behaald, dat ze sleper waren geweest, of schudgootmeester, houwer ‘aan de kool, of ‘in de steen’. Alle mogelijke ondergrondse functies kwamen voorbij en alles werd genoteerd. Waarschijnlijk deed men dit omdat de mijn zeer veel belang

11 Langeweg, ‘Werving, herkomst en binding van mijnwerkers’, 56-57, 96-97.

12 *Idem*, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg*, 84-86.

hechttte aan arbeiders met ervaring, net als bij de vrije arbeiders.¹³ Des te gemakkelijker konden de gedetineerden op een passende plek tewerk worden gesteld.

Uit de antwoorden blijkt dat de mannen in de mijnen diverse werkzaamheden hadden verricht, van ongeschoold tot geschoold. Het laagste op de ladder stonden de slepers, een algemene benaming voor ongeschoolde ondergrondse mijnwerkers. Zij zorgden voor het vervoer, ze sleepten met kolenwagens, koppelden ze tot treintjes et cetera. Veel hoger stonden de houwwers, geschoolde arbeiders. Al naar gelang de werkzaamheden sprak men van koolhouwers, steenganghouwers, of van stutters. Je werd niet zomaar houwer: je was eerst een halfjaar leerlinghouwer, daarna klom je op tot hulphouwer en uiteindelijk tot houwer. Al naar gelang hun functie kregen ze 70, 80 of 90 procent van het houwwersloon uitbetaald. De kolenhouwers maakten de kolen los. Een meesterhouwer had de leiding over een groepje houwwers en hulphouwers. De kolen werden op een transportband, de schudgoot, geschept, meestal door een hulphouwer. De schudgootmeester of ploegbaas wees aan welk deel men moest ontkolen. Daarnaast werkten er nog schiethouwers ondergronds. Zij brachten, na het boren van schietgaten, springladingen tot ontploffing, om nieuwe gangen aan te brengen. De stutters ondersteunden de vrijgekomen ruimte met balken. De rovers haalden de ondersteuning weg, als een pijler ontkoold was. En alles gebeurde onder toezicht van opzichters en boven hen staande meester-opzichters. Daarnaast werkten ondergronds ook nog onder andere elektriciens, bankwerkers en machinisten op de locomotief van de kolentreinen.¹⁴

In tabel 5 staat welke functies vóór de detentie waren voorgekomen, evenals de functie na aanstelling bij de Willem-Sophia. Bij het samenstellen van dit overzicht is bij de oude functie uitgegaan van de laatst vermelde, zoals die in het oude schrift was opgeschreven. In de tabel zijn oude benamingen als *houwer*, *houwer ombouwer*, *houwer omlegger*, *houwer kool*, *houwer ontkoler* en *houwer steenwerk* samengevoegd en ondergebracht bij de term *houwer*. Na aanstelling waren al die uitvoerige omschrijvingen versimpeld tot H of houwer. In de tabel is deze versimpelde benaming ondergebracht bij de term *houwer*. In het oude schrift stond als functie soms hulphouwer of leerhouwer. In het nieuwe boek was deze term aanvankelijk overgenomen, maar later doorgestreept en veranderd in 0,8 of 0,9. Vermoedelijk als gevolg van de hierboven vermelde overeenkomst die op 1 juni 1946 van kracht was geworden.

13 *Idem*, 'Werving, herkomst en binding van mijnwerkers', 55-74.

14 De omschrijving van de beroepen is gebaseerd op: H. Crompvoets en H.H.A. van de Wijngaard, *Mijnwerker. Woordenboek van de Limburgse dialecten. II: Niet-agrarische vakterminologieën*. Afl. 5 (Assen 1989).

Tabel 5. Functie bij vroegere mijnwerkgever en nieuwe functie van tewerkgestelde politieke delinquenten in de mijn Willem-Sophia, aangesteld op 27 augustus 1945

Functie	Functie bij oorspronkelijke mijn	Functie na aanstelling bij Willem-Sophia
	Aantal aangestelden	Aantal aangestelden
1. Ondergronds geschoold		
0,8	9	27
0,9	8	29
Houwer	23	61
Houwers diploma	3	-
Houwer-rover	1	5
Hulphouwer/leerhouwer	3	-
Meesterhouwer	1	4
Schiethouwer	1	1
Schudgootmeester	1	4
Stutter	2	17
Voorman (blazer of elektriciteit)	2	-
Opzichter	3	1
Hulp-opzichter	1	1
Bankwerker	-	3
Elektriciën	1	3
Locomotiefmachinist	1	5
Machinist	2	4
Subtotaal 1 ondergronds geschoold	62	165
2. Ondergronds ongeschoold		
Ondergronds algemeen	2	-
Sleper	4	24
Subtotaal 2 ondergronds ongeschoold	6	24
3. Onvermelde functie	121	-
Totaal (1-3)	189	189

Tabel samengesteld op basis van SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945' en ibidem, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

Pagina uit het 'oude schrift'. Collectie SHCL, archief NV Nederlandse Steenkolenmijnen Willem-Sophia.

Uit tabel 5 valt op te maken dat in augustus 1945 slechts 13 procent (24 man) aangesteld werd als sleper, dus als ongeschoold arbeider. De overige 165 mannen (87 procent) waren geschoold tot zeer geschoold. De categorieën 0,8 en 0,9 zijn beschouwd als leerling-houwer of hulphouwer, en waren in opleiding tot houwer. Vergelijking met de oude functie is moeilijk, door het grote aantal mannen (121) van wie geen functie was vermeld (64 procent). Een groot deel hiervan moet wel geschoold zijn geweest, anders is het grote aantal tewerkgestelde houters niet te verklaren.

Uit tabel 5 is niet te achterhalen of men in dezelfde functie werd aangesteld, als die men voorheen in een andere mijn had gehad. Met andere woorden: was je ooit meesterhouwer geweest, werd je dat bij de Willem-Sophia dan ook meteen? Een complicatie bij het onderzoek vormde opnieuw het grote aantal onvermelde functies. De vier nieuw aangestelde meester-houters waren eerder opzichter of hulp-opzichter geweest. Bij de nieuw aangestelde opzichter en hulpopzichter stond geen vroegere functie vermeld. Na vergelijking van het grote aantal aangestelde houters (61) tegenover de 23 van wie bekend was dat men dat ooit geweest was, bleek dat bij 38 man geen functie was vermeld. 13 waren eerder ook koolhou-

wer, steenhouwer, ontkoler et cetera geweest. Eén was schiethouwer geweest, maar werd niet als zodanig aangesteld. Het is gissen naar de reden. Misschien vertrouwde men hem niet. Van de nieuw aangestelde schiethouwer is zijn vroegere functie niet vermeld. Maar vermoedelijk moet deze persoon dat gespecialiseerde beroep eerder hebben uitgeoefend. Kijken we naar de 24 ongeschoolde slepers, dan was bij 16 hun vorige functie niet vermeld, één was slechts zes weken ondergronds geweest, één had een 0,8 functie gehad en van één persoon werd genoteerd dat hij ook voordien sleper was geweest. Voor een vergelijking met de latere periode verwijs ik naar tabel 6.

Tabel 6. Functie bij vroegere mijnwerkgever en nieuwe functie van tewerkgestelde politieke delinquenten in de mijn Willem-Sophia, aangesteld tussen september 1945 en 6 juni 1946

Functie of beroep	Functie bij oude werkgever	Functie na aanstelling bij Willem-Sophia
	Aantal aangestelden	Aantal aangestelden
1. Ondergronds geschoold		
0,8	10	38
0,9	16	66
Houwer	31	128
Houwersdiploma	14	-
Houwer-rover	3	11
Hulphouwer/leerhouwer	2	4
Meesterhouwer	2	-
11/10	-	5
Schiethouwer	2	-
Schudgootmeester	3	5
Stutter	2	12
Voorbereiding	4	-
Voorman	-	1
Opzichter	3	-
Hulp-opzichter	3	4
Bankwerker	9	18
Elektricien	1	6
Locomotiefmachinist	2	4
Machinist	3	5
Seingever	1	-

Overige	-	2*
Subtotaal 1 ondergronds geschoold	111	309
2. Ondergronds ongeschoold		
Ondergronds algemeen	1	-
Sleper	15	143
Subtotaal 2 ondergronds ongeschoold	16	143
3. Bovengronds		
Bovengronds	4	-
Leesjongen	1	-
Overige	2**	-
Subtotaal 3 bovengronds	7	-
4. Onvermelde functie	182	-
Subtotaal I mijnberoepen (1-4)	316	452
5. Overige beroepen		
Beroepen buiten mijnen	50	-
Onvermelde beroepen	86	-
Subtotaal II overige beroepen	136	-
Totaal (I + II)	452	452

* werkten bij spoorploeg of als gereedschapscontroleur; ** werkten bij bedrijfsbureau of als technisch beambte

Tabel samengesteld op basis van SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945' en ibidem, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

De functie 11/10 is vermoedelijk een aanduiding die bij de Willem-Sophia in de plaats van meesterhouwer was gekomen. Deze personen kregen 10 procent meer uitbetaald dan de houwens. Bij vergelijking van beide tabellen valt het grote aantal slepers op. Werd op 27 augustus 1945 13 procent aangesteld als sleper, gedurende de latere periode was dat 32 procent. Een logisch gevolg van het feit dat vanaf april 1946 steeds meer niet-mijnwerkers tewerk werden gesteld. Verder kwamen

voor het eerst ook een paar mensen in dienst, die eerder bovengronds bij de mijn hadden gewerkt. Als algemene conclusie kan gelden dat over de hele periode (van 27 augustus 1945 tot en met 6 juni 1946) 74 procent (474 man) van de aangestelde delinquenten beschouwd kan worden als een geschoold ondergronder. Anders kon onmogelijk 40 procent (189 man) van de geschoolden aangesteld zijn als houwer. 79 procent (505 man) heeft zeker een mijnverleden gehad. Over de mate van scholing kan niet meer worden gezegd, gezien het grote aantal mannen van wie geen functie werd genoteerd. Bovendien gold voor veel van hen dat ze niet aaneengesloten in een mijn hadden gewerkt. Een enkele keer stond er een notitie als: 'heeft sinds 1930 niet meer in de mijn gewerkt'. Sommigen werkten al meer dan 25 jaar in een mijn, anderen maar een half jaar. De gegevens over de vroegere mijnen zijn bovendien niet helemaal betrouwbaar. Men ging af op wat er gezegd werd, er werd niet echt gecontroleerd. Alleen bij één persoon werd genoteerd dat hij, ondanks zijn opgave dat hij vroeger werkzaam was geweest in de mijn Maurits, er nooit had gewerkt. Men kende hem daar niet.

De mannen die nooit in een mijn hadden gewerkt, maar bijvoorbeeld fabrieksarbeider, landbouwer of slager waren geweest, begonnen allemaal als sleper. En dat gold ook voor de musicus en de directeur van een fietsenfabriek. In de overeenkomst die op 1 juni 1946 inging, werd onder meer afgesproken, dat de slepers zoveel en zo snel mogelijk in akkoord (0,8) moesten worden aangesteld. Onder akkoord werd verstaan, dat van tevoren werd vastgelegd hoeveel een groep mijnwerkers moest presteren. De sleper kreeg hierbij 80 procent van het houwersonderhoud uitbetaald. Voor de akkoordberekening werden de eerste drie maanden berekend 'aan 0,7'.¹⁵ Het bedrijf stelde de akkoord-eisen vast en bepaalde in welke categorie of functie men werd aangesteld. Carrière maken was mogelijk, op dezelfde voorwaarden als een vrije arbeider.¹⁶ Dit had ook werkelijk effect. In het nieuwe boek is bijvoorbeeld te zien, dat sl (van sleper) is doorgestreept en veranderd in 0,85 met vermelding van ingangsdatum. Of dat men van 0,9 naar H van Houwer was bevorderd. Aan een gedetineerde kon echter geen hogere rang worden toegekend dan die van schudgootmeester (ploegbaas).¹⁷ Opzichter was hoger. De opzichter die in tabel 5 vermeld staat, was op 27 augustus 1945 aangesteld, voordat de overeenkomst was ingegaan. Hij mocht opzichter blijven tot zijn ontslag uit het kamp op 24 september 1946.

15 SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 135: Afschrift 'Overeenkomst betreffende de tewerkstelling van gedetineerden (...)', 24 mei 1946.

16 *Ibidem*: Afschrift 'Toelichting tot de voorwaarden bij de tewerkstelling voor gedetineerden in de Nederlandsche Steenkolenmijnen', 3 juni 1946, 1, sub 4.

17 *Ibidem*, 3 onder kopje 'Algemeene wenken'.

Leeftijd

Leeftijd was voor mijnwerkgevers een belangrijk selectie criterium bij de aanname van nieuwe arbeidskrachten. Bij werving in de vooroorlogse jaren was 40 jaar over het algemeen de maximumleeftijd. In sommige mijnen mochten onervaren krachten zoals slepers bij hun entree niet ouder zijn dan 30 jaar.¹⁸ Paste de Willem-Sophia dit criterium ook toe bij de gedetineerden? Uit tabel 7 blijkt dat de mijn in het geval van de politieke delinquenten niet selecteerde op leeftijd. Bijna een kwart van de gedetineerden was ouder dan 40 jaar. De kolennood was hoog evenals het tekort aan arbeidskrachten. Voorlopig was iedereen welkom. Bovendien wist de werkgever dat de aanstelling maar tijdelijk was.

Tabel 7. De leeftijdsverdeling van tewerkgestelde politieke delinquenten in de mijn Willem-Sophia, aangesteld tussen 27 augustus 1945 en 6 juni 1946

Leeftijd bij aanstelling	27 augustus 1945		september t/m december 1945		februari t/m 6 juni 1946		27 aug. 1945 t/m 6 juni 1946	
	A	%	B	%	C	%	D (A+B+C)	%
	Aantal aangestelden		Aantal aangestelden		Aantal aangestelden		Totaal aantal aangestelden	
16-20 jaar*	12	6%	10	5%	36	16%	58	9%
21-25 jaar	48	25%	44	20%	75	32%	167	26%
26-30 jaar	33	18%	29	13%	34	15%	96	15%
31-35 jaar	25	13%	36	16%	33	14%	94	15%
36-40 jaar	21	11%	33	15%	22	10%	76	12%
41-45 jaar	36	19%	47	21%	13	6%	96	15%
46-50 jaar	13	7%	17	8%	14	6%	44	7%
51-55 jaar	1	1%	3	1%	3	1%	7	1%
56-60 jaar	-		2	1%	1	-	3	-
Totaal	189	100%	221	100%	231	100%	641	100%

* er waren geen tewerkgestelden van 16 of 17 jaar

Tabel samengesteld op basis van SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945' en ibidem, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

18 Langeweg, Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg, 181.

Een houwer en hulphouwer aan het werk in één van de pijlers van de Willem-Sophia, 1948. RHCL, fotocollectie Staatsmijnen/DSM.

De leeftijden van hen die op 27 augustus 1945 begonnen, liepen uiteen van 18 tot en met 54 jaar. De meesten waren jong. Hoewel 16- of 17-jarigen ontbraken, was toch 65 procent tussen de 18 en 35 jaar, van wie 54 procent zelfs 25 jaar of jonger. Als we kijken naar de latere periodes van aanstelling, dan lopen de percentages niet wezenlijk uiteen. Alleen is opvallend dat het percentage 18- tot 25-jarigen eerst daalt van 32 naar 24 procent, maar dat dit percentage tussen februari en juni 1946 stijgt naar 48 procent. Met andere woorden: bijna de helft van de in 1946 aangestelden is 25 jaar of jonger. Kwam dat door de toeloop van delinquenten na april 1946? In de overeenkomst die op 1 juni 1946 van kracht werd, was geen bepaling opgenomen over leeftijdscriteria.¹⁹

Niet alleen in de Nederlandse mijnen werden politieke gevangenen tewerkgesteld, maar ook in Belgisch-Limburg. Zo gingen bijvoorbeeld ‘incivieken’, zoals in België collaborateurs werden genoemd, de mijn van Waterschei in. Deze mijn beschikte over een inschrijvingsregister dat voor een deel vergelijkbaar is met het oude schrift of nieuwe boek van de mijn Willem-Sophia. In Waterschei gingen 441 man ondergronds in juni 1946. In Spekholzerheide betrof het 200 man meer, en

19 SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 135: Afschrift ‘Overeenkomst betreffende de tewerkstelling van gedetineerden (...)’, 24 mei 1946.

over een langere periode (27 augustus 1945-6 juni 1946). Volgens Luc Minten was 58 procent van de ‘incivieken’ in Waterschei geboren in de jaren 1919-1925, dus 20-26 jaar. Een verklaring voor de jonge leeftijd geeft hij niet.²⁰ In Spekholzerheide is dat percentage lager. Daar is 35 procent (223 mannen) geboren in dezelfde jaren. Maar betrekken we de overige leeftijdscohorten (zie tabel 7) er ook bij, dan kan de conclusie niet anders zijn dan dat het ook in Nederland om jongere mensen ging. 65 procent was 35 jaar of jonger (geboren in of na 1910).

Duur van de tewerkstelling

Het was mogelijk te berekenen hoelang de mannen tewerk waren gesteld in de Willem-Sophia. In tabel 8 staat onder meer hoeveel mensen er op 27 augustus 1945 begonnen en hoelang ze er werkten. Van de mannen die meer dan één keer werden aangesteld, is de duur van de afzonderlijke periodes bij elkaar opgeteld. Na vijf dagen waren 14 personen alweer ontslagen, een grotere groep van 26 volgende hen op 23 september. Eind december waren er 92 vertrokken (49 procent). Samenvattend kunnen we stellen dat na een jaar 149 man (79 procent) was ontslagen, van wie 49 procent in 1945 en 30 procent in eerste helft van 1946. Met andere woorden: ruim driekwart van de op 27 augustus 1945 in dienst getreden, was na een jaar vertrokken. Het laatste kwart verdween tussen september 1946 en november 1948. Eén man verliet de mijn pas op 4 november 1948 na drie jaar en twee maanden ononderbroken ondergronds te hebben gewerkt. Hij was echt een uitzondering.

De genoemde percentages slaan slechts op één gezamenlijke aanstellingsdatum. Hoe vallen de cijfers uit bij de andere data? Na 27 augustus 1945 werden de gedetineerden niet meer zo massaal aangesteld. Soms kwamen ze druppelsgewijs binnen met één per dag, soms in groepen variërend van twee tot 31 of 38 man in de laatste maanden van 1945. In januari 1946 werd niemand aangenomen, maar van februari tot 6 juni 1946 kwamen er weer grotere aantallen binnen, van negen op 18 februari tot 41 op 18 maart 1946. Zie voor de totale aantallen per maand tabel 1.

20 Luc Minten, ‘De tewerkstelling van de incivieken in de Limburgse mijnen (1946-1950)’, *Het oude Land van Loon. Jaarboek van de federatie der Geschied- en Oudheidkundige kringen van Limburg 50* (1995) 225-242, aldaar 231. Zie ook Schoot Uiterkamp, “‘Voorloopig in alle stilte’”, 170-171.

Tabel 8. Tewelkgestelde politieke delinquenten in de mijn Willem-Sophia en duur van hun dienstverband, 27 augustus 1945 t/m 6 juni 1946

Werkduur	A	B	C(A+B)	D	E(C+D)
	Aantal na start op 27/08/1945	Aantal na start in periode september-december 1945	Totale aantal na start in periode 27 augustus-december 1945	Aantal na start in periode februari-6 juni 1946	Totale aantal tewerkgestelden na start in periode 27 aug. 1945-6 juni 1946
Onbekend / niet begonnen	-	2	2	1	3
1-5 dagen	8	3	11	5	16
1-3 weken	13	25	38	23	61
1-6 maanden	82	105	187	96	283
7-12 maanden	39	55	94	60	154
1-1,5 jaar	33	18	51	24	75
1,5-2 jaar	4	7	11	14	25
2-2,5 jaar	8	4	12	4	16
2,5-3 jaar	1	2	3	4	7
> 3jaar	1	-	1	-	1
Totaal aantal	189	221	410	231	641

Berekend op basis van SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945' en ibidem, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

Bij vergelijking van de verschillende periodes blijkt dat de totale werkduur niet wezenlijk veranderde. De meeste mannen verdwenen weer uit de mijn na één tot zes maanden. Tellen we alle periodes bij elkaar op (kolom E) dan is 56 procent binnen een half jaar ontslagen en 24 procent na minder dan een jaar. 19 procent werkte één tot tweeënhalf jaar als gedetineerde bij de Willem-Sophia.

We kunnen concluderen dat er een groot verloop was onder gedetineerde mijnwerkers. Maar dat was niet uitzonderlijk in de mijnindustrie. Ook onder vrije mijnwerkers was het verloop groot. De bedrijfsleiding was wat dat betreft wel wat gewend. In de jaren 1920 van de vorige eeuw verdween jaarlijks 15 tot 20 procent van het personeel uit de mijnbouw. In de crisisjaren was dit percentage gedaald.²¹

21 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg*, 206-207.

Het spontane verloop in de jaren 1920 was zelfs nog groter dan dat door gedwongen ontslag in de jaren 1930.²²

Ontslagredenen

In het oude schrift en in het nieuwe boek werd in de kolom aanmerkingen, direct achter de ontslagdatum, aangegeven waarom de politieke delinquent was ontslagen. De redenen lopen uiteen van *niet werkwillig, onbruikbaar, tot afgekeurd, ontvlucht, ziek en uit kamp ontslagen of in vrijheid gesteld*. Waarom de mannen in vrijheid werden gesteld stond er niet bij. De Willem-Sophia ging uiteraard niet over de berechting, men maakte alleen gebruik van de werkkraft van de delinquenten. Tabel 9 geeft ontslagredenen weer gedurende verschillende periodes, alleen van de 583 man die één aanstelling bij de mijn hebben gehad. Op de overige 58 kom ik in een latere paragraaf terug.

In 29 gevallen stond eigenlijk geen reden, alleen maar het woord: *ontslagen*. Door wie of waaruit is niet duidelijk. Bij 30 andere gevallen staat: *door de mijn*. En soms nog meer. Zo werd in april 1946 na twee maanden een 29-jarige sleper ontslagen ‘*wegens rooken in de mijn*’. Een andere sleper werd na negen dagen al ontslagen omdat hij brutaal was geweest tegen een opzichter. Ook na een langere periode kon men nog ontslagen worden. Zo kreeg een begin twintiger na 13 maanden zijn ontslag ‘*wegens veel uitvaren*’. Met andere woorden, tijdens zijn dienst ging hij te vaak met de lift naar boven. Het valt op dat in 1945 als ontslagredenen *afgekeurd* (22 procent) of *ongeschikt* (13 procent) werd aangegeven, in later periodes tellen deze redenen nauwelijks meer mee. Het lijkt erop dat men aanvankelijk iedereen maar liet beginnen, om na een paar dagen of weken er achter te komen, dat iemand niet geschikt was, of er zelfs als SS'er tussendoor was geslipt. Na een maand werden deze ontslagenen naar elders overgebracht.

22 L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940*. Maaslandse Monografieën 42 (Assen/Maastricht 1986) 413.

Tabel 9. Ontslagredenen van eenmalig bij de mijn Willem-Sophia tewerkgestelde politieke delinquenten bij ontslag in de periode augustus 1945 tot en met december 1948

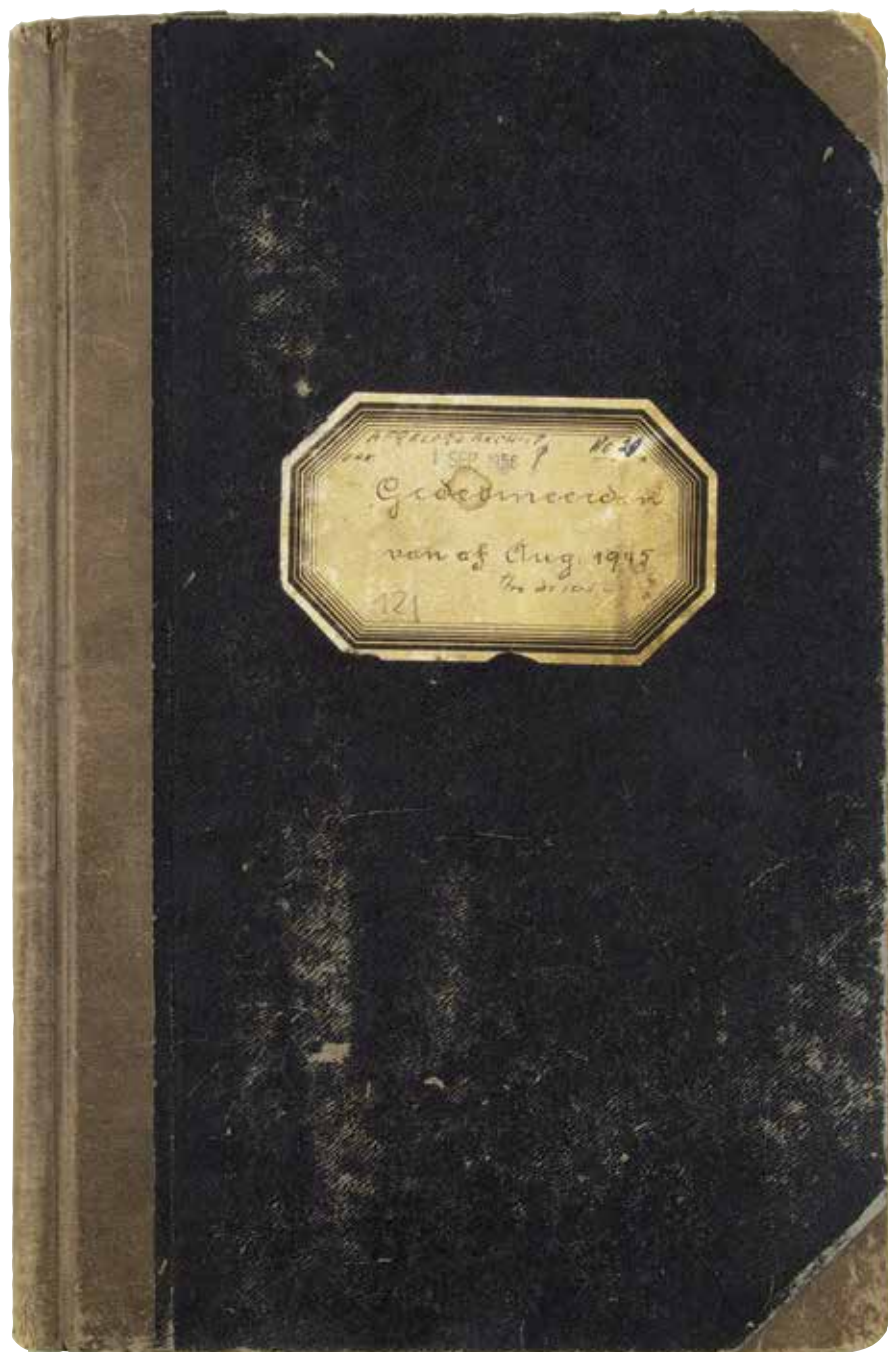
Ontslagredenen	Ontslagmaand (A)	Ontslagmaanden (B)	Subtotaal ontslagmaanden C (A+B)	Ontslagmaanden (D)	
	augustus 1945	september t/m december 1945	augustus t/m december 1945	januari t/m juni 1946	
Afgekeurd	6	28	34	12	
Bovengronds geplaatst					
Gevlucht		3	3	11	
Onbekend	1	1	2	2	
Ongeschikt		20	20	1	
Ontslagen (geen reden vermeld)	1	22	23	6	
Ontslagen door mijn		-	-	18	
Ontslagen wegens ziekte		5	5	6	
Op eigen verzoek					
Overgeplaatst (onbekend waarheen)		3	3	26	
Overgeplaatst naar Bijzonder Gerechtshof					
Overgeplaatst naar strafkamp				19	
Overgeplaatst wegens ziekte				7	
Overleden in kamp		1	1		
SS (verdacht van SS-lidmaat- schap)		12	12		
Uit kamp ontslagen		51	51	83*	
Totaal	8	146	154	191	

	Ontslagmaanden (E)	Subtotaal ontslagmaanden F (D+E)	Ontslagjaar (G)	Ontslagmaanden (H)	Totale ontslagperiode I (C+F+G+H)
	juli t/m december 1946	1946	1947	Totaal 1948	Totaal 1945 - 1948
	6	18	1		53
	2	2			2
	6	17			20
		2			4
	2	3	1		24
		6			29
	12	30			30
		6			11
	1	1	1	1	3
	4	30	11		44
	1	1	10	2	13
	1	20			20
		7			7
					1
					12
	113	196	48	15	310
	148	339	72	18	583

* inclusief 2 wegens ziekte

Tabel samengesteld op basis van SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945' en Ibidem, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

Omslag van het 'nieuwe boek'. Collectie SHCL, archief NV Nederlandse Steenkolenmijnen Willem-Sophia.

In 1946 en latere jaren is de belangrijkste ontslagreden: uit het kamp ontslagen, met andere woorden: men was op vrije voeten gesteld. Betrof dat in 1945 nog 33 procent van de gevallen, later lopen de percentages op van 58 procent in 1946 tot 83 procent in 1948. De berechting kwam in die jaren op gang. Behalve dat velen na verloop van tijd op vrije voeten werden gesteld, was ook regelmatig sprake van overplaatsing naar een Bijzonder Gerechtshof of naar strafkampen. Het kamp Spekholzerheide was een verblijf- en bewaringskamp, waar men wachtte op vrijlating of veroordeling. Na veroordeling werd men overgeplaatst.

Twee of meer keren aangesteld

In voorgaande paragrafen is de nadruk gelegd op alle 641 tewerkgestelden. In deze paragraaf ga ik dieper in op de 58 personen die twee of meer keer waren aangesteld. Bij nadere analyse van de gegevens over hun vroegere werkgever, beroep of functie kwam niets opmerkelijks naar boven. Bij hun leeftijd valt echter wel iets op. Zij zijn jonger. Over de gehele periode beschouwd is 79 procent van de twee of meer keren aangestelden 35 jaar of jonger, bij de ‘eenmaligen’ is dat percentage 63. Nog grotere verschillen zien we bij hen die op 27 augustus 1945 begonnen. Was 28 procent van de ‘eenmaligen’ 25 jaar of jonger, van de 22 die meer keren werden aangesteld was dit zelfs 64 procent. Het percentage ‘eenmaligen’ van 18- tot 25-jarigen daalde daarna in de periode september tot en met december 1945 tot 24 procent en steeg in 1946 weer tot 49 procent. Bij de meer dan één keer aangestelden daalde het aantal 18-tot 25-jarigen in dezelfde periode eerst aanzienlijk tot 31 procent om daarna weer tot 39 procent te stijgen in 1946. Een verklaring voor al deze verschillen is zonder aanvullende gegevens niet te geven.

Verder zien we bij de duur van de tewerkstelling opmerkelijke verschillen. Zoals eerder gezegd, was bijna de helft van de mannen, die in augustus 1945 waren aangesteld, al in december 1945 vertrokken. Dat geeft een verkeerd beeld. 11 procent van hen die op 27 augustus 1945 begonnen, is nog eens voor een tweede keer aangesteld. Eind december is pas 38 procent definitief ontslagen. Bij de 22 personen die na hun start voor de eerste keer ontslagen werden, gebeurde dat vooral in augustus en september 1945. Sommigen kwamen ook al weer snel terug. De duur van hun eerste aanstelling varieerde van één dag tot ruim anderhalf jaar. Ook de duur van hun tweede aanstelling verschilde erg. Van vier weken tot zelfs twee jaar en vier maanden, maar de meeste duurden van één tot tien maanden. Twee personen kregen nog eens een derde aanstelling. De een werkte nog één week, de ander verbleef nog ruim drie maanden in de mijn.

Als we de totale verblijfsduur van hen die ‘eenmalig’ op 27 augustus 1945 werden aangesteld, vergelijken met hen voor wie dat twee of meer keren het geval was, valt op dat de totale tijdsduur voor de eenmalig aangestelden aanmerkelijk korter is dan die van de laatste groep. Was 43 procent van de 167 ‘eenmaligen’ na één tot vier maanden ontslagen, van de andere 22 gold dit slecht voor vijf man (23 procent). Vergelijkbare verschillen zien we bij de langst ‘zittenden’, te weten 4 procent van hen die 15 tot 19 maanden aan één stuk als gedetineerde in de mijn werkten. Bij de twee of drie keer aangestelden was dat 23 procent. Twee man (9 procent) werkten zelfs langer dan twee jaar daar, in tegenstelling tot 5 procent van de ‘eenmaligen’. Een mogelijke verklaring kan zijn, dat zij die meerdere keren werden aangesteld, van zwaardere wandaden werden verdacht en daarom langer gedetineerd waren.

Uit tabel 8 was gebleken dat de totale werkduur niet wezenlijk veranderde in alle periodes. Opnieuw kunnen we concluderen dat zij die vaker waren aangesteld, in totaal langer in de mijn bleven werken dan zij, die in één aaneengesloten periode werkten. Van de eerstgenoemden ging pas 33 procent binnen een half jaar weg tegenover 56 procent van de ‘eenmaligen’. Na minder dan een jaar verdween 31 procent van de vaker aangestelden, terwijl dit bij de ‘eenmaligen’ maar 24 procent was. Na één tot anderhalf jaar was van degenen die vaker waren aangesteld 14 procent ontslagen, van de ‘eenmaligen’ was dat 11 procent. Bij hen die nog langer tewerk waren gesteld, lopen de percentages niet zover uiteen, rond de 2 procent van het totaal aantal aangestelden. Een langere detentieperiode zal de vermoedelijke reden zijn.

Tot slot laten de ontslagredenen ook verschillen zien. Hiervoor verwijs ik naar tabel 10.

Tabel 10. Ontslagredenen van meerdere keren bij de mijn Willem-Sophia tewerkgestelde politieke delinquenten bij ontslag in de periode augustus 1945 tot en met december 1948

Ontslagredenen	Bij eerste ontslag	Bij tweede ontslag	Bij derde ontslag
Afgekeurd	12		1
Bovengronds geplaatst			
Gevlucht	7	3	
Onbekend	2		
Ongeschikt	2		
Ontslagen (geen reden vermeld)	3		
Ontslagen door mijn	5	4	1
Ontslagen wegens ziekte	1	2	
Op eigen verzoek		5	
Overgeplaatst (onbekend waarheen)	6	11	1
Overgeplaatst naar Bijzonder Gerechtshof	8	5	
Overgeplaatst naar strafkamp	1	1	
Overgeplaatst wegens ziekte	1		
Overleden in kamp			
SS (verdacht van SS-lidmaatschap)	8		
Uit kamp ontslagen	2	27	1
Totaal	58	58	4

Tabel samengesteld op basis van SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945' en ibidem, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

Het valt op dat bij het eerste ontslag in 12 gevallen (21 procent) afgekeurd als reden werd vermeld, nagenoeg gelijk als bij de 'eenmaligen'. Alleen: nu worden ze hierna toch nog weer een keer aangesteld. Klaarblijkelijk waren de redenen voor afkeuring niet zodanig dat ze niet in de mijn konden werken. In vijf gevallen werden ze ontslagen door de mijn. Hieronder was iemand die duidelijk de kantjes er vanaf liep. In het nieuwe boek staat vermeld dat hij, na zeven maanden ondergronds als sleper te hebben gewerkt een 'zeer slecht rapport' heeft gekregen. Hij sliep in de mijn en weigerde werk. Desondanks wordt hij 14 dagen later in 1947 opnieuw tewerkgesteld om na twee maanden overgeplaatst te worden. Ook in de groep

van 58 vaker aangestelden werden mannen afgewezen omdat ze verdacht werden van SS-lidmaatschap. Waarschijnlijk klopte de verdenking niet en konden ze voor de tweede keer worden aangesteld. Na de tweede aanstelling werden de meesten definitief ontslagen. 47 procent werd in vrijheid gesteld, minder dan bij de ‘eenmaligen’ en nog eens 19 procent werd naar elders overgebracht. We kunnen concluderen dat de meerdere keren aangestelden duidelijk van een ander kaliber waren dan de ‘eenmaligen’: ze waren langer gedetineerd en werden vaker overgeplaatst naar een strafkamp of naar een Bijzonder Gerechtshof. Ze waren, met andere woorden, na ontslag uit de mijn nog niet vrij. 48 procent werd nog overgeplaatst.

Reden voor detentie: NSB- of SS-lidmaatschap

In voorgaande paragrafen is onderzocht welk beroep de mannen vóór 1945 uitoefenden, welke functie zij tijdens de tewerkstelling hadden, hoe oud ze waren en hoelang ze in de Willem-Sophia werkten. Een belangrijk aspect is tot nu toe nauwelijks aan de orde geweest. Waarom waren ze gevangengenomen en tewerkgesteld? In het *Limburgsch Dagblad* van 29 augustus 1945 was de tewerkstelling van geïnterneerden aangekondigd. Het zou om NSB'ers gaan, maar niet om ‘zware jongens’ zoals SS'ers of Landwachters.²³ Maar hoe ging het in de praktijk?

Tijdens de oorlog was er steeds op gehamerd dat er voor ‘landverraders’ geen plaats meer was in een bevrijd Nederland. NSB'ers werden beschouwd als handlangers van de Duitsers en dus als vijanden. Ze moesten dus uit de samenleving worden verwijderd en geïnterneerd.²⁴

Bij de bevrijding van het zuiden trad het Militair Gezag (MG) aan als het bevoegd gezag. De Stafchef van het MG, Generaal-Majoor H.J. Kruls, beval op 12 september 1944 wie er in bewaring gesteld moesten worden. Hiertoe behoorden onder meer zij ‘die lid of “begunstiger” zijn of na 1 Juli 1942 zijn geweest van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB)’, die na genoemde datum ‘sympathiseerend lid’ waren geweest van de NSB en zij, ‘die in eenigen vorm aangesloten zijn of na 1 Juli 1942 aangesloten zijn geweest’ bij de Weerafdeling (WA), de Germaanse SS of de Nationale Jeugdstorm. Op 18 oktober werd de datum van juli 1942 gewijzigd in die van 1 februari 1941.²⁵

23 Geciteerd in Schoot Uiterkamp, “Voorloopig in alle stilte”, 184.

24 A.D. Belifante, *In plaats van bijlijtesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978) 1-9, 53.

25 *Publicatieblad van het Militair Gezag* no. 1 (19 sept. 1944) ‘Eerste algemeene lastgeving Militair Gezag’, 12 sept. 1944; *idem* no. 6 (23 okt 1944) ‘Tweede algemeene lastgeving Militair Gezag’, 18 okt. 1944.

The image shows an open ledger book with two pages of handwritten entries. The right page is numbered '30'. The entries are organized into columns, likely representing dates, names, and various numerical or categorical data. The handwriting is in Dutch and appears to be from the mid-20th century. The paper is aged and yellowed.

Pagina uit het 'nieuwe boek'. Collectie SHCL, archief NV Nederlandse Steenkolenmijnen Willem-Sophia.

Ook binnen de mijnen besloot men besmet personeel uit de bedrijven te verwijderen. Commissies stelden onderzoek in en er werden regels opgesteld om willekeur te voorkomen. Het was vermoedelijk de directie van de Willem-Sophia die op 1 oktober 1944 het volgende vastlegde: elk personeelslid met een Duitse nationaliteit werd ontslagen met ingang van 17 september 1944, de dag waarop de mijn was bevrijd. Dat was ook het geval met personeel dat lid was geweest van de NSB. Hierop kwamen twee uitzonderingen: geschorst werden zij, die hun lidmaatschap vóór 1 januari 1941 hadden opgezegd en zich daarna 'behoorlijk' hadden gedragen. Hetzelfde gold voor hen, die alleen lid waren geweest van bijvoorbeeld het Nederlandsche Arbeidsfront (NAF, de nationaalsocialistische vakcentrale). Deze richtlijnen waren in wezen strenger dan die door het MG waren opgelegd, vooral als we kijken naar de genoemde data. Na een grondig onderzoek door een commissie, konden de geschorsten eventueel weer in dienst worden genomen.²⁶

26 SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 678, dossiermap 46: doorslag briefje Onderzoekingscommissie Heerlen, 6 okt. 1944; inv.nr. 677, dossiermap 'behoort bij 47': 'Richtlijnen voor ontslag', niet ondertekende doorslag, 1 okt. 1944.

Met de commissie werd een voorlopige Commissie van Bijstand (CvB) bedoeld, die de directie van de Willem-Sophia op 6 oktober 1944 aanstelde. Ze bestond uit vijf leden, ooit door het personeel gekozen vertrouwensmannen, plus een secretaris. Een van de taken was de bij de commissie 'ingebrachte wenschen en klachten van politieke aard te onderzoeken en aan de Directie voor te leggen'. De CvB zou alleen die zaken behandelen die schriftelijk en voorzien van naam en handtekening waren binnengekomen. Het lid J. J. Ploum vond het een bezwaar dat alleen schriftelijke klachten behandeld werden. Sommige mijnwerkers konden moeilijk schriftelijk iets onder woorden brengen. Op voorstel van M. J. Schreijen werd daarop besloten wekelijks een spreekuur te houden waar mensen hun klachten konden uiten. De secretaris zou daarna een verslag maken, dat de klager kon ondertekenen.²⁷

Een maand later kwam er na verkiezingen een definitieve commissie tot stand. Ze bestond uit twee technische beambten, twee man namens de ondergrondse arbeiders en één namens de bovengronders, allemaal anderen dan voorheen. De toegevoegde secretaris bleef dezelfde persoon. Ook in andere mijnen werden Commissies van Bijstand opgericht, op initiatief van het Militair Gezag.²⁸ Het MG stelde ook een klachtenregeling op.²⁹ De Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg hadden intussen op initiatief van Staatsmijnen strengere en uitgebreidere richtlijnen uitgegeven die de Commissies moesten gaan toepassen. Met betrekking tot NSB'ers werd gesteld dat dezen werden ontslagen, maar als men vóór of rond mei 1940 het lidmaatschap had opgezegd, kon het ontslag opnieuw worden beoordeeld. Leden van bijvoorbeeld de Landwacht, WA, of SS, werden eveneens ontslagen. Het gedrag van leden van het NAF of Duitsgezinden moest individueel beoordeeld worden, waarbij de CvB advies moest uitbrengen. Maar met betrekking tot functionarissen van het NAF en andere organisaties golden strengere regels.³⁰ Ook deze richtlijnen waren eerder geformuleerd dan die van het MG en waren strenger van inhoud. Pas op 10 februari 1945 kwam het bevel om ook hen te arresteren, die vrijwillig in dienst waren getreden van Landwacht Nederland of bij de Landstorm Nederland.³¹

27 *Ibidem*: Bekendmaking van De Groot, 6 okt. 1944; notulen van de CvB-vergadering, 6 okt. 1944.

28 *Ibidem*: 'Verkiezing van 3 arbeidersleden voor een voorlopige commissie van bijstand', 7 nov. 1944; 'Bekendmaking', 16 nov. 1944. Erik Nijhof, 'De hoogtijdagen van het overleg (1940-1965)', in: Knotter (ed.), *Mijnwerkers in Limburg*, 341-342; Jan Peet en Willibrord Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw 1893-1974* (Amsterdam/Zwolle 2009) 228-229.

29 SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 677, dossiermap 'behoort bij 47': 'Reglement voor de behandeling van klachten door de Commissies van Bijstand'. Concept M.C.M. 11/12/44; 'Reglement voor de behandeling van klachten door de Commissie van Bijstand', Heerlen, 15 jan. 1945.

30 *Ibidem*: 'Brief Directie Staatsmijnen aan de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg No. 4282 S.Z.', Heerlen 9 okt. 1944, Afschrift no. 13643/1944.

31 *Publicatieblad van het Militair Gezag* no. 18, 1945. 'Algemeene lastgeving van den Chef van den Staf Militair Gezag', 10 febr. 1945. Zie ook: Belinfante, *In plaats van bijtjessdag*, 82-84.

De CvB van de Willem-Sophia werkte hard. Er werden adviezen uitgebracht aan de directie, die deze, voor zover uit de overgebleven correspondentie bij de Willem-Sophia valt na te gaan, zonder meer overnam. De directies moesten aan het Gewestelijk Arbeidsbureau in Heerlen toestemming vragen of ze mensen mochten ontslaan. Bij de Willem-Sophia vroegen ze onder meer het ontslag aan van 140 Duitsers, 15 Nederlandse ondergrondse en vier bovengrondse arbeiders. Per persoon ontving men hierna een bevestigend briefje van de afdeling Mijnbemiddeling. Vanaf december 1944 moesten de directies ook aangeven of de voor ontslag voorgedragen mannen werden beschouwd als ‘ongewenscht personeel’, overeenkomstig het advies van de Commissie van Bijstand.³²

De Commissies werden geholpen door gemeentelijke opsporingsdiensten. Zij stelden lijsten op van mensen die in hun gemeente lid waren geweest van het NAF, van de NSB, of van andere ‘foute’ organisaties. Op deze lijsten stonden niet alleen persoons- en adresgegevens, maar ook stamboeknummers en bijvoorbeeld tot wanneer iemand zijn lidmaatschapsgeld had betaald. Op de lijsten van Spekholzerheide kwamen ook namen voor van personeel, dat bij de Willem-Sophia had gewerkt. Het is moeilijk te zeggen hoeveel mannen binnen deze mijn werkelijk lid waren van het NAF en of de NSB. Het aantal op de verschillende lijsten komt niet steeds overeen. Op een lijst van NAF/NSB leden staan 35 namen, onder wie negen NSB’ers. Op een lijst ontslagen personeel staan echter maar 21 namen (17 ondergronds en vier bovengronds personeel) onder wie 18 NSB’ers, één SS’er, één man die deel had genomen aan een Wehrsportkamp en één man met de Italiaanse nationaliteit die genoteerd stond als ‘Nazi’. Zes namen komen op beide lijsten voor. Op weer een andere lijst, met personen die in september 1944 wegens politieke redenen ontslagen waren, staan 44 namen, 29 ondergronds en 15 bovengronds. Voor een deel komen ze overeen met eerdere genoemde namen.³³

Zeven namen komen niet alleen voor op de namenlijsten met NAF/NSB-leden uit Spekholzerheide, maar ook in het oude schrift en nieuwe boek, waarin de tewerkgestelden werden geregistreerd. Dit is ook het geval met één man die in Bocholtz woonde. Hij stond niet op genoemde NAF/NSB lijst, maar wel op de lijst vanwege NSB-lidmaatschap ontslagen personeelsleden. De acht namen komen

32 SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 687, dossiermap 127: doorslag brief aan Gewestelijk Arbeidsbureau Heerlen, 25 okt. 1944; voorbeelden toestemming: bericht Gew. Arbeidsbureau Heerlen, 22 nov. 1944; Brief no. 10467 van Gew. Arbeidsbureau Heerlen aan directie Willem-Sophia, 14 dec. 1944.

33 *Ibidem*, inv.nr. 677, dossiermap ‘behoort bij 47’: I.D., ‘Spekholzerheide: Lijst van personen die lid (geweest) zijn van de N.A.F.’, 27 okt. 1944; I.D. Kerkrade, ‘Spekholzerheide lijst van personen, die lid (geweest) zijn van de NSB’, 26 okt. 1944; gecorrigeerd 27 okt. 1944; ‘Lijst van leden van het N.A.F. (eventueel N.S.B.); inv.nr. 126: ‘Ontslagen personeel (ondergronds)’; ‘Ontslagen personeel (bovengronds)’; inv.nr. 689, dossiermap 147: ‘Personen, die in september 1944 wegens politieke redenen ontslagen zijn’, vervallen versie afd. pers., 6 maart 1946 en definitieve versie 13 maart 1946.

ook in andere bronnen van de Willem-Sophia voor. Daarom kunnen we iets dieper op hen ingaan. Ze hadden tijdens de oorlog in deze mijn gewerkt, en stonden op lijsten met namen van hen die vanwege NSB-lidmaatschap of om andere politieke redenen in of op 17 september 1945 waren ontslagen. Behalve de genoemde man, woonden ze dicht bij de mijn in Spekholzerheide of in Kaalheide. Eén werd op 27 augustus tewerkgesteld, twee in september, en één in oktober 1945. De overigen arriveerden in februari, maart en april 1946 vanuit het kamp Spekholzerheide. Hun leeftijd varieerde van begin 25 tot 54 jaar bij het begin van hun tewerkstelling. Ze waren houwer, stutter of bankwerker geweest en bleven dat ook. Alleen een meesterhouwer werd nu schudgootmeester.

Intussen waren de gevangenen nog in afwachting van een berechting. De eerste veroordelingen kwamen pas in september 1945 tot stand via Tribunaal en Bijzondere Gerechtshoven. Eind oktober 1945 trad het Besluit politieke delinquenten in werking. Op basis van dit besluit werden veel gevangenen eind 1945, begin 1946 uit de kampen ontslagen en onder bepaalde voorwaarden buiten vervolging gesteld. Het ging hierbij om zogenaamde 'lichte gevallen' waarbij we moeten denken aan mensen voor wie de eventuele straf korter zou uitvallen dan de periode dat men al gedetineerd was. Bijvoorbeeld 'brood-NSB'ers', nationaal-socialisten die alleen maar lid waren geweest en geen functie binnen de beweging hadden uitgeoefend.³⁴

Moesten in het najaar van 1944 de mijnbedrijven nog gezuiverd worden van 'ongewenste elementen', al in het voorjaar van 1946 deed zich de kwestie voor hoe te handelen met ex-NSB'ers. Konden ze na de vrijlating uit het kamp weer als vrije mijnwerkers in dienst treden? De Mijn Industrie Raad (MIR), de Publiek-rechtelijke Bedrijfsorganisatie voor het Mijnwezen, besliste in februari 1946 dat NSB'ers, die vrij waren gelaten, weer als gewone Nederlanders moesten worden beschouwd. Ze konden volgens de Raad opnieuw in dienst worden genomen op een door de bedrijfsleiding, in overleg met de CvB, aan te wijzen plek. Een toezicht-houdende functie was voorlopig echter nog niet voor hen weggelegd. Reeds in het najaar van 1946 werd ook deze beperkende maatregel opgeheven, mits bedrijfsleiding en Ringleiden (personeelsvertegenwoordigers) geen bezwaar aantekenden.³⁵

De veranderende regels zijn zichtbaar aan de hand van de acht hierboven beschreven personen. Na een werkduur van 20 dagen tot één jaar en vier maanden kwamen ze vrij, omdat ze uit het kamp waren ontslagen. De delinquent die na 20 dagen weer buiten stond, was lid geweest van de WA, voor hoe lang is niet bekend.

34 Belifante, *In plaats van bijltjesdag*, 112, 115, 118-129, 136-137.

35 Verslagen van MIR-vergaderingen in *Bulletin Steenkool. Bedrijfstijdschrift van de Nederlandsche Steenkolen-mijnen* nr. 4 (4 febr.), 5 (16 febr.) en 17 (3 okt. 1946).

Toegangsweg tot de mijn Willem-Sophia in Spekholzerheide, 1940. Fotocollectie SHCL.

De man met de langste werkduur was een paar jaar lid geweest van NAF, WA en NSB. Sommigen waren waarschijnlijk alleen maar lid geweest. Want anders is niet te verklaren dat drie personen met toestemming van de CvB al in maart 1946 weer in dienst mochten treden van de mijn, en één in mei 1946. Enkele voorbeelden volgen hierna. Van de overige vier is herintreding niet bekend, omdat hun ontslag uit het kamp buiten de onderzoeksperiode valt.

Zoals eerder vermeld in de paragraaf over ontslagredenen, werden er op 27 augustus 1945 ook 20 SS'ers tewerkgesteld. Dat was duidelijk een vergissing. SS'ers golden als echte landverraders, die in (krijgs)dienst waren getreden van de Duitse vijand.³⁶ Ze waren er vermoedelijk doorheen geslipt. Overeenkomstig de bovengenoemde lastgevingen van het MG waren ze gearresteerd. Maar volgens het besluit van 18 augustus 1945 waren ze niet welkom in de mijn, het ging daarbij alleen om NSB'ers.³⁷ Niemand van hen had ooit bij de Willem-Sophia gewerkt. Het waren overwegend jonge mannen, 12 waren jonger dan 25 jaar, vijf waren 33 jaar en ouder. De jongste was 18 jaar, de oudste 46 jaar. Ze werden spoedig weer ontslagen, vijf

36 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 340-342.

37 Schoot Uiterkamp, "Voorloopig in alle stilte", 182-184.

begin september en de overige 15 op 23 september 1945. Met als reden: SS. Ze werden naar een ander kamp overgebracht, in afwachting van hun berechting. Acht man werden later opnieuw aangesteld. Was inmiddels duidelijk geworden dat ze geen SS'er waren geweest? Twee werden opnieuw aangesteld op 29 november en drie op 3 december 1945. Van de overigen kwamen er twee naar de Willem-Sophia in april en de laatste op 7 november 1946. De acht die een nieuwe tewerkstelling kregen werden niet snel uit het kamp ontslagen. Eén werd na een paar maand overgeplaatst naar een strafkamp, een paar werden door de mijn ontslagen. En één werd op verzoek van het Beheer naar de mijn Maurits overgeplaatst in februari 1947, en was dus nog geen vrij man. Twee kwamen pas vrij in april en juli 1947. Een duidelijk verschil van behandeling als we de gegevens vergelijken met hen die alleen beschuldigd werden van een NAF- of NSB- lidmaatschap.

Concluderend kunnen we stellen dat slechts van een paar mensen zeker is waarom ze gedetineerd waren. Die mannen hadden ook voorheen bij de Willem-Sophia gewerkt, en daardoor was meer over hen bekend. Het grootste deel had in andere mijnen gewerkt. Waarschijnlijk geldt ook voor hen dat het NSB'ers waren geweest. Ze waren er anders bij de eerste schifting al uitgehaald, net als de personen die wegens SS-lidmaatschap werden ontslagen.

Casussen

Hoe de zuivering en tewerkstelling in de praktijk functioneerden, wil ik verduidelijken aan de hand van enkele uitgewerkte voorbeelden. De namen zijn gefingeerd, maar de feiten zijn gedocumenteerd. De in 1910 in Spekholzerheide geboren Lou werkte vanaf zijn achttiende in de mijn Willem-Sophia en klom uiteindelijk op tot meesterhouwer. Hij werd lid van de NSB en vanwege dit lidmaatschap op 17 september 1944 ontslagen. In een briefje aan de Commissie van Bijstand vroeg hij beleefd om zijn werk weer te mogen hervatten. Hij was ooit inderdaad NSB-lid geweest, maar dat was lang geleden.

Eind 1940 toen ze hier op Spekholzerheide de andere mensen de Uniespeldjes en vlaggen begonnen af te trekken kon ik mij daarmee niet meer vereenigen, en daar de andere handelwijze er op wezen dat hun werken en streven er op gericht waren het Nederlandsche volk in het ongeluk te storten en zoo hun beloften en leuzen met voeten tredende zag ik mij genoodzaakt mij als lid te laten rooijeren.

Zijn verweer mocht niet baten. Hij stond op een NSB-lijst en bleef op grond daarvan ontslagen. Lou kwam in het kamp Spekholzerheide terecht en werd van daaruit, precies een jaar nadat hij ontslagen was, tewerkgesteld op zijn oude mijn. Hij was medisch goedgekeurd en hij stond op de lijst in dienst genomen personeelsleden. Achter zijn naam werd in het oude schrift en het nieuwe boek als functie 'schudgootmeester' genoteerd, nagenoeg hetzelfde niveau als zijn vroegere. Na een half jaar werd hij op 19 maart 1946 uit de mijn ontslagen omdat hij als vrij man het kamp mocht verlaten. Een week later trad hij weer in dienst bij de mijn. Niemand had bezwaar gemaakt, nadat de mijnpolitie op 26 maart 1946 verslag had uitgebracht. Uit inlichtingen van de vreemdelingendienst te Kerkrade was gebleken dat hij in 1936 lid was geworden van de NSB en dat hij nog in 1942 contributie had betaald, 75 cent per maand. Verder was hij van augustus 1940 tot februari 1941 lid geweest van de WA en beschikte hij over een spaarkaart van het WA-uniformfonds. Zijn feitelijke betrokkenheid bij nationaalsocialistische organisaties had dus wel iets langer geduurd dan zijn eerdere geciteerde verklaring suggereerde. Desondanks oordeelde de politie gunstig over hem. Hij werd weer schudgootmeester en later bevorderd tot loonniveau 11/10.³⁸

Een soortgelijk verhaal is te vertellen over de in 1891 geboren Math, die ook in Spekholzerheide woonde en zo'n tien jaar als stutter had gewerkt bij de Willem-Sophia. Hij werd geschorst na de bevrijding. De CvB stelde een onderzoek in. Hij ondertekende een geschreven verklaring waarin hij zei dat hij ongeveer anderhalf jaar lid van het NAF was geweest. 'Wat het NAF feitelijk voor 'n beweging was, weet ik tot op den dag van vandaag nog niet. Ik ben maar lid geworden, omdat die propagandist mij hierover geregeld lastig viel'. Volgens de regels adviseerde de Commissie hem, na de schorsing, weer per 1 december 1944 aan te stellen. Directeur De Groot nam het advies over. Op 17 november 1944 schreef de CvB echter aan de directeur dat nader onderzoek (te weten de ledenlijst van NAF/NSB-leden) had uitgewezen dat Math lid was geweest van de NSB en 'dat leden van de voormalige N.S.B. uit het bedrijf geweerd dienen te worden'. Hij was lid vanaf 18 december 1941 en van het NAF van mei 1942 tot januari 1944. De commissie adviseerde daarom Math te ontslaan. Dit advies werd overgenomen en het ontslag ging in op 15 oktober 1944. Waarschijnlijk zat hij intussen al gedetineerd in het kamp Spekholzerheide. Vanaf 27 augustus 1945 werd hij in zijn oude functie van stutter tewerkgesteld in de Willem-Sophia. Vier maanden later werd hij ontslagen, omdat

38 De levensbeschrijving is gebaseerd op de in noot 33 genoemde bronnen en op SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 138: 'Onderzoek door de mijnpolitie betreffende de politieke betrouwbaarheid van (...)', 26 maart 1945; inv.nr. 689, dossiermap 145: Mijns Willem-Sophia onder Beheer: 'In dienst genomen Duitschers, N.S.B. ers, e.d. in de maand maart 1946'. Het citaat is uit *Ibidem*: dossiermap 47, envelop op naam: Met de hand geschreven briefje aan M.H., Spekholzerheide, 4 nov. 1944.

hij het kamp mocht verlaten. Blijkbaar wilde hij graag ondergronds blijven werken. Zijn naam stond op een lijst van personen die kenbaar hadden gemaakt, dat ze weer terug wilden komen in hun oude mijn. Mensen konden bezwaar indienen, maar dat gebeurde niet. En zo kwam ook Math op de lijst met mensen die als oud-NSB'er in maart 1946 weer in dienst werden genomen.³⁹

Tot slot nog een voorbeeld van iemand die nadat hij vijf maanden als machinist tewerk was gesteld in de Willem-Sophia, en uit het kamp was ontslagen, weer op zijn oude mijn wilde terugkeren. Jo had daar 16 jaar gewerkt als locomotiefmachinist. Hij was om politieke redenen ontslagen en was alleen lid van het NAF geweest. Nadat duidelijk was geworden dat Jo terug wilde komen leverde een andere, vrije mijnwerker een met potlood geschreven en ondertekende, ongedateerde verklaring in bij de Commissie van Bijstand. Hij schreef dat Jo 'mij bedreigt heeft mij ergens te bezorgen waar ik nog nooit geweest was d.w.z. het Conctraciekamp'. Deze verklaring werd in behandeling genomen en zonder schrijffouten overgetypt. Zou dit de enige klacht tegen Jo zijn geweest? In elk geval werd hij niet in maart 1946 aangenomen, omdat de Commissie bezwaar maakte.⁴⁰

Conclusie

Een jaar na de bevrijding van Zuid-Nederland werden de eerste politieke delinquenten toegelaten tot de mijn Willem-Sophia te Spekholzerheide. Van 27 augustus 1945 tot en met 6 juni 1946 lieten 641 gevangenen zich daar registreren als tewerkgestelde. De kenmerken van deze eerste lichting zijn nauwkeurig in kaart gebracht. Het ging in eerste instantie om jonge, geschoolde oud-mijnwerkers die vóór en tijdens de oorlog in mijnen in de buurt hadden gewerkt, maar gewoonlijk niet op de Willem-Sophia. Zij werkten in akkoord, zoals alle ondergronders, en kregen loon conform hun functie en ervaring. Meer dan de helft verliet de mijn binnen zes maanden, omdat ze uit het kamp werden vrijgelaten. Het waren in aanvang niet de ergste 'foute Nederlanders'. Ze waren alleen lid geweest van het NAF of de NSB. Een deel van hen kon opnieuw aan de slag in dezelfde mijn, na toestemming van de Commissie van Bijstand. In anderhalf jaar waren ze van 'ongewenste elementen' weer 'gewone Nederlanders' geworden.

Het blijkt dus dat de eerste lichting politieke delinquenten zich niet wezenlijk

39 De levensbeschrijving is gebaseerd op de in noot 33 en 38 genoemde bronnen en op: *ibidem*: dossiermap 47, envelop op naam: diverse brieven; *ibidem*, dossiermap 'behoort bij 47': 'Bekendmaking', medio februari 1946.

40 Levensbeschrijving is gebaseerd op de in noot 33 en 38 genoemde bronnen; citaat uit briefje in *Ibidem*: dossiermap 47, envelop op naam.

onderscheidde van de vrije mijnwerkers, afgezien van hun ‘foute’ sympathieën. Toch is het niet gezegd dat zij representatief zijn voor andere mijnen. Daar werden pas vanaf april, maar vooral na 1 juni 1946 gedetineerden vrijwillig tewerkgesteld. Afkomstig uit alle delen van het land, waren die delinquenten vermoedelijk geen oud-mijnwerkers. Uit literatuur blijkt dat daar op den duur ook zwaardere gevallen van collaboratie tussen zaten.⁴¹ In de mijn Willem-Sophia is daarvan in de onderzochte periode geen sprake. Van afkeer tegen ‘foute mijnwerkers’ is niets gebleken. De besproken casussen wekken de indruk dat de meeste mijnwerkers van de Willem-Sophia jegens hen niet haatdragend waren en ex-gedetineerden weer in hun midden opnamen. Zij hadden als straf gevangengezeten en konden, net als voorheen, blijven wonen en werken in Spekholzerheide. De vraag in hoeverre dat ook voor de lichteningen na juni 1946 geldt en ook voor andere mijnen, kan pas na verder onderzoek worden beantwoord.

41 Voorbeelden: Isabel van Boetzelaer, *Oorlogsouders. Een familiekroniek over goed en fout in twee adellijke families* (z.p. 2017); Ad Fransen, *Vaderskind* (Amsterdam en Antwerpen 2015).

Ludo Bettens en Eric Geerkens

**DE BETROKKENHEID VAN DE
COMMUNISTISCH AFGEVAARDIGDE
THÉO DEJACE BIJ DE PARTIJCEL
BENSBERG (1951-1961)**

Abstract

The commitment of the MP Théo Dejace to the Communist Party cell Bensberg, 1951-1961

This contribution uses a political fiction written by Théo Dejace, a Belgian communist MP, as a starting point. Through this story, Dejace outlines why he thinks it is essential to be involved in his neighbourhood and tells about the revival of a cell (the lowest structure in the Belgian Communist Party), called 'cellule Bensberg' (Liège). The first part reveals how fiction and biography are closely related, then gives some personal explanations of Dejace's decision to take in charge the local cell. This commitment has also to be seen in the context of the political decrease of the Belgian communism after WWII. The core of the text describes first the socioeconomic environment of the Bensberg cell. It then focusses on the membership recruitment and the various activities to support the Party but also to retain members. This allows the reader to approach the local communist culture from below.

De partijcel, mijn oogappel¹

Hoewel het niet altijd mogelijk is basiswerk te combineren met een bestuurlijke functie, deed het Joseph Paquot, afgevaardigde van de communistische partij, veel pijn dat de partij in zijn eigen woonbuurt niet actief was.

Wat heeft het voor nut afgevaardigde van de communistische partij te zijn zonder nauwe contacten te onderhouden met de stadswijk waar je ter wereld bent gekomen, dacht hij.

Dit werd nog duidelijker voelbaar toen hij secretaris van de federatie werd. Hij diende mensen van advies, gaf scholing, oefende zo nu en dan kritiek uit, maar in zijn eigen woonbuurt leefde de communistische partij niet of nauwelijks. Zijn plichtsgetrouwe moeder, ondanks haar 66 bewogen levensjaren en haar reumatische ledematen, gaf het startsignaal. Zij begon met de verkoop van aanvankelijk tien kranten, oplopend tot wel twintig kranten per week in de straat waar hij woonde en in de twee aangrenzende straten.

Men kan gerust zeggen dat het ontstaan van de partijcel haar verdienste is geweest, want de communistische partij kwam overal tot bloei waar zij haar kranten verspreidde. [...] Zo kwam het dat de communistische partij haar op-

1 Voor de Franse versie van het tekstfragment, zie bijlage 1.

wachting maakte in deze stadswijk, tot grote ergernis van de vroegere rexisten en van een enkele zogenoemde ‘rood brood-eter’ (een functionaris van de sociaaldemocratische partij), die de aanblik van onze affiches en kranten op aanplakborden en muren niet konden verdragen.

[...] Wij hebben verzuimd te vermelden dat de betreffende stadswijk al maanden een politiek secretaris had, die aangesteld was door het plaatselijk partijbestuur. Maar deze brave jongeman hield zich voornamelijk bezig met het innen van contributies en hij had de vervelende gewoonte zich niet altijd aan zijn afspraken te houden. Hij had geen zin in het maken van propaganda of actievoeren op straat, terwijl de partij juist naar wegen zocht om naar buiten te treden. [...] Hij diende dus te worden vervangen.

Joseph Paquot kon de plek van politiek secretaris echter niet innemen. [...] Een tweetal gebeurtenissen leidde tot een tijdelijke oplossing. Joseph Paquot huwde een jonge arbeidster en van de partij kreeg hij een andere functie erbij. Hij kreeg toestemming om gedurende een avond per week werk te verrichten voor zijn eigen partijcel. Het duurde niet lang of hij besteedde elk vrij moment overdag en 's avonds aan zijn geliefde taken, voor zover zijn tijdrovende functies als volksvertegenwoordiger en afgevaardigde van het Centraal Comité naar bijeenkomsten van de gewestelijke federaties dat toelieten. De partijcel werd zijn oogappel en vooral zijn vaste leerschool. Zij bood hem de gelegenheid zijn gebrek aan voortvarendheid, wat men hem nogal eens verweten had, te verbeteren en anderen te betrekken bij praktische actiedoelen en -middelen. Tegelijk kon hij op die manier een volksvertegenwoordiger zijn die dichtbij het volk stond en die aan de kiezer verantwoording aflegde. [...] Hij besloot tevens het werkterrein van de partijcel uit te breiden naar een echte arbeidersbuurt en ook naar het tramdepot, dat het grootste bedrijf was in het gebied van de cel. [...] Het is moeilijker om toegang tot een bedrijf te krijgen dan tot een stadswijk. En om die reden onderhoudt de partij nauwelijks contacten met de werkvloer van een bedrijf. [...]

Politieke fictie, geschreven door een kopstuk van de Belgische communistische partij, is een zeldzaamheid. Dit bijzondere manuscript, waarvan wij het autobiografisch karakter nog zullen staven, vormt het uitgangspunt voor een studie naar de loopbaan, nationaal en plaatselijk, van de politicus Théo Dejace (Luik 1906-aldaar 1989).² Dit artikel wil echter ook licht werpen op het functioneren van de

2 R. Hemmerijckx, 'Dejace, Théodore', *Nouvelle Biographie Nationale* 4 (1997) 98-103; P. Delforge en M. Hannotte, 'Dejace, Théodore (dit Théo)', *Encyclopédie du Mouvement wallon* 1 [Institut Jules Destrée] (Charleroi 2000) 426-427.

communistiche partij op microniveau. De cellule of cel was de allerkleinste organisatorische eenheid binnen de Kommunistische Partij van België of Parti Communiste de Belgique (KPB-PCB).³ Het verhaal speelt zich af in de regio Luik, destijds een bolwerk van het Belgisch communisme.

Om dit verhaal, geschreven in 1951, goed te kunnen begrijpen, dient het allereerst geplaatst te worden binnen het kader van de levensloop van de auteur. Zijn loopbaan ging gepaard met pijnlijke mislukkingen, wat in een biografie met een opsomming van de door hem beklede functies nauwelijks tot uitdrukking zou zijn gekomen. Vervolgens dient dit persoonlijke verhaal ingepast te worden in de naoorlogse geschiedenis van de KPB-PCB, een periode, die gekenmerkt werd door een sterke toename van het aantal leden en sympathisanten en vervolgens door een dito afname toen de Koude Oorlog begon.

Het geciteerde fragment beschrijft het ontstaan van de cel ‘André Bensberg’ te Burenville, een Luikse stadswijk, waarvoor Théo Dejace zich met hart en ziel inzette. Daar legde hij de grondslag voor zijn verkiezingsoverwinningen van bijna twee decennia lang. Het onderzoek naar deze partijcel – zijn leden en zijn activiteiten – laat zien hoe in een stadswijk of zelfs maar in enkele straten de gestage werving plaatsvond van communistische militanten en hoe een kleine kern, onder leiding van de enige Luikse communist die nog in het Belgisch parlement was overgebleven, zich staande wist te houden, terwijl de steun voor het communisme afbrokkelde.

Politieke fictie?

De verhalende tekst beslaat ongeveer 70 losse pagina’s⁴ die in een van de schriften met aantekeningen van Théo Dejace zijn teruggevonden.⁵

- 3 De KPB-PCB was georganiseerd in federaties (≈districten), afdelingen en cellen. Het partijbestuur werd gevormd door het Centraal Comité met het Politiek Bureau als uitvoerend orgaan.
- 4 Hoewel de tekst een samenhangend geheel vormt, heeft zij een dubbele paginanummering: het eerste deel, dat uit 41 losse pagina’s bestaat, eindigt met het relaas over de algemene vergadering van 21 mei 1951. Het tweede deel (met paginanummering 1 t/m 31) handelt over de presentatie van het actieplan en over de daaruit verkregen resultaten in de daaropvolgende twee maanden. Onze verwijzingen naar de tekst hebben daarom telkens betrekking op een specifiek tekstdeel. De aantekenschriften over de cel Bensberg zelf zijn genummerd van 1 t/m 4 en hebben een chronologisch verloop.
- 5 Het was Théo Dejace zelf die in de jaren 1984-1985 zijn archieven heeft toevertrouwd aan Michel Hannotte, de oprichter van het *Institut d’histoire ouvrière, économique et sociale* (IHOES) in Seraing (B). De verkrijging van deze archieven was van een grote symbolische betekenis voor de destijds net opgerichte archiefinstelling, want met een omvang van bijna 27 strekkende meter vormde zij het eerste echte archief van betekenis dat aan het IHOES werd overgedragen. Het zorgde als het ware voor het behoud en het voortbestaan van het instituut, dat sindsdien is uitgegroeid tot een van de

Bij de samenstelling van de omvangrijke inventaris van het fonds Dejace is een (helaas onvolledige) verzameling van vier schriften met aantekeningen over de cel A. Bensberg tevoorschijn gekomen. Het is geen ononderbroken chronologische reeks: het eerste schrift, getiteld *Cellule A. Bensberg (Th. Dejace)*, bestrijkt de periode van 21 mei tot eind september 1951; het tweede, getiteld *Bensberg 1954-1955*, en derde schrift, getiteld *Cellule Bensberg 3*, bestrijken samen de periode van 6 september 1954 tot en met 16 januari 1958; het vierde schrift tenslotte, getiteld *Cellule Bensberg – juillet 1960*, handelt over de activiteiten van de cel tussen 13 juli 1960 en 23 februari 1962. Alle vier de schriften zijn voornamelijk bedoeld om met de hand geschreven aantekeningen te maken van vergaderingen van de verschillende onderdelen van de cel (secretariaat, dagelijks bestuur, algemeen bestuur, actiecomités), aantekeningen over het werk, lijsten met namen van aanwezige militanten bij activiteiten of lijsten met inkomsten uit contributies van de verschillende leden. Er zitten ook verscheidene affiches en uitnodigingen voor activiteiten bij die los of ingeplakt toegevoegd zijn, evenals enkele briefwisselingen. Deze schriften werden, gelet op de uiteenlopende handschriften, door meerdere mensen bijgehouden (misschien door politiek secretarissen van de cel, zonder dat wij dat echter kunnen bevestigen). Het handschrift van Théo Dejace duikt regelmatig op. Het aan het begin van dit artikel weergegeven fragment valt aan hem toe te schrijven.

Al bij de eerste regels trekt dit verhaal de aandacht: de stijl waarin het is geschreven contrasteert met de overige aantekeningen in het schrift. Maar bovenal ontstaat al snel de indruk dat de hoofdpersoon in het verhaal, Joseph Paquot, en Théo Dejace overeenkomen.

Als we het fictieve leven van Joseph Paquot naast de biografie van Théo Dejace leggen, dan komen frappante overeenkomsten aan het licht die onze hypothese bevestigen. De naam van de hoofdpersoon is niet zomaar gekozen. De naam Paquot is in werkelijkheid de meisjesnaam van Lambertine, de moeder van Théo Dejace; Joseph is zijn tweede voornaam en was ook de roepnaam van zijn vader. De overeenkomsten tussen de twee gezinssituaties verdienen enige toelichting, want de situatie is nogal verwarrend: een vader die huisschilder van beroep was, die oprichter (en penningmeester) van een vakbond was en nog een broer die jong overleden was.⁶ Alhoewel Joseph Dejace in 1914 door de Duitsers werd gefusilleerd,⁷ wordt zijn naamgenoot in het verhaal (de vader van Joseph Paquot) opgevoerd als lid van de cel. Deze ongerijmdheid is echter maar schijn. In werkelijkheid gebruikt

belangrijkste centra voor niet-overheidsarchieven in België. IHOES wordt erkend door de Franse Gemeenschap van België (Federatie Wallonië-Brussel).

6 Léonard Dejace, een jongere broer van Théo, is omgekomen bij een luchtaanval op 26 juli 1942, IHOES, Fonds Théo Dejace, Biographie (privée), S1/D2-1.

7 CArCoB, CCP, 3024 (Th. Dejace), Biografie van Th. Dejace.

Lambertine Paquot en haar zonen Théo (rechts) en Léonard, omstreeks 1921. Collectie IHOES (Seraing). Fonds Théo Dejace.

de schrijver van het verhaal het woord 'vader' voor twee verschillende personen: de tweede, de arbeider, die actief was in het verzet, is waarschijnlijk Henri Saive, de tweede echtgenoot van Lambertine Paquot. Zonder twijfel is 'de plichtsgetrouwe moeder' evenals 'de toegewijde hoedster van het volk', waarvan sprake is in het verhaal, dezelfde persoon als de moeder van Théo Dejace. De informatie die ons over haar wordt verstrekt, is eveneens verwarrend: zij was in werkelijkheid penning-

meester van de door haar man opgerichte vakbond, en ondanks haar gevorderde leeftijd zorgde zij voor de verkoop van de krant *Le Drapeau Rouge* in haar woonbuurt en legde zij aldus, volgens de schrijver, de grondslag voor de cel. De beschrijving van haar persoon komt bijna woordelijk overeen met wat Théo Dejacé over zijn moeder schreef in zijn ongedateerde autobiografie (maar die opgesteld lijkt te zijn in 1961).⁸

Wat betreft de burgerlijke staat zijn zowel de hoofdpersoon in het verhaal als zijn voorbeeld in het echte leven beiden gescheiden voordat ze toetraden tot de partij. Vlak vóór de oprichting van de plaatselijke cel traden zij voor de tweede maal in het huwelijk met een 'veel jongere echtgenote' waarmee zij een kind kregen. Werkelijkheid en fictie vallen opnieuw samen: het is inderdaad zo dat de 44-jarige Théo Dejacé in 1950 hertrouwde met Héléne Noville, arbeidster in een tabaksfabriek, die 19 jaar jonger was dan hij. Op 18 februari 1951 wordt hun zoon Léonard geboren, die overlijdt op 14 maart.⁹ Dit drama wordt eveneens in het verhaal aangestipt.¹⁰

De loopbaan van de beide mannen vertoont eveneens opmerkelijke overeenkomsten. Evenals zijn fictieve alter ego vervulde Théo Dejacé de functies van volksvertegenwoordiger (van februari 1946 tot januari 1965), van secretaris van de Luikse federatie van de KBP-PCB (van februari 1949 tot december 1950), en van afgevaardigde in het Centraal Comité (tot september 1968). Net als Joseph Paquot werd hij geconfronteerd met een verandering van functie binnen de partij: voor het eerst in 1948, toen hij, tegen zijn wil, af moest zien van zijn functie bij het nationaal secretariaat van het Algemeen Belgisch Vakverbond - *Fédération Générale du Travail de Belgique* (ABVV-FGTB); vervolgens eind 1950, toen hij de leiding van de Luikse federatie van de KBP-PCB en ook zijn functie bij het Politiek Bureau moest opgeven voor de functie van fractieleider van de communisten in de Kamer van Afgevaardigden. In zijn brief van 22 oktober 1950 aan secretaris-generaal Edgar Lalmand legt Théo Dejacé zich bij dit besluit neer met het volgende verzoek:

Als ik de leiding krijg van de fractie, wil ik de partij vragen mij de mogelijkheid te bieden die functie naar behoren uit te oefenen, want ik wil vooral een goede volksvertegenwoordiger worden [...] en ik zou mij met de buurtcel willen bezighouden, die volkomen in verval is geraakt onder de laatste secretaris (bijvoorbeeld door mij toe te staan daar spreekuur te houden).¹¹

8 IHOES, Fonds Théo Dejacé, S1/D1, Pamflet 'Connaissons nos militants', [1961].

9 *Ibidem*, Biographie (privée), S1/D2-1, Overlijdensakte van Léonard Dejacé, 28 maart 1951.

10 'Cellule mon doux souci', deel 2, p. 10.

11 CARCoB, CCP, 3024 (Th. Dejacé), Th. Dejacé aan E. Lalmand, 22 oktober 1950.

Er zijn nog meer elementen in het verhaal die overeenkomen met de werkelijkheid. Er is sprake van een gebrek aan voortvarendheid bij Joseph Paquot. Dit is een verwijzing naar de weinig lovende uitlatingen van het partijbestuur over de activiteiten van Dejace als landelijk secretaris van de ABVV-FGTB en vervolgens als politiek secretaris van de Luikse federatie van de KBP-PCB. In een briefwisseling met Lalmand naar aanleiding van de tweede afwijzing die hij moest incasseren, kon Dejace zijn verbittering daarover niet verhullen:

Het lijkt wel of mijn tekortkomingen en mijn kwaliteiten tegen elkaar zijn weggestreept toen u besloot dat ik mij moest terugtrekken uit de FGTB. [...] er werd aangevoerd dat ik een pennenlikker zou zijn, dat ik mij zou verliezen in details en dat ik noch mijn eigen werk noch dat van anderen zou kunnen indelen.¹²

Hij volgt René Beelen op als hoofd van de Luikse federatie van de KPB-PCB. Deze beschrijft Dejace openlijk als 'te veel een theoreticus en te weinig praktisch', dat 'het hem ontbreekt aan ervaring op het gebied van de massastrijd', en dat hij 'onbekend is met de situatie in Luik'.¹³ De partijleiders wonden er geen doekjes om toen zij zijn Luiks mandaat introkken. Hun kritiek luidde als volgt:

[hij] leidt de federatie niet [...] hij beheerst zijn taken niet, hij verliest zich in details, is niet in staat het overzicht over de federatie te behouden [...] het ontbreekt Dejace aan voortvarendheid en hij is buitengewoon ruw in de omgang.¹⁴

Door het autobiografisch karakter krijgt het verhaal een toegevoegde waarde. Zo kan men tot de diep gekwetste geest van Théo Dejace doordringen en zijn visie op de ontwikkeling van de partij op lokaal niveau beter doorgronden. Bovendien laat het eerste aantekenschrift van de cel ons een min of meer informeel en subjectief verslag zien, dat meer duidelijkheid biedt dan de beknopte officiële verslagen. Het levert ons belangrijke informatie op over de gekozen strategie bij de heropleving van de cel Bensberg en over de rol die de afgevaardigde Dejace daarbij heeft gespeeld. In het voorbijgaan onthult hij ons ook zijn zienswijze op de politiek van de communistische partij.

12 *Ibidem*.

13 *Idem*, BP05, Politiek Bureau, 1 oktober 1949, p. 1-2.

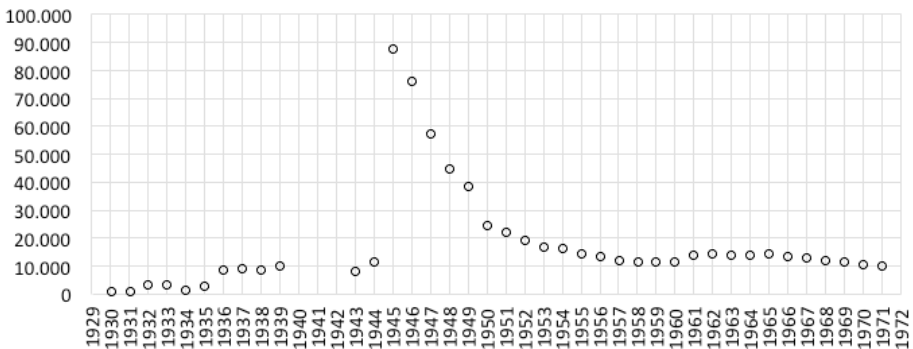
14 *Ibidem*, Politiek Bureau, 21 oktober 1950, p. 3-4.

Een tekst binnen zijn context: de Belgische communistische partij in de naoorlogse periode

De KPB-PCB kwam gelauwerd uit de Tweede Wereldoorlog tevoorschijn en mocht zich verheugen op veel sympathie van de publieke opinie. Dat had zij te danken aan haar rol in de verzetsbeweging, die zij met opoffering van mensenlevens tot een krachtige organisatie had gesmeed. De KPB-PCB werd ook wel de ‘partij van de gefusilleerden’ genoemd. Maar ook het respect voor het Rode Leger, dat een groot aandeel had in de nederlaag van het nationaalsocialisme, straalde af op de partij.

Haar ledental liet vervolgens een ongekende toename zien: na de bevrijding vertienvoudigde de partij haar ledental ten opzichte van de vooroorlogse periode. In 1945 vermeldde zij herhaaldelijk het magische getal van 100.000 leden, wat waarschijnlijk een overschatting was.

Grafiek 1 : Het ledental van de KPB-PCB van 1930 tot 1971

Bron: J. Gotovitch, 'Histoire du Parti Communiste de Belgique', *Courrier hebdomadaire du CRISP* 37 (1997) 1582, 36.

Bijgaande grafiek geeft in grote lijnen de context weer waarbinnen de vraagstelling van dit artikel past: binnen vijf jaar is het ledental met een factor vier afgenomen en in de tweede helft van de jaren 1950 is het weer terug op het niveau van vóór de Tweede Wereldoorlog.

De afname van het ledental ging gepaard met de ene verkiezingsnederlaag na de andere. Bij de verkiezingen van februari 1946, de eerste sinds 1939, verwierven de communisten 12,7 procent van de stemmen en 23 zetels in het parlement; dat

was ontegenzegglijk een vooruitgang ten opzichte van 1939, toen zij slechts 5,4 procent van de stemmen verwierven en negen zetels in het parlement, maar niet zoveel als zij hadden gehoopt. Ondanks het behaalde succes bleef de KBP-PCB, volgens Conway, op nationaal vlak een minderheidspartij. Weliswaar was die in Wallonië en meer specifiek in de industriebekkens van Luik en Henegouwen de grootste partij, maar zij had veel minder aanhangers in Vlaanderen.¹⁵ Bij de verkiezingen van 1949 verloor de partij meer dan 5 procentpunten; zij behaalde niet meer dan 7,5 procent van de stemmen. In 1950 verwierf zij slechts 4,8 procent van de stemmen en vervolgens viel zij terug naar 3,6 procent in 1954 en zelfs naar 1,9 procent in 1958.¹⁶

Nog een bewijs van verval is de achteruitgang van de oplagecijfers van de krant *Le Drapeau Rouge* van 62.000 exemplaren in 1946 naar 25.000 exemplaren aan het eind van 1949, waarvan slechts 70 procent daadwerkelijk werd verkocht.¹⁷

Het snelle verval van de communistische partij kwam door een combinatie van factoren waarvan het afzonderlijke gewicht zich nogal moeilijk laat bepalen.

De Belgische communisten slaagden er niet in om vanuit de verzetsbeweging – waarvan zij de sturende kracht vormden – een nieuwe macht of een nieuwe zuil binnen de Belgische maatschappij te vormen. Het land werd in snel tempo bevrijd, waarbij de verzetsbeweging een belangrijke rol heeft gespeeld, hetgeen door de geallieerden werd bevestigd.¹⁸ Spoedig keerde de Belgische regering uit Londen terug om meteen over te gaan tot de ontwapening van het verzet, omdat zij er weinig voor voelde de macht met het verzet te delen. In reactie daarop organiseerde het Onafhankelijkheidsfront - Front de l'Indépendance (OF-FI) een grote demonstratie in Brussel op 25 november 1944, die uit de hand liep. Daarbij vielen vier doden, omdat de demonstranten binnendrongen in de neutrale zone rondom het parlamentsgebouw. Het was tekenend dat de politie zich tegen de mensen uit het verzet keerde, nog geen drie maanden na de bevrijding van de hoofdstad. De KBP-PCB, die deze demonstratie had ondersteund, kwam er verzwakt uit tevoorschijn; haar ambitie om vanuit het OF-FI de basis te leggen voor een grote progressieve sociale beweging was mislukt.¹⁹

15 M. Conway, *Les chagrins de la Belgique: libération et reconstruction politique, 1944-1947* [CRISP] (Bruxelles 2015) 353.

16 M. Hotterbeex, *Les élections en Wallonie: 1919-1985* [Presses universitaires de Liège] (Luik 1990) 130.

17 J. Gotovitch, 'Histoire du Parti Communiste de Belgique', *Courrier Hebdomadaire du CRISP* 37 (1997) afl. 1582, 1-36, aldaar 32; N. Naif, 'Quelques bases pour l'étude de la presse du Parti Communiste de Belgique en général et du 'Drapeau Rouge' en particulier', in: J. Gotovitch en A. Morelli (dir.), *Presse communiste, presse radicale (1919-2000): passé, présent, avenir?* (Bruxelles/Aden 2007) 125, noot 283.

18 J. Gotovitch, *Du rouge au tricolore: les Communistes belges de 1939 à 1944: un aspect de l'histoire de la Résistance en Belgique* (Bruxelles/Labor 1992) 401.

19 *Ibidem*, 440-441; *idem*, 'Histoire du Parti Communiste de Belgique', 28; Conway, *Les chagrins de la Belgique*,

Théo Dejace (midden) tijdens een bijeenkomst van het Onafhankelijkheidsfront begin jaren 1950. Collectie IHOES (Seraing), Fonds Théo Dejace.

Al vóór de bevrijding ging de KBP-PCB op zoek naar nationaal respect. Zij wilde niet meer gestigmatiseerd worden als buitenlandse partij. Omdat zij een nationale partij wilde zijn, diende zij eveneens te aanvaarden dat zij lastige politieke verantwoordelijkheden kreeg, die leidden tot ontevredenheid onder het volk en onbegrip bij de achterban. Deze keuze was zeker bewust gemaakt, maar het was toch vooral een keuze van Belgische socialistten. Zo had een voormalige socialistische minister al in september 1944 bij het ‘oorlogsbureau’ van zijn partij ervoor gepleit, dat “de moeilijkste portefeuilles” aan de communisten zouden worden toegewezen.²⁰ Zij kregen dan ook de meest ondankbare portefeuilles, zoals Ravitaillering en Wederopbouw toegewezen.

Eenmaal aan de macht dienden de communistische ministers maatregelen uit te vaardigen die zeer impopulair waren bij de arbeidersklasse, zoals loonmatiging, en de mobilisatie van burgers voor de zogenoemde kolenslag, waartoe premier Van Acker in april 1945 had opgeroepen. Dit was de tweede poging bin-

286.

20 L.A. Bernardo y Garcia, *Le ventre des Belges. Une histoire alimentaire des temps d'occupation et de sortie de guerre (1914-1921 et 1939-1948)* [Archives générales du Royaume] (Bruxelles 2017) 306.

nen enkele maanden om de communisten zagezegd te ontwapenen.²¹ Net als in Frankrijk gaven ook de Belgische communisten, toen zij aan de macht kwamen, prioriteit aan productievermeerdering. In mei 1946 nam minister Lalmand, tevens secretaris-generaal van de KBP-PCB, afstand van de stakers, wat tot veel onbegrip leidde.²² Hij streefde ernaar zijn partij neer te zetten als een partij die ministeriële verantwoordelijkheid kon dragen, zodat de KBP-PCB een factor van betekenis kon worden in de Belgische politiek. Daardoor smoorde hij echter elke ambitie om de sociale orde langs revolutionaire weg te veranderen. De afstand ten opzichte van zijn militante achterban, die na afloop van de oorlog uiterst strijd lustig was, werd groter en groter.²³

Onder zeer moeilijke omstandigheden was de KBP-PCB er tijdens de bezettingsjaren wonderwel in geslaagd de samenwerking met de – intussen ondergrondse – vakbonden nieuw leven in te blazen. De naoorlogse koerswijziging verhinderde echter dat de partij de vruchten kon plukken van deze samenwerking. De Syndicale Strijd Komités - Comités de Lutte Syndicale (SSK-CLS), die vlak na de Duitse invasie waren ontstaan en die de aanzet hadden gegeven tot de zogenoemde ‘staking der 100.000’ in mei 1941,²⁴ waren aan het einde van de oorlog opgegaan in het Belgisch Verbond van Eenheidsyndicaten - Confédération belge des Syndicats uniques (BVES-CBSU) onder leiding van Théo Dejace. Hieruit is het ABVV-FGTB voortgekomen, waarbij zich ook nog aansloten de leden van het voormalig Belgisch Vakverbond - Confédération Générale du Travail de Belgique (BVV-CGTB) en de Mouvement Syndicale Unifié (MSU) van André Renard. De BVV-CGTB bracht bij de fusie 47 procent van het ledental in, de BVES-CBSU 32 procent, de MSU 11 procent en de toekomstige Algemene Centrale der Openbare Diensten - Centrale Générale des Services Publics 10 procent. Bij deze fusie van bovenaf, die de organisaties van verschillende beroepsgroepen onder één nationale koepel bracht, kregen de communisten in eerste instantie twee van de zeven secretarisposten toebedeeld, waarvan er één werd toegekend aan Théo Dejace. Helaas kon de KBP-PCB geen beroep doen op ervaren mensen, zoals de vakbondskaders vóór de oorlog, die wel wisten hoe om te gaan met de administratieve taken die het vakbondswerk met zich meebracht. Zo is het gekomen dat de KBP-PCB

21 A. Thomas, ‘Une telle indifférence’: la présence communiste dans les entreprises belges de l’après-guerre (1945-1948) [Université de Liège] (Luik 2015) 101; G. Coppieters, *L’état, un mauvais industriel? De strijd om het steenkoolbeleid, 1901-1951* [Doctoraatsverhandeling in geschiedenis VUB] (Brussel 2017) 353.

22 Conway, *Les chagrins de la Belgique*, 426.

23 *Ibidem*, 292-293.

24 R. Hemmerijckx, *Van verzet tot koude oorlog: 1940-1949: machtsstrijd om het ABVV* [VUB-Press-Amsab] (Brussel/Gent 2003) 88-98; D. Luyten, ‘Stakingen in België en Nederland, 1940-1941’, *CHTP/BEG* 15 (januari 2005) 149-175.

haar kaders, geïsoleerd van de arbeiders, geleidelijk zag bezwijken onder de druk van een enorme administratieve last die hun werd opgelegd, aldus een getuigenis van de algemeen secretaris van de ABVV-FGTB, Louis Major.²⁵ De communisten maakten daardoor de weg vrij voor André Renard, die kans zag de vakbonden nieuw leven in te blazen.²⁶ Binnen de ABVV-FGTB kwamen de communisten vanaf eind 1945 in de marge terecht.²⁷ Weliswaar waren in de metaalsector en de mijnbouw de communisten in de meerderheid, maar de fusies op sectorniveau kwamen slechts met moeite van de grond, waardoor de communisten er niet in slaagden hun stempel op de ontwikkeling van de vakbonden te zetten.²⁸

In januari 1948, toen de spanningen rondom de Koude Oorlog de ABVV-FGTB de mogelijkheid boden zich te ontdoen van communisten in bestuurlijke functies, zette het Politiek Bureau van de partij Théo Dejace, de laatste communistische nationaal secretaris van de ABVV-FGTB, onder druk om af te treden. Daarmee verloor de KBP-PCB haar toch al bescheiden plekje binnen de verzuilde Belgische maatschappij.

De betrekkingen van de KBP-PCB met haar militante achterban

In een analyse die de secretaris-generaal van de KBP-PCB, Lalmand maakte van de verkiezingsnederlaag in 1949 legde hij vooral de nadruk op de afstand tussen de partij en haar achterban: 'Onze verkiezingsnederlaag vestigt onze aandacht op het zwakste punt van de partij: het beperkte contact met de massa. Die zwakte verklaart voor een groot deel ook de overige oorzaken van de nederlaag'.²⁹ Deze vaststelling zou tot het keerpunt in de jaren 1950 nog regelmatig aangehaald worden.³⁰

Om de betrekkingen met de achterban te versterken, kon de KBP-PCB in theorie rekenen op twee onderdelen: de massaorganisaties, zoals organisaties van de arbeidersbeweging (voornamelijk vakbonden en ziekenfondsen), en haar eigen basisorganisaties, zoals de partijcellen.

25 Gotovitch, *Du rouge au tricolore*, 456.

26 Thomas, 'Une telle indifférence', 286, 290.

27 Conway, *Les chagrins de la Belgique*, 424.

28 Hemmerijckx, *Van verzet tot koude oorlog*, 402.

29 CARCoB, BP05, Politiek Bureau, 28 juni 1949, p. 3.

30 *Idem*, BP13, B. van Hoorick, 'Rapport d'organisation', in een bijlage aan het Politiek Bureau, 7 november 1953, p. 2.

De massaorganisaties

Tot de factoren die een mogelijke verklaring zouden kunnen geven voor de onmacht van de KBP-PCB om het aura te behouden dat haar bij de bevrijding omringde, behoren de zwakke organisatiestructuren en de daarmee samenhangende onmacht om haar leden en sympathisanten in te lijven in de organisatie. Er was een tekort aan kaderpersoneel en een duidelijke organisatiestructuur ontbrak.

Het kader van de KBP-PCB was gedecimeerd door de golf van arrestaties die de partij had getroffen in 1943.³¹ Bovendien beschikte de partij niet over ervaren mensen die vertrouwd waren met de administratieve afhandeling van de dienstpakketten, waar de leden van de vooroorlogse vakbonden aanspraak op konden maken.

De partij ontbeerde een continue toestroom van leden vanuit de Belgische samenleving, zoals dat bij sociaal-christelijke en vooral socialistische zuilen gebruikelijk was. De vooroorlogse Belgische maatschappij was sterk verzuild, vooral door toedoen van de 'veelvoudige werking' van de socialistische zuil: wie toetrad tot een vakbond of coöperatie kreeg, naast een pakket van allerlei diensten, automatisch het lidmaatschap van de Belgische Werklieden Partij – Parti Ouvrier Belge erbij. Sinds 1949 werd de *Action commune* weer nieuw leven ingeblazen, waarin de partij, de ziekenfondsen, de vakbonden en de coöperaties zich verenigden in de oppositie tegen de terugkeer van koning Leopold III. De KBP-PCB kon niet bogen op een dergelijk dicht netwerk van organisaties die elkaar ondersteunden.

• De communistische banden met de vakbeweging

Naast de deelname aan het bestuur van de ABVV-FGTB gaf ook de positie van de KBP-PCB ten opzichte van de vakbonden veel problemen. Nog vóór maart 1947 werd de keuze gemaakt om de nadruk te gaan leggen op politieke taken. Dat had al direct tot gevolg dat de schaarse partijleden met vakbondservaring politieke functies gingen invullen. Om die reden slaagde de partij er niet in een nieuw kader van leidinggevenden te vormen of zelfs maar de basis van de Syndicale Strijd Komités (SSK-CLS) uit te breiden. Die keuze leidde tot een nieuwe verdeling van functies: zoals Dejace het beschrijft '[de partijleider] stelde zich na rijp beraad op het standpunt dat hij zich niet wilde bemoeien met de aanpak van de vakbonden'.³² Uit deze houding kwam een desinteresse voor het eigenlijke vakbondswerk voort, die uitmondde in een gebrek aan betrokkenheid bij cao-onderhandelingen. Pas toen de partij in de oppositie terugkeerde, veranderde zij haar politieke koers ten aanzien van de vakbeweging radicaal. Zij uitte vooral bijtende kritiek op de sociaal-

31 Gotovitch, *Du rouge au tricolore*, 294 e.v.

32 CArCoB, CC35, 'Discussion rapport Lalmand, intervention Th. Dejace', januari 1950.

democratische vakbondsmensen, een omwenteling die de vakbondsachterban van de partij in verwarring achterliet.³³

- De communistische banden met de ziekenfondsen³⁴

Alhoewel de BVES-CBSU nooit verantwoordelijk is geweest voor de uitbetaling van werkloosheidsuitkeringen³⁵ profileerden de communisten zich meer in het stelsel van ziekenfondsen of mutualiteiten. Vanaf 1949 hamerde Lalmand op de voordelen die samenwerking met de ziekenfondsen zou kunnen opleveren;³⁶ hij sprak van 25.000 leden die waren ingeschreven bij door de communisten gecontroleerde betaalkassen, waarvan 4.000 bij de Ateliers de Constructions Électriques de Charleroi (ACEC). Een latere optelling, die nauwkeuriger was, maakte melding van 18.350 leden.³⁷ Die betaalkassen, zoals *De Eenheid* in Grammont en *Le Devoir* in Luik, zijn allemaal voortgekomen uit de Landsbond van de Neutrale Ziekenfondsen – Union Nationale des Mutualités Neutres.

De ziekenfondsen boden niet alleen de mogelijkheid van ‘rechtstreekse contacten met alle lagen van de werkende klassen’ (het innen van contributies, het sturen van kinderen naar vakantiecampen, pensioenen aanvragen voor de leden, het organiseren van uitstapjes voor gepensioneerden, etcetera), maar zij regelden ook de aanstelling in vaste dienst van bezoldigde communistische medewerkers, die onder werktijd organisatiewerkzaamheden mochten verrichten voor de partij; dit financieel argument was van niet weinig belang voor een partij die tegelijk met zijn kiezers ook een groot deel van zijn parlementaire inkomsten was kwijtgeraakt.

- De overige massaorganisaties

Vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog ging het hierbij vooral om rode hulporganisaties als *Secours Rouge International*, *Secours Ouvrier International* en *l’Internationale Syndicale Rouge*.³⁸ Na de bevrijding kwamen nieuwe organisaties op gang, zoals de Belgische Unie voor de Verdediging van de Vrede – *Union Belge pour la Défense de la Paix* (BUVV-UBDP),³⁹ de Vrouwenvereniging voor

33 Thomas, ‘*Une telle indifférence*’, 286-287.

34 De Belgische mutualiteiten of ziekenfondsen zijn min of meer vergelijkbaar met de (vroegere) Nederlandse ziekenfondsen met dit verschil dat de mutualiteiten ook verantwoordelijk zijn voor uitkeringen in geval van arbeidsongeschiktheid.

35 CArCoB, BP05, Politiek Bureau, 25 maart 1949, ‘*Rapport Bertrand Entreprises*’, p. 2.

36 *Idem*, BP06, *Pour gagner la bataille de la paix, élever l’organisation du Parti au niveau des tâches politiques*, p. 10.

37 *Idem*, BP12, Politiek Bureau, 22 augustus 1953, Bijlage: ‘*Activités développées par les mutuelles dont la direction est assurée par les communistes*’, p. 3.

38 J. Gotovitch, *Du communisme et des communistes en Belgique. Approches critiques* (Bruxelles/Aden 2012) 59-69.

39 A. Deprez, *L’union belge pour la défense de la paix et son impact: Liège 1948-1969* [Université de Liège] (Luik 1988).

de Vrede – Rassemblement des Femmes pour la Paix (VVV-RFP), de Vriendschapsvereniging België-Sovjet-Unie – Amitiés Belgo-Soviétiques, de Volksjeugd van België – Jeunesse populaire de Belgique,⁴⁰ de Pioniers (een communistische jongerenbeweging), het Onafhankelijkheidsfront, de Politieke Gevangenen – Prisonniers Politiques, en ten slotte het Onafhankelijk Verbond van Gepensioneerden – Confédération Indépendante des Pensionnés. De genoemde organisaties hadden als gemeenschappelijk kenmerk dat ze ook niet-communisten toelieten en zich niet uitsluitend achter de communistische vlag schaarden. Ze opereerden als ‘onderzeeërs’ in de burgermaatschappij om op die manier ondersteuning buiten de partij te zoeken, met name voor de vredesbeweging.

De bijeenkomsten van de actiegroepen

Direct na de verkiezingsnederlaag van 1949 werd op verzoek van het partijbestuur een analyse gemaakt, waaruit bleek dat het verlies te wijten was aan het ontbreken van rechtstreekse contacten met de massa. Op grond daarvan verlegde de partij de aandacht naar de arbeider, wat resulteerde in een plan om naast de cellen in de stadswijken ook binnen de verschillende bedrijven kleine cellen op te richten. De aandacht van de partij verplaatste zich van de stadswijk naar de werkvloer. De term *cellule*, die vroeger veelvuldig voor deze actiegroepen werd gebruikt, kwam in de statuten van 1948 niet voor, wel de term *groupe*. In 1951 werd *cellule* alsnog in de statuten opgenomen.⁴¹

Ook al werd voortaan voorrang gegeven aan cellen binnen de verschillende bedrijven, toch werden de cellen in de stadswijken daarom niet verwaarloosd. Volgens de statuten van 1951 hadden deze laatste tot taak:

- a. voorbereiding, organisatie en uitvoering van massa-acties; b. systematische ledenwerving en politieke scholing van hun leden; c. contacten leggen met niet-communistische werknemers en hun organisaties en de realisatie van gezamenlijke acties.

40 S. Antoine, *La Jeunesse Communiste de Belgique (1969-1989): étude des transactions symboliques chez les militants des années septante et quatre-vingt* [Université catholique de Louvain] (Louvain-la-Neuve 2009); A. Verheylewegen, *A la croisée d'un héritage multiple... les jeunes communistes bruxellois au début des années septante* [Université libre de Bruxelles] (Bruxelles 2013); F. Lombardo, *La Régionale liégeoise de la Jeunesse communiste de Belgique (1968-1978)* [Université de Liège] (Luik 2017).

41 *Statuts du parti communiste de Belgique* [Parti communiste de Belgique] (Brussel 1948) artikel 13 t/m 18; *Statuts du Parti Communiste de Belgique [X^e congrès national, 23, 24, 25, 26 mars 1951 à Bruxelles]* [Parti communiste de Belgique] (Brussel 1951) artikel 17 t/m 20; CArCoB, CC35, 'Discussion rapport Lalmand, intervention B. van Hoorick', januari 1950.

In een partijprogram van januari 1950, uitgebracht door het centraal comité, wordt aanbevolen de grootte van de cellen te beperken en worden hun taken als volgt gepreciseerd:

Om de kameraden die deel uitmaken van de cellen de mogelijkheid te bieden zich volledig op het volk te richten, is het noodzakelijk dat het werkerterrein van de cel ingeperkt wordt opdat onze militanten het volk ook echt leren kennen, met haar meelevend, echt in contact komen met haar. Om die reden dienen er dus per stadswijk cellen te komen, per straat of zelfs per huizenblok. [...] het organiseren van een petitie om de drinkwatervoorziening te verbeteren, alsmede verbeteringen van rioleringen en bestratingen; het organiseren van een cel ter bescherming van huurders, etc. [...] de cel als logisch gevolg van de gerealiseerde actie.⁴²

Een balans van de werkzaamheden van de plaatselijke cellen, een jaar later opgemaakt, geeft een minder gunstig beeld. Hun activiteiten reikten niet verder dan ‘contributie-inningen, krantenverkoop, het kalken van leuzen en het plakken van affiches op muren’; sommige cellen kregen het verwijt geen contacten aangeknoopt te hebben met de bedrijven binnen hun gebied.⁴³ Hierna zullen wij de activiteiten van de cel van Théo Dejace aan een nader onderzoek onderwerpen. Werden de beoogde doelen gehaald? Was de kritiek terecht?

Théo Dejace en de partijcel André Bensberg

Naast het plaatsen van de cel Bensberg binnen de context van tijd en plaats is het doel van dit artikel een beschrijving te geven van alle betrokkenen bij deze actiegroep, alsmede van de activiteiten die er hebben plaatsgevonden tussen 1951 en 1961.

De cel André Bensberg van de Communistische Partij in de context van tijd en plaats

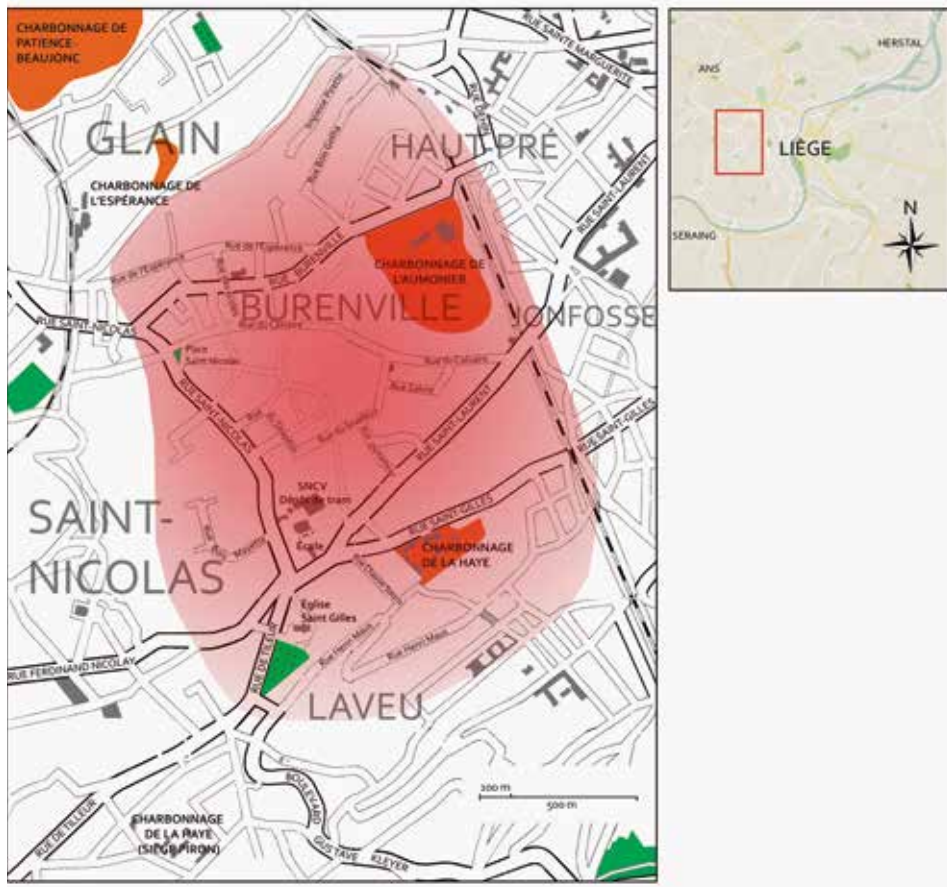
In een brochure, uitgegeven ter ere van de familie van Marguerite Renwa, verzetslieden uit Burenville, schrijft Théo Dejace dat ‘de cel André Bensberg van de Communistische Partij al jaren voor de oorlog van 40-45 onder een andere naam

42 *Ibidem*, *Pour élever le Parti au niveau des tâches et des responsabilités qui lui incombent. Les décisions du Comité central des 14 et 15 janvier 1950*, p. 9.

43 *Idem*, BP07, ‘Situation de l’organisation du Parti au 30 juin 1951’ [rapport B. van Hoorick], p. 4-5.

bestond in de wijken Burenville, Saint-Gilles, Laveu en Saint-Nicolas;⁴⁴ een gestencild tijdschrift, uitgebracht door Théo Dejace in augustus 1974, draagt als titel 'De cel André Bensberg van de Communistische Partij (St.-Gilles-Calvaire-Burenville) spreekt al 30 jaar tot u'. In beide gevallen lijkt het erop dat de actiegroep allang bestond voordat Théo Dejace erbij betrokken raakte. De naam van de cel verwijst naar een Luikse onderwijzer en verzetsman, André Bensberg (geboren 31 mei 1903), die in oktober 1943 door de Duitsers gearresteerd werd en in januari 1945 is overleden in het concentratiekamp Gross-Rosen in Polen. De cel schijnt actief te zijn geweest tot 1982.

Plattegrond Burenville.

44 Parents qui vous souciez de l'avenir de vos enfants... ceci vous intéresse! (z.pl.z.d.) 4e band; En Burenville, la famille Renwa (z.pl.z.d.) [19 p.].

Tramdepot van de Société nationale des chemins de fer vicinaux, gelegen aan de Rue Saint-Nicolas in Luik, z.d. [jaren 1950]. Collectie Musée des Transports en commun de Wallonie, Luik.

Gelegen op de westelijke hellingen van de stad Luik bestreek het werkterrein van de cel Bensberg een omvangrijk gebied: het kerngebied bevond zich binnen de stratengordel van de Rue du Snapeux, de Rue du Calvaire, en de Rue Dieudonné Salme. In het noorden strekte het gebied zich uit tot de stadswijk Burenville, die weer grensde aan de stadswijk Sainte-Marguerite. In het zuiden bestreek het gebied de hele Rue Saint-Gilles, het eerste kwart van de Rue Saint-Nicolas en de helft van de Rue de Tilleur, evenals het voorplein van Saint-Gilles, dat op het kruispunt lag van deze drie hoofdstraten.

Het kerngebied vormde echter de werkelijke ruggengraat van de cel: in dat gebied woonde het merendeel van de actieve leden. Théo Dejace zelf was afkomstig uit de stadswijk Calvaire en woonde in de Rue Dieudonné Salme op huisnummer 41, waarna hij in de zomer van 1961 verhuisde naar de Rue du Snapeux 21. Op dit adres werd in januari 1962 het nieuwe kantoor van de cel feestelijk geopend. De moeder van Dejace, Lambertine Saive-Paquot en haar zus, de weduwe Dechamps, betrokken samen een huis in de Rue du Calvaire 67, dat plaatselijk bekend stond als *Chez Ma Tante* en waar voorheen talrijke vergaderingen werden gehouden. De plattegrond op p.257 geeft het gebied van de cel Bensberg weer aan het begin van de jaren 1960 van de vorige eeuw.

Gedurende de onderzochte periode kende dit gebied maar een paar ondernemingen: behalve het tramdepot van de Nationale Maatschappij voor Buurtspoorwegen – Société National des Chemins de Fer Vicinaux (NMVB-SNCV), gevestigd

in de Rue Saint-Nicolas, bestond er alleen nog maar het atelier van Scuvée, een kleine gieterij van non-ferrometalen, gevestigd op de huisnummers 56-62 in de Rue du Calvaire. Slechts enkele huizenblokken daarvandaan bevond zich de stadswijk Jonfosse, waar de ateliers van Jaspar ondergebracht waren, een befaamde fabrikant van liften en heftoestellen.

Evenals in de meeste andere stadswijken van de Luikse agglomeratie was de steenkolenindustrie dichtbij de woonbuurten gevestigd. Zo bevonden zich drie mijnsites binnen het bereik van de cel Bensberg (de steenkolenmijnen van *La Haye*, *l'Aumônier*, en *l'Espérance*). De actieradius van de cel ging soms over zijn grenzen heen om zich te verbinden met arbeiders van bedrijven uit andere stadswijken, zoals de sigarenfabriek TAF, waar de echtgenote van Dejace werkzaam was.

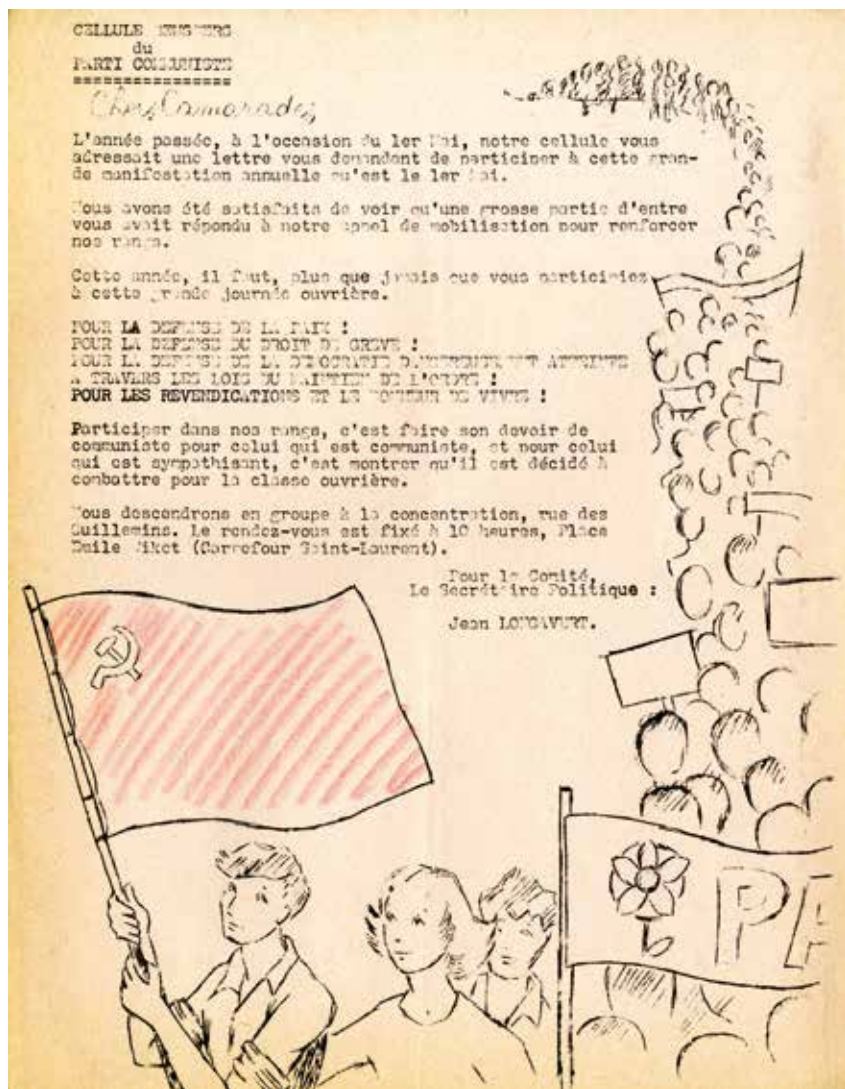
Een groot deel van de activiteiten van de cel Bensberg wordt beïnvloed door het ruimtelijk kader waarbinnen ze plaatsvonden.

De samenstelling van de cel

Om de werkwijze van Dejace binnen de cel van zijn woonbuurt beter te kunnen begrijpen, moeten wij terug in het verhaal duiken dat hij over zijn werkzaamheden in de eerste maanden heeft geschreven. Het was een krachteloze actiegroep met slechts enkele actieve leden die hij in de lente van 1951 overnam. Het werd al snel duidelijk dat de politiek secretaris vervangen diende te worden. Die functie werd tijdelijk ingevuld door Hélène Noville onder de strenge leiding van haar man (die officieel belast was met de propaganda). De heropleving van de cel kwam op gang door de bedrijfsfel in het tramdepot te versterken. Twee maanden na de komst van Dejace bestond het comité Bensberg uit 14 personen en telde de cel ongeveer 30 betalende leden. Zij overkoepelde een tweede bedrijfsfel binnen de sigarenfabriek TAF in Outremeuse, twee actiecomités op het gebied van vrede en vrouwenemancipatie en nog twee groepen voor hulp aan oorlogsslachtoffers. In 1951 splitste de cel zich in vier afzonderlijke groepen die onder leiding van trouwe aanhangers kwamen te staan:⁴⁵ Burenville, Calvaire, Saint-Gilles, en de Buurtramwegen; in 1954 breidde zij zich uit tot in het centrum van de stad en kreeg toen een andere naam (Bensberg-Centre).

Om de cel nieuw leven in te blazen, werden diverse methoden gebruikt ter versterking van de discipline: een goede taakverdeling en continue voortgangscntrole, regelmatige rapportage van gemaakte fouten bij de uitoefening van die taken, het ten volle benutten van de capaciteiten, hoe gering ook, van de militanten en het bevorderen van hun zelfstandigheid. Dit was een ononderbroken proces

45 Over de betekenis van de groepen, zie: *Guide du militant*, november 1952, p. 14.

Pamflet van de cel André Bensberg met een oproep deel te nemen aan de 1 Mei-manifestaties van (vermoedelijk) 1963. Collectie IHOES (Seraing), Fonds (verzameling) Théo Dejace.

(zelfs in vakantietijd) en er was vooral een controle op ieders aanwezigheid bij elke activiteit van de cel.

Aangezien de aantekenschriften over de cel Bensberg niet volledig zijn, is het niet eenvoudig om het personeelsverloop te achterhalen. Op de post van politiek secretaris zaten achtereenvolgens: Lucien Nique, Théo Dejace, André Sullon, Louis Rorive, Charles Collignon, Bela Maier, en Jean Longavert.

Alhoewel het vrijwel onmogelijk is net zo'n overzicht te schetsen van de overige functies binnen het comité, mogen wij de familie Dejace gerust op de voorgrond zetten. Deze familie heeft een stempel op het comité gedrukt: Théo Dejace en Hélène Noville vervulden vrijwel ononderbroken de functie van respectievelijk propaganda verantwoordelijke en penningmeester. Lambertine Saive en haar man Henri vervulden diverse functies met betrekking tot de pers (verspreiding, penningmeester...); en zelfs Yvonne Dejace, nog maar een jong volwassene, werd ingeschakeld bij prijsuitreikingen. Dit is een ruwe schets van de persoonlijke betrokkenheid van de familie Dejace bij het reilen en zeilen van de cel, waarvan Théo Dejace in feite de leiding had.

Het aantal leden laat een opgaande lijn zien, hoewel weinig spectaculair; de werving van ieder afzonderlijk lid lijkt moeizaam te verlopen. De ledenlijsten van 24 maart 1955 en 30 september 1956 vermelden ongeveer 50 betalende leden voor de cel Bensberg.⁴⁶ In augustus 1961 telde de cel 60 leden, maar het gemiddelde aantal leden schommelde rond de 63 personen, wat een kleine verdubbeling was ten opzichte van tien jaar eerder.⁴⁷

De actiemiddelen

Het onderwerp financiën komt regelmatig voor in de aantekenschriften van de cel Bensberg. Er zijn ontelbare lijsten met de opbrengsten van collectes. De inkomsten waren voornamelijk afkomstig van ledenkaarten, contributiezegels, en de verkoop van kranten. De opbrengsten kwamen ten goede aan de partijkas en de kas van de krant *Le Drapeau Rouge*.

Daarenboven was elke cel verplicht een vast bedrag in een fonds te storten, het zogenoemde Miljoenenfonds, ook wel Strijdfonds of Verkiezingsfonds geheten. Het ingezamelde geld werd in zijn geheel aan de partij overgedragen, die 20 procent toebedeelde aan de gewestelijke federaties en 10 procent aan de cel. Keer op keer bedacht de cel Bensberg een nieuw doel om naar te streven. Ze boorde heel inventief nieuwe bronnen aan om extra inkomsten te verwerven: behalve uit de gebruikelijke verkoop van kaarten, brochures, insignes, etcetera, betrok zij ook inkomsten uit haar boekwinkel, uit de verkoop van door de leden zelfgemaakte artikelen, zoals zijden bloemen, en zelfs uit de verkoop van steenkool (de afzet van elke ton steenkool bracht 70 Belgische franken op). Geldinzamelingen speelden een niet weg te denken rol bij welke activiteit dan ook (vergaderingen, volksraadplegingen, de distributie van gratis kranten, etc.), terwijl er ook collectebussen werden geplaatst bij militanten en sympathisanten aan huis. Die gedrevenheid werd

46 IHOES, Dejace, Cahier Bensberg 2, en *ibidem*, Cahier 'Fédération liégeoise n°7'.

47 *Ibidem*, Fédération liégeoise du Parti communiste. Situation août 1961.

extra aangespoord door wedstrijden te organiseren tussen de verschillende cellen op gewestelijk en zelfs nationaal niveau, waarbij de cel Bensberg zich regelmatig wist te kwalificeren als één van de beste teams van de federatie Luik.⁴⁸

De uitgaven van de cel waren zeer gering: de voornaamste kosten bestonden uit de aankoop van kranten die vervolgens gratis werden uitgedeeld, alsmede de kosten die gemaakt werden voor de traditionele eindejaarsviering. Over de hele periode die de aantekenschriften van de cel Bensberg bestrijken, is het kassaldo steeds positief.

De acties van de cel Bensberg

Het actieprogramma van de cellen werd voorgeschreven door het partijbestuur (zie hierboven). De cel Bensberg kon zich daar niet aan onttrekken.

Haar acties volgden de voorschriften van de algemene vergadering en golden voor de duur van een of meerdere maanden. De voortgang werd regelmatig gecontroleerd en op dat punt viel er niets op de cel Bensberg aan te merken. Die wijze van functioneren was klaarblijkelijk niet gangbaar aan het begin van de jaren 1950, getuige de inhoud van een rapport over de situatie van de cellen, dat was gericht aan het Politiek Bureau.⁴⁹

Het eerste actieprogramma bevatte zes hoofdlijnen: het houden van een volksraadpleging voor een vredesverdrag; verzet tegen de Duitse herbewapening; verzet tegen verlenging van de dienstplicht tot 24 maanden en protest tegen de oorlog in Korea; afschaffing van de korting van 10 procent op het loon van vrouwelijk personeel, hulp aan de Koreaanse kinderen; het ondersteunen van de sociale eisen van de zogenoemde *tramwaymen*, en tot slot de bescherming van de detailhandel. Later zullen wij nog in detail terugkomen op de inhoud van deze acties, maar we kunnen nu al enkele conclusies trekken: de helft van het actieprogramma draait om vredesvraagstukken (een essentieel thema voor de partij die, ten tijde van de Koude Oorlog, een geruststellend beeld probeerde te schetsen van de Sovjet-Unie). Vervolgens is er sprake van een bereidwilligheid om looneisen te stellen die de partij van een hechtere aanhang onder het volk zou verzekeren, en die vooral ook paste binnen de stadswijk waar de cel vaste voet aan de grond had gekregen (de *tramwaymen*, de detailhandel). Zoals in het verhaal wordt aangestipt, werd voor elk programmaonderdeel een partijlid verantwoordelijk gemaakt. Met hem/haar kwam Joseph Paquot/Théo DeJace in een speciale vergadering bijeen om de uitvoering van het plan tot in detail te bespreken.⁵⁰ Het plan ging in op organisatorische

48 *Ibidem*, Cahier Bensberg 3, AG, 11 mei 1956.

49 CArCoB, BP07, Rapport aan het Politiek Bureau over de situatie van de Cellen, oktober 1951, p. 4.

50 'Cellule, mon doux souci', deel 2, p. 5.

vragen, op financiële aspecten, administratie en propaganda: volgens Théo Dejace ging het hier om een ‘verdedigingsmechanisme’, zoals hij het zelf noemde;⁵¹ men mag hieruit redelijkerwijs concluderen dat Dejace na twee eerdere tegenslagen in zijn loopbaan wilde bewijzen dat hij de cel Bensberg volstrekt foutloos kon leiden.

In de loop van de tijd werden de actieprogramma’s gevarieerder van inhoud en ontstond er een vermenging met andere taken. Een korte opsomming van het geheel aan acties dat wij aantreffen in de aantekenschriften van de cel Bensberg geeft aanleiding tot een onderverdeling in drie hoofdzaken, die zeker niet volledig afgebakend zijn: scholing en propaganda, protestacties, en ontspanning.

1. Scholing en propaganda

De cel Bensberg spreidde op dit gebied een grote activiteit ten toon. Men besteedde bijzonder veel aandacht aan de verspreiding van partijpublicaties. Bovenaan stond natuurlijk de krant *Le Drapeau Rouge*, het persorgaan van de KBP-PCB, en haar weekblad editie. Deze krant zorgde niet alleen voor de verspreiding van de ideologie, die aan de basis lag van de ontwikkeling van de cel, maar probeerde ook de overheersende anti-Sovjet denkbeelden te ontzenuwen die door de rest van de Belgische pers werden uitgedragen. De artikelen gaven binnen de cellen ook stof tot de nodige discussies, wat de ideologische bagage van de militanten en hun discussievaardigheden ten goede kwam. De activiteiten van de cel werden regelmatig in het blad aangekondigd en zo nu en dan verscheen er een kort verslag van.⁵²

Terwijl de cel eind 1950 slechts één verkoper telde, waren er begin mei 1951 al vier verkopers. Iedere verkoper nam een aantal straten voor zijn rekening. Men ging van deur tot deur of ging op een strategische plek staan, waar fabrieksarbeiders langskwamen. De resultaten waren zeer overtuigend: een maand nadat men was begonnen met de uitvoering van het plan werden de verwachte resultaten al met 25 procent overtroffen. Begin juli 1951 was het aantal verkochte nummers van *Le Drapeau Rouge Dimanche* gestegen tot 100 (tegen 20 nummers eind 1950).⁵³ Vanaf eind 1955 besloot de cel op eigen kosten elke maand 1.000 kranten gratis te verspreiden (*Le Drapeau Rouge* en/of *La Liberté*, de propagandakrant van de Luikse federatie), met het doel vooral ‘juist de arbeidershuizen (en met name die van de socialisten die het makkelijkste over te halen zijn)’ te bereiken.⁵⁴

51 *Ibidem*, p. 6.

52 Zie ook: *Le Drapeau Rouge*, 6 januari 1954, p. 2.

53 IHOES, Dejace, Cahier Bensberg 1, Balans op 8 juli 1951.

54 *Ibidem*, Cahier Bensberg 3, Proces-verbaal van 7 december 1955.

vergadering van mei 1951.⁵⁵ Het IHOES bewaart vijf nummers van dit blad, gepubliceerd tussen januari 1952 en april 1955. Het betreft enkele gestencilde blaadjes met een summiere opmaak, die blijkbaar onregelmatig werden uitgegeven. Théo Dejace fungeerde nu eens als eindredacteur en dan weer als uitgever. De inhoud is erop gericht om de banden met de eigen buurt aan te halen.⁵⁶ Het bevat informatie over arbeidsomstandigheden en de strijd van de arbeiders (tram- en spoorwegpersoneel, mijnwerkers...), aanklachten tegen de oorlog in Korea en tegen de buitensporige duur van de militaire diensttijd, oproepen voor deelname aan activiteiten van de cel (bijeenkomsten, vergaderingen...). Het tijdschrift had eveneens tot doel de bevolking te informeren over het politieke werk van de communistische afgevaardigden (en in het bijzonder van Théo Dejace) op gemeentelijk en op landelijk niveau.

In 1954 investeerde de cel in apparatuur (een typemachine en een stencilapparaat) en richtte de uitgeverij met de naam *l'Avenir de l'Ouest* op (De Toekomst van het Westen). In 1955 verschenen gestencilde blaadjes, uitgegeven door de comités van de cel onder de titel: *Non à la guerre* en *Maman Renwa*. Er werden trouwens nog meer propagandageschriften (pamfletten en brochures) verspreid of verkocht, waarvan de betekenis voor de protestacties verderop in dit artikel aan de orde komt.

Nog een beproeft scholingsinstrument waren de losse voordrachten en/of discussiebijeenkomsten. Nu eens waren ze speciaal bestemd voor de militanten en dan weer voor een groter publiek van vrienden en sympathisanten. Hier werd informatie verstrekt en propaganda gemaakt over onderwerpen als het Sovjet-model (reisverslagen van militanten over diverse Oost-Europese landen) of het pacifisme. Andere gingen in op meer actuele politieke vraagstukken: het Suez-kanaal, de situatie in Hongarije, de invaliditeitsverzekering (door de vertegenwoordiger van de neutrale mutualiteit *Le Devoir*), de staking tegen de Eenheidswet, het federalisme, en natuurlijk de verkiezingen. Het doel van deze openbare bijeenkomsten was waarschijnlijk om het publiek mondiger te maken en van argumenten te voorzien. Toch leek de opkomst niet groot te zijn geweest: bij de bijeenkomsten gehouden tussen juli en november 1957 waren er in totaal 84 bezoekers; dit is een gemiddelde van 14 per bijeenkomst.⁵⁷ Eind 1954 speelde de cel een actieve rol bij de opening van de *Cercle Est-Ouest*, een lees- en discussiekring waar ook niet-communisten werden toegelaten, met het doel meer bekendheid te geven aan de Sovjet-Unie en haar verworvenheden.

55 'Cellule, mon doux souci', deel 2, p. 3.

56 'Début modeste mais...', *La Motrice*, januari 1952, p. 1.

57 IHOES, Dejace, Cahier Bensberg 3, Aanwezigheidslijsten van vergaderingen, november 1957.

De cel zag er eveneens op toe dat zij tegemoet kwam aan de wensen van een publiek dat zich minder politiek bewust was of er een andere mening op nahield. Mensen die de bijeenkomsten van de cel niet bezochten, trachtte men te bereiken via discussiebijeenkomsten op straat in de woonbuurten en soms in de buurt van ondernemingen (een bij communisten gebruikelijke handelwijze). Zo bereikte men een groter publiek van wel meer dan 300 toehoorders. De cel wilde op die manier meer naar buiten treden, volgens het adagium: ‘Mensen trekken mensen. Men moet zich in de straten laten zien’.⁵⁸ Thema’s die werden aangeroerd waren de verkiezingen, de huisvestingsproblemen in de stadswijk, de pensioenen, de eisen van de arbeiders en de detailhandelaars, het aan de kaak stellen van bezuinigingen, etcetera.

Tot slot rest ons nog de vermelding van een boekhandel en een bibliotheek, zowel vanaf een vaste plek als rondrijdend, waarmee twee actieve leden van de cel Bensberg waren belast, maar de informatie over hun taakuitoefening vertoont zoveel hiaten dat er nauwelijks iets over gezegd kan worden.

2. Protestacties

De protestacties vormden een wezenlijk onderdeel van de activiteiten van de cel en besloegen drie aandachtsgebieden: vrede, sociale eisen, en vraagstukken die betrekking hadden op het dagelijks leven in de stadswijk.

• De strijd voor de vrede

De vrede is een steeds weer terugkerend thema in de aantekenschriften over de cel Bensberg, wat vrij logisch is omdat het één van de voornaamste aandachtsgebieden van de KBP-PCB was sedert het ontstaan van de Koude Oorlog. De vredesbeweging werd in die periode vooral door de communistische militanten gedragen. Zij vormden het grootste deel van de leden van de Union Belge pour la Défense de la Paix (UBDP) en zijn Nederlandstalige tegenhanger (BUVV), beide opgericht in 1948. De communisten vormden eveneens de kern van de pacifistische vrouwen vereniging VVV-RFP, een pluralistische groep vrouwen, afkomstig uit antifascistische gelederen en uit het verzet. Hun voornaamste doelen waren het doorbreken van het isolement van de Sovjet-Unie (door haar te typeren als een vredelievende bondgenoot), het verbod op atoomwapens, verzet tegen het NAVO-lidmaatschap van België en bestrijding van het Amerikaanse imperialisme.

Théo Dejace was al vóór de oorlog een fervent pacifist; van 1936 tot 1937 was hij secretaris van de Luikse afdeling van de Rassemblement Universel pour la Paix. Hij maakte van de strijd voor de vrede één van de drijfveren van de cel ondanks

58 *Ibidem*, AG, 11 mei 1956.

Théo Dejace in Ougrée (ingang van de staalfabriek *Acéries de Cockerill-Ougrée, Rue de l'Acier*) tijdens een referendum, georganiseerd door de UBDP tegen de vestiging van een Duitse militaire basis in België, 1961. Collectie IHOES (Seraing), Fonds René Klutz.

intimidatiepogingen en organisatorische obstakels.⁵⁹ De cel Bensberg kon bij haar vredesactiviteiten rekenen op de waardevolle steun van de vrouwen uit haar RFP-comité - *Maman Renwa*. Zij zocht ook steun bij groepen van oud-verzetsstrijders (*Amicale Résistants des vicinaux de Saint-Gilles, Front de l'Indépendance-Partisans Armés*). Het vredescomité van de cel Bensberg ontwikkelde zich geleidelijk tot het plaatselijk comité van de pacifistische groepen *Liège-Ouest* en *Saint-Nicolas*.

De protestacties van de cel stonden ook op de politieke agenda van de Sovjet-Unie, bijvoorbeeld die tegen de Duitse herbewapening, tegen de Europese Defensie Unie en in samenhang daarmee het plan van de Belgische regering om de militaire dienstduur te verlengen tot 24 maanden. Gewoonlijk kwamen zulke acties neer op het verspreiden van petitie's of het houden van volksraadplegingen in de straten en bij de bedrijven. De lokale inspanningen om mensen bewust te maken en het voeren van concrete acties, bijvoorbeeld voor de oprichting van een gedenksteen ter nagedachtenis aan de verzetsman Jules Deltour, waren bedoeld om de

59 Ibidem, *Cahier Bensberg* 1, 25 juni 1951; *La Motrice* [oktober 1952], p. 1.

‘BUVV-UBDP in het dagelijks leven in de stadswijk’ geaccepteerd te krijgen.⁶⁰ Aan het begin van de jaren 1960 verplaatste de aandacht zich naar de Congolese kwestie, terwijl de activiteiten van de cel geleidelijk verschoven in de richting van een gezamenlijke en pluralistische strijd voor de wereldvrede. Men eiste ontwapening en een verbod om atoomproeven te doen.

- Sociale eisen

Conform de beleidslijnen van de partij ontplooidde de cel Bensberg sociale acties voor arbeiders van de bedrijven in de stadswijk. In feite had men de volgende vier bedrijven op het oog: het tramdepot van de buurtspoorwegen (NMVB-SNCV), de steenkolenmijn *l'Aumônier*, en de werkplaatsen van Jaspar en TAF. De belangensrijd in het tramdepot volgde twee sporen: de eisen op lokaal niveau gingen over salarissen, op nationaal niveau werd geijverd voor verdubbeling van het vakantiegeld. Binnen deze onderneming kon de cel rekenen op de steun van Joseph Manard, een vooraanstaande man uit het communistische verzet ter plaatse.

De cel Bensberg kwam tevens in actie tegen de sluiting van mijnzetels in haar directe omgeving. Zo ook reageerde zij op het nieuws van de mijnramp in Marcinelle door de mijnwerkers van *l'Aumônier* te organiseren in hun strijd om meer veiligheid.

- De slag om de stadswijk

Toen Théo Dejace zich ging toeleggen op zijn kiesdistrict en zijn cel, maakte de partij hem verantwoordelijk voor de gemeentepolitiek; in 1952 werd hij voor de eerste maal gekozen in de gemeenteraad van Luik. Hij bekleedde zijn zetel tot 1976. Hij zette in gang wat hijzelf ‘de slag om de stadswijk’ noemde. Hiervan deed men steeds verslag in *La Motrice*, de eigen krant van de cel, of in de losbladige uitgave van het ‘Comité voor de bescherming van de stadswijken Saint-Gilles, Burenville, Calvaire en Saint-Laurent’, ondertekend door de cel, maar zonder de namen van de leden te vermelden. Sommige eisen getuigden van een duidelijke politieke strekking: zo werd het gebrek aan geld voor onderhoud van de wegen in de stadswijk toegeschreven aan de hoge defensie-uitgaven; voor de bouw van een crèche trotseerde de cel de tegenwerking van een gemeenteraadslid van de Parti Sociale Chrétien – Christelijke Volkspartij, een partij die uit principe gekant was tegen dergelijke voorzieningen. Terwijl de meeste eisen handelden over collectieve voorzieningen (huisvesting, scholen, crèches, straatverlichting), was zo nu en dan ook de private levenssfeer in het geding (gordijnen voor de ramen van de sociale huurwoningen van de woningbouwvereniging *la Maison liégeoise*).

60 CArCoB, BP12, Mededeling aan het Politiek Bureau [Marcel Levaux], 11 juli 1953, p. 37.

Théo Dejace neemt het woord tijdens een meeting op de Place Saint-Lambert in Luik, uit solidariteit met de stakende mijnwerkers van de kolenmijn in Wandre, juni 1960. Collectie IHOES (Seraing), Fonds Théo Dejace.

De uiteenlopende strijdtonelen waarop de cellen opereerden, hadden twee kenmerken gemeenschappelijk: ten eerste samenwerken met niet-communistische werknemers en hun belangenorganisaties, en ten tweede de communisten uit hun isolement halen. Via de vredesbeweging werd de meeste vooruitgang geboekt: de contacten met de socialisten namen geleidelijk toe (in het bijzonder met de Jonge Socialistische Garde – Jeunes Gardes Socialistes, de socialistische coalitie van Saint-Gilles en Burenville, en met het Guilde des Coopératrices), waardoor de vredesacties beter op elkaar afgestemd raakten.⁶¹ Het voorzitterschap van de BUVV-UBDP werd vanaf 1961 aan een socialist toevertrouwd, Marcel Delvigne.⁶² De vakbondsstrijd gaf eveneens aanleiding tot een toenadering tot vooraanstaande socialisten, zoals de Waalse syndicalist Jacques Yerna.

61 Deprez, *L'union belge pour la défense de la paix*, 74.

62 *Ibidem*, 112.

3. Recreatieve activiteiten

Ofschoon het niet eenvoudig is de recreatieve activiteiten van de cel los te koppelen van de politieke acties, valt het eindejaarsfeest duidelijk in de recreatieve sfeer. Na dagen van zorgvuldige voorbereidingen werd het evenement meestal gevierd in de vorm van een feestavond met eten en aansluitend een bal, of ook wel in de vorm van een excursie. In de moeilijke context van de nasleep van de Praagse Lente (1968) werd de feestavond teruggebracht tot een intieme avond in kleine kring, ‘*une soirée en famille*: de onvermoeibare familie van de communisten’. De feestavond bood de gelegenheid de contacten binnen de gelederen aan te halen door bloemen of cadeaus te geven aan jubilarissen of actieve leden van de cel. Bij deze gelegenheid werd een beroep op de Pioniers gedaan, de jeugdafdeling van de partij. Maar de propaganda was ook hier niet ver te zoeken en men nam de kans waar om donateurskaarten te verkopen.⁶³

Conclusie

De geraadpleegde bronnen en literatuur geven geen duidelijke verklaring voor de motieven die een afgevaardigde van de communistische partij ertoe hebben gebracht de ontstaansgeschiedenis van zijn cel in een verhalende vorm te gieten. Desalniettemin werpen zij licht op het belang van de plaatselijke cellen voor het voortbestaan van de Belgische communistische partij, die na de oorlog te kampen kreeg met een terugval van het aantal leden en sympathisanten. Wij hebben meer inzicht gekregen in wat het welslagen van de cel Bensberg betekende voor een communistische volksvertegenwoordiger, die tot tweemaal toe door de partij uit zijn functie werd ontheven.

De KBP-PCB was dermate erop gebrand deel uit te maken van de nationale politiek, dat de achterban de indruk kreeg dat de partij de nationale vlag belangrijker vond dan de rode vlag, met als gevolg dat zij de sympathie verspeelde die zij tijdens de oorlog had verworven. De uitsluiting van de KBP-PCB van regeringsdeelname in 1947 vanwege de Koude Oorlog en de schrijnende verkiezingsnederlaag in 1949 maakten de partij bewust van het probleem dat zij het contact met de massa's was kwijtgeraakt. De arbeidersklasse was een grote onbekende geworden. Dit besef mondde uit in een complete politieke omslag, terug naar de basis. Dat was de achtergrond van de oprichting van de partijcellen, bij voorkeur in de bedrijven maar ook in de stadswijken. De aanpak van Théo Dejace lag derhalve helemaal in de lijn van de partij.

63 IHOES, Dejace, Cahier Bensberg 3, Vergaderingen tussen 9 november 1955 en 16 januari 1956.

Verder speelden vroegere beschuldigingen aan zijn adres nog een rol. Zijn werkwijze kwam mede voort uit de behoefte om zich te rehabiliteren voor zijn (vermeende) gebrek aan voortvarendheid. Hij deed een stap terug om zich helemaal te wijden aan zijn cel waar hij de grondslag legde voor zijn electorale successen. Hij behield zijn mandaat in het parlement tot 1968 en zijn lokaal mandaat tot 1976.

Getuige de geschiedenis van de cel Bensberg had Théo Dejace zijn politieke carrière grotendeels te danken aan zijn familiekring (moeder, schoonvader, peet-tante, echtgenote en dochter) en aan zijn trouwe vrienden, waaronder mensen uit het verzet. Stap voor stap en met uiterste volharding lukte het hem het aantal abonnees van de krant *Le Drapeau Rouge* te verhogen en de cel te versterken met nieuwe leden. Intussen zorgde hij voor een deugdelijke financiering van de activiteiten van de partij. De cel oogstte vooral succes met acties in het kader van de vredesbeweging en protest tegen de Atlantische politiek. Herinneringen aan het verzet en de opofferingen in de oorlog zetten het succes kracht bij. De contacten met de arbeiders van bedrijven binnen de stadswijk werden niet uit het oog verloren, net zo min als de behartiging van primaire materiële belangen van de bewoners. Alhoewel de taakverdeling en het toezicht daarop langs strakke lijnen verliepen, functioneerde de cel als een sociaal platform dat beoogde al haar leden te mobiliseren en op welk vlak dan ook te laten samenwerken, waardoor een plaatselijke communistische cultuur tot bloei kon komen.

Vertaling Ingrid Frints en Willibrord Rutten

Bijlage

« Cellule, mon doux souci.

Bien qu'il ne soit pas toujours possible d'assurer en même temps un travail de base et un travail de direction, Joseph Paquot, député communiste, souffrait littéralement de ne pas voir d'activité de parti dans son quartier.

A quoi bon être député communiste et ne pas être lié d'abord au quartier dans lequel on est venu au monde, pensait-il.

Ce fut plus sensible encore quand il devint secrétaire de sa Fédération. Il conseillait, enseignait, faisait parfois des reproches et, dans son propre quartier, le Parti ne vivait pas.

Sa brave mère, malgré ses 66 ans sonnés et ses membres rhumatisés, donna le signal du départ. Elle se mit à vendre 10 journaux, puis 20 à la fin de chaque semaine dans la rue qu'il habitait et dans les deux rues voisines.

On peut dire que la cellule est son œuvre car le Parti vit déjà là où pénètre sa presse. [...] C'est ainsi que le Parti apparut dans le quartier à la grande colère d'anciens rexistes et d'un mangeur de pain rouge (un fonctionnaire de la social-démocratie) que nos affiches et nos journaux gênaient sur les panneaux et sur les murs.

[...] Nous avons négligé de dire que depuis de longs mois le quartier de la ville dont il est question avait son secrétaire politique désigné par le Comité de la section. Mais ce brave garçon se bornait à faire percevoir quelques cotisations et avait le défaut redoutable de ne pas tenir tous ses engagements. Il n'avait aucun goût pour la propagande ni pour l'action ouvertes, alors que le Parti souffrait précisément d'un manque d'extériorisation. [...]. Il fallait le remplacer.

Joseph Paquot ne pouvait toutefois pas être le secrétaire politique. [...] Deux événements apportèrent une solution provisoire. Joseph Paquot se maria à une jeune ouvrière et le Parti le changea de fonctions. Il sollicita et obtint de réserver une soirée par semaine à du travail dans sa propre cellule. En fait, il consacra bientôt à ce travail passionnant tous les instants de jour et de nuit que lui laissaient ses absorbantes fonctions de parlementaire et de délégué du Comité Central dans une fédération. Cette cellule devint son doux souci et surtout son champ d'expérience permanente. Cela lui permit à la fois de corriger le manque d'esprit pratique qui lui avait été reproché, de proposer aux autres des actions et des moyens tirés de l'expérience et d'être un parlementaire lié à la population et lui rendant compte de son mandat. [...] Il fit aussi décider d'étendre la cellule vers un carrefour plus prolétarien et vers le dépôt du tram qui était la

plus grosse entreprise de la cellule.

[...] L'entreprise est une forteresse autrement difficile à conquérir que le quartier. Et c'est pour cela que le travail à l'entreprise reste si négligé dans le Parti.

[...]»

Bron : IHOES, Fonds Théo Dejae

Lijst van afkortingen

ABVV	Algemeen Belgisch Vakverbond (zie FGTV)
BUVV	Belgische Unie voor de Vrede (zie UBDP)
BVES	Belgisch Verbond van Eenheidssyndicaten (zie CBSU)
BVV	Belgisch vakverbond (zie CGTV)
CBSU	Confédération belge des Syndicats Uniques (zie BVES)
CGTV	Confédération Générale du Travail de Belgique (zie BVV)
CLS	Comités de Luttés Syndicales (zie SSK)
FGTV	Fédération Générale du Travail de Belgique (zie ABVV)
FI	Front de l'Indépendance (zie OF)
KPB	Kommunistische Partij van België
MSU	Mouvement Syndical Unifié
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NMVB	Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen (zie SNCV)
OF	Onafhankelijkheidsfront (zie FI)
PCB	Parti Communiste de Belgique (zie KPB)
RFP	Rassemblement des Femmes pour la Paix (zie VVV)
SNCV	Société Nationale des Chemins de Fer Vicinaux (zie NMVB)
SSK	Syndicale Strijd Komités (zie CLS)
UBDP	Union belge pour la Défense de la Paix (zie BUVV)
VVV	Vrouwenvereniging voor de Vrede (zie RFP)

Leonie Cornips en Louis van den Hengel*

**REVITALISERING VAN HET MIJNVERLEDEN
IN HEERLEN DOOR HYBRIDE
TAALCULTURELE PRAKTIJKEN**

---

* Cornips is auteur van het historisch overzicht en grotendeels van de paragrafen over taalculturele hybriditeit en materiële cultuur; Van den Hengel van de sectie over visuele hybriditeit en de passages over ironie. Inleiding en conclusie zijn van beide auteurs.

Abstract

Revitalisation of Heerlen's coal mining past through languagecultural practices

This paper examines how inhabitants of Heerlen relate to the coal mining past of this city through a variety of languagecultural practices that cut across diverse media forms and genres, both textual (poems, rap songs), visual (portrait photography, material commodities), and digital (posts on Facebook, YouTube videos). Through these practices people in Heerlen express, repeat, and renew their individual and collective memories of Heerlen as the centre of the former Eastern Mining District in the twentieth century. We argue that Heerlen is undergoing a process of revitalisation that creates social personae, embedded locally, which are labelled *tuupisch* (typical). From a normative perspective, performances of identity and memory attributed and/or imagined as linked to this *tuup* (type) are often parodic and hybrid in character. Through an analysis of various examples, the paper demonstrates the critical potential of such hybrid languagecultural practices to contest dominant perspectives on the city's mining heritage, to renegotiate place-based identities, and to establish new forms of cultural memory.

In dit artikel proberen we te duiden hoe Heerlenaren vorm en inhoud geven aan individuele en collectieve herinneringen aan het mijnverleden door creatieve taalculturele en visuele praktijken in diverse media, waaronder poëzie, populaire cultuur, portretfotografie en alledaagse objecten. Eerder definieerden wij taalcultuur als het onontwarbare verknoopsel van talige en sociaal-culturele activiteiten (praktijken en performances), en de materiële en ideologische neerslag ervan in het dagelijks leven.¹ Door taalculturele en visuele performances beïnvloeden individuele herinneringen en het collectieve geheugen elkaar en worden zij in inhoud en vorm geactualiseerd, vernieuwd en hervormd. Het herinneren vindt immers altijd plaats in een voortdurend veranderend heden.² Hieronder illustreren Ralph en Gijs, twee Heerlenaren en (klein)kinderen van mijnwerkers, hoe zij eind jaren

- 1 Leonie Cornips, Vincent de Rooij en Irene Stengs, 'Carnavalesk taalgebruik en de constructie van lokale identiteiten', *Dutch Journal of Applied Linguistics* 1 (2012) 15-40.
- 2 Jay Winter, 'The performance of the past. Memory, history, identity', in: Karin Tilmans, Frank van Vree en Jay Winter (ed.), *Performing the past. Memory, history, and identity in modern Europe* (Amsterdam 2010) 11-23, aldaar 11. Zie tevens Hester Dibbits e.a., *Immaterieel erfgoed en volkscultuur. Almanak bij een actueel debat* (Amsterdam 2011) 58.

1980 van de vorige eeuw terugblikken op het mijnverleden.³ Ralph vertelt:

M'n opa dus de vader van mijn vader die heeft op de mijn gewerkt. En zodoende is mijn vader ook bij de mijn terecht gekomen en die man die heeft toen hele erge stoflonen gekregen en hij zat heel erg met siliconen [silicose/LC] en zo en het lukte allemaal nie meer en toen heeft mijn vader gezegd van dat hoeft voor mij niet ik schei d'r mee uit toen is ie ergens anders gaan werken in Duitsland (...). Zo was dat ook met m'n opa die heeft ook ech dag en nach op de mijn geschraafd. Toen op een gegeven moment, toen ging het gewoon niet meer, en toen kreeg ie ook pensioen en is ie met pensioen gegaan. Maar die moest naar de heide gaan elke dag voor te wandelen voor lucht te krijgen die kreeg geen lucht meer.

En Gijs:

Toen woonde d'r iemand bij ons achterom die had voor vijftachtig procent stoflonen. Die kon z'n eigen auto nog niet meer schoonmaken dan die viel haast om als die het dak zuiver had. Dan moest ie gaan zitten want dan kwam ie nog geen meter meer van de plaats af maar die had ook vijftwintig, dertig jaar op de mijn gezeten (...).

Herinneringen als deze circuleren in diverse vormen ook onder Heerlenaren die geen directe ervaring hebben met mijnwerkers met stoflonen. Toch kunnen zij zich met hen identificeren (of juist afstand nemen van een dergelijke identificatie), aangezien individuele en collectieve identiteiten in belangrijke mate tot stand komen via de verscheidenheid aan mondelinge, schriftelijke, visuele en digitale media waarin en waardoor culturele herinneringen worden gecommuniceerd en uitgewisseld.⁴

Een goed voorbeeld van een taalculturele performance die als bemiddelingspraktijk vorm en inhoud geeft aan de collectieve culturele herinnering aan het mijnverleden, is het gedicht 'hoe te heerlen' (2013) van Merlijn Huntjens, geboren in 1991 en huidig stadsdichter van Heerlen.⁵ Zijn gedicht relateert het heden ('we

3 Leonie Cornips, *Syntactische variatie in het Algemeen Nederlands van Heerlen* (niet gepubliceerd proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 1994). Er zijn tussen 1989 en 1990 67 Heerlenaren opgenomen die tussen de 25 en 45 jaar oud waren of ouder dan 65. Zij hebben in tweetallen een uur met elkaar gesproken in het Nederlands over van alles en nog wat, resulterend in 33,5 uur aan opnamen. De citaten zijn geselecteerd uit deze opnamen en de namen van de sprekers zijn geanonimiseerd.

4 Ann Rigney, 'Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory', *Journal of European Studies* 35 (2005) 11-28.

5 Huntjens is benoemd van 1 februari 2017 tot 1 februari 2019. Zie <https://www.heerlen.nl/stadsdichter/lees-verder!/b-merlijn-huntjens-b.html>, geraadpleegd 13 augustus 2018.

breken heerlen op’) aan het mijnverleden in de vorige eeuw (‘mijnstof’) en de periode na de mijnsluiting waarin veel historische panden en later mijncomplexen in Heerlen gesloopt werden (‘straatzaadmengsels’, ‘grondstof van gekrakte ruit’). Maar het afbreken van het verleden (‘het radbraken van de geschiedenis’) is voor Huntjens een creatief, geen destructief proces (‘we breken niets af’). In plaats van lijdzaam toe te kijken hoe ‘ons land vanzelf vergaaf’ doet het gedicht een actief beroep op de lezers om hun verbeelding los te laten op het verleden (‘verzin welke stukken we kappen’). Pas wanneer we het eigen verleden als door een stofmasker inademen en filteren ‘tot er louter lucht is’ kan er een vruchtbare basis gelegd worden voor een nieuwe, levendige toekomst.

---

hoe te heerlen¹

er is niemand die kan zeggen;
de neiging om te graven is vergaan.

gister stond hier een speciekuip met
straatzaadmengsels, grondstof van gekrakte
ruit, bioscoopwanden, rotsen. niet slechts stof.

echt straatmeel, getrommeld en gemalen in
cementtrommels met betonnen breekkorrels.

(dat zijn korrels grote keien, vergelijkbaar met kleine kiezel
in een kleinere cementtrommel voor de fijne constructiewerken)

het lijkt op het radbraken van geschiedenis maar geloof de affiches,
we breken niets af. we breken heerlen op totdat we het herkennen
uit een verleden dat alleen in ons bestaat. we breken alle straten open

omdat anders ons land vanzelf vergaaf,
verzakt en wij mak mogen loeren. dus

in bronsgroene emmers die we meenemen
stukken straat stoppen, zand, meters asfalt

beschoppen, die brokken erbij stoppen. verzin

welke stukken we kappen. straatzaadmengsels

maken. neem mijnstof, filter, tot er louter lucht is.

erbij. als het station af is, klauter op de trein,

zaai en maak van straatzaad fundament, ploeg,

bewater en bekijk hoe de bodem van nederland zal zijn.

Merlijn Huntjens (2013)

Taalculturele praktijken zoals het narratief van Ralph en Gijs zijn niet minder dan creatieve performances van taal en cultuur zoals het gedicht van Huntjens of de carnavaleske manifestaties, hybride rap en visuele beeldtaal die we in dit artikel zullen bekijken, altijd volgens een bepaald genre georganiseerd. Dit wil zeggen dat de betekenis van dergelijke performances altijd wordt bemiddeld door de normen van het specifieke genre en de geschiedenis van eerdere uitvoeringen, handelingen en gedragingen.⁶ De term performance verwijst naar het herhalen en hernemen (al dan niet op de planken) van een aangeleerd repertoire aan bestaande handelingen, gedragingen en culturele praktijken die zowel individuele als collectieve identiteitsvorming in de hand werken. De betekenissen van een performance liggen aldus niet alleen besloten in de tekst zelf (van bijvoorbeeld een gedicht) maar ook in de receptie door het publiek (lezers, luisteraars, kijkers). Dit publiek is cultureel en talig competent in de zin dat het taalculturele uitingen met diverse (stereotype) personae kan verbinden en het wordt geacht de performance op een of andere manier te (kunnen) beoordelen.⁷ Taalculturele performances zijn transformatief voor zover zij, anders dan andere praktijken, uit het dagelijkse leven los gezongen worden en nieuwe culturele scenario's ontsluiten waarin sociale en culturele identiteiten door het publiek opnieuw gewikt en gewogen kunnen worden.

Het doel van dit artikel is te laten zien dat de performance van herinneringen aan het mijnverleden van Heerlen door gedichten, verhalen, foto's en andere taalculturele praktijken een vruchtbare manier is om collectieve sociale en plaatsgebonden identiteiten te construeren en te hernieuwen. We gaan daarbij uit van het inzicht dat culturele herinnering *zelf* werkt als een performatieve praktijk, ofwel

6 Nikolas Coupland, 'Voice, place and genre in popular song performance', *Journal of Sociolinguistics* 15 (2011) 573-602, aldaar 575-582.

7 Alexandra Jaffe, 'Comic performance and the articulation of hybrid identity', *Pragmatics* 10 (2000) 39-59, aldaar 48.

als a process that takes place in the present and that is embodied, material, and susceptible to inferences from its context of production.⁸ Bovendien willen we zichtbaar maken dat de taalculturele praktijken die in Heerlen herinneringen aan het mijnverleden actualiseren vaak parodiërend en hybride zijn. Aan de hand van verschillende concrete voorbeelden zullen we beargumenteren dat parodie en hybriditeit een kritisch potentieel hebben om dominante herinneringen aan het mijnverleden als cultureel erfgoed te betwisten en ruimte te creëren voor nieuwe onderhandelingen.

Revitalisering in Heerlen?

De belangstelling voor het eigen mijnverleden is vooral zichtbaar, hoorbaar en tastbaar in 2015, het Jaar van de Mijnen, 50 jaar na de toespraak van de toenmalige minister van Economische Zaken Joop den Uyl in de Stadschouwburg van Heerlen waar hij de sluiting van de steenkoolmijnen in Nederlands-Limburg aankondigde.⁹ Maar naast dergelijke top-down georkestreerde en grootschalig gefinancierde herdenkingen vinden in Heerlen ook revitaliseringsprocessen plaats ‘van onderaf’ door taalculturele en visuele performances of praktijken die, zoals het hierboven gepresenteerde gedicht, de culturele herinnering aan het mijnverleden op nieuwe manieren articuleren. Wallace definieert revitalisering als volgt:

*A revitalization movement is defined as a deliberate, organized, conscious effort by members of a society to construct a more satisfying culture. Revitalization is thus, from a cultural standpoint, a special kind of culture change phenomenon: the persons involved in the process of revitalization must perceive their culture, or some major areas of it, as a system (whether accurately or not); they must feel that this cultural system is unsatisfactory; and they must innovate not merely discrete items, but a new cultural system, specifying new relationships as well as, in some cases, new traits.*¹⁰

Het concept revitalisering helpt te duiden hoe hedendaagse talige en culturele performances gearticuleerd worden mits het gedefinieerd wordt als een beweging

8 Liedeke Plate en Anneke Smelik, ‘Performing memory in art and popular culture. An introduction’, in: Anneke Smelik en Liedeke Plate (ed.), *Performing memory in art and popular culture* (Londen/New York 2013) 1-22, aldaar 14. Zie ook Louis van den Hengel, ‘Archives of affect. Performance, reenactment, and the becoming of memory’, in: László Muntean, Liedeke Plate en Anneke Smelik (ed.), *Materializing memory in art and popular culture* (Londen/New York 2017) 125-142.

9 Zie <http://www.m2015.nl/>, geraadpleegd 13 augustus 2018.

10 Anthony F.C. Wallace, ‘Revitalization movements’, *American Anthropologist* 58 (1956) 264-281, aldaar 265.

Oud-mijnwerker in het publiek bij een van de manifestaties tijdens het Jaar van de Mijnen 2015. Bron: Stichting Jaar van de Mijnen, M2015 communicatie toolkit.

van onderaf, dus zonder sturing van nationale, provinciale of lokale overheden.¹¹ Revitalisering is een proces van cultuurverandering geïnspireerd op een gemeenschappelijk verleden ‘waarbinnen mensen nieuwe maatschappelijke verbanden (moeten of willen) aangaan’.¹² In Heerlen is de periode van de steenkoolindustrie, inclusief de tijd erna, dat gemeenschappelijk verleden.

Dat in Heerlen de afgelopen jaren nieuw cultureel elan ontstaat, getuigen uitspraken in de NRC als van Riet de Wit, voormalig SP-wethouder economische zaken in Heerlen: ‘Voor Heerlenaren is het gerestaureerde Glaspaleis toonbeeld van herwonnen zelfvertrouwen’.¹³ Ook journalist Marcia Luyten stelt: ‘Feit is dat

11 Dibbits e.a., *Immaterieel erfgoed*, 100.

12 Cornips, De Rooij en Stengs, ‘Carnavalesk taalgebruik’, 19.

13 Marcia Luyten, ‘Renaissance in Zuid-Limburg’, *NRC Handelsblad*, 28 april 2012.

in Heerlen de laatste tien jaar culturele plekken opbloeien. De gemeente investeerde fors. Na de renovatie van het Glaspaleis, voor 25 miljoen euro, werden andere gebouwen van Peutz opgeknapt: Theater Heerlen en bioscoop Royal. Ook poppodium De Nieuwe Nor en cultuurhuis Patronaat kregen een tweede leven. Nu vestigen jonge kunstenaars van de academies in Maastricht zich in Heerlen en trekt de “creatieve industrie” erheen.¹⁴ VPRO kopt in 2012: ‘Heerlen heeft het zwaar. De ooit zo bruisende industriestad voert een felle strijd tegen de verloederding. Leegstand van kantoor- en winkelpanden is een enorm probleem maar één man probeert het tij te keren. De gevierde kunstenaar Michel Huisman ontwierp een wijk die bovenop het unheimische stationsgebied moet komen waardoor de getergde mijnstad een nieuw hart krijgt. De wijk zal “Het Maankwartier” gaan heten omdat het, net als de maan, licht zal vangen en uit zal stralen over Heerlen’.¹⁵

De ingrijpende economische, demografische, politieke, landschappelijke, sociaal-culturele en talige wijzingen in Heerlen zijn door diverse generaties inwoners als ‘niet harmonieus’, ‘inconsistent’ en als ‘inmenging’ beleefd. Deze, in de terminologie van Wallace, stressvolle perioden voor (groepen) individuen zijn noodzakelijke ingrediënten voor een potentieel revitaliseringsproces.¹⁶ Wat zijn in het kort die stressvolle perioden voor Heerlen in de twintigste eeuw?¹⁷

Voorwaarden voor revitaliseringsprocessen in Heerlen

Heerlen verandert tussen 1899 en 1928 snel en ingrijpend van een agrarische in een geïndustrialiseerde samenleving door de vestiging van nieuwe kolenmijnen en de bijbehorende komst van migranten. Van de nieuwe Limburgse kolenmijnen, welgeteld 11, bevinden zich er drie in Heerlen; eigenlijk vier als we de Staatsmijn Emma, gelegen op de gemeentegrens van Heerlen en Hoensbroek, ook meetellen. De Oranje-Nassau Mijnen I, III, en IV zijn buitenlands particulier bezit, de Emma is eigendom van de Staat der Nederlanden. De hoofdkantoren van de Staatsmijnen en de Oranje-Nassau Mijnen staan in Heerlen. De omvangrijke industrialisatie trekt immigranten naar Heerlen en de Oostelijke Mijnstreek: van de 54,7 procent inwoners van Heerlen die in 1930 buiten Limburg geboren is, bedraagt het aandeel inwoners dat in het buitenland geboren is 22 procent. De komst van (im)migranten wijzigt zeer snel de oorspronkelijk homogene religieuze, politieke, sociaal-

14 *Ibidem*.

15 Zie <https://www.2doc.nl/documentaires/series/slag-om-nederland/slag-in-nederland-13.html>, geraadpleegd 13 augustus 2018.

16 Wallace, ‘Revitalization movements’, 269.

17 Dit artikel pretendeert geen volledig en uitputtend overzicht te geven.

culturele en talige samenstelling in Heerlen. De stad groeit van 7.000 inwoners in 1900 naar 96.000 in 2000.¹⁸ In 1988 behoort de agglomeratie Heerlen-Kerkrade tot de dichtstbevolkte van Nederland. De komst van de mijnen transformeert niet alleen het agrarische in een industrieel landschap met koel- en schachttorens en zwarte steenkoolbergen maar transformeert Heerlen ook tot een zogenaamde moderne stad: historische gebouwen verdwijnen om de grote aantallen nieuwkomers te huisvesten.

De infrastructuur wijzigt zich niet alleen maar breidt ook uit. De sloop van deze historische panden zowel tijdens de mijnindustrie als erna is een kwestie waar Heerlenaren eind jaren 1980 vaak over spreken en zich niet gelukkig bij voelen.¹⁹ De Heerlenaar Tom zegt hierover:

Maar als ik die oude foto's zie van Heerlen, dus [ik] spreek over een jaar of zestig zeventig geleden, ja, je ziet die markt en al die oude huizen dat was veel gezelliger.

Ook Dhr. Huif vindt van vroeger:

Toen was Heerlen gezellig de hele binnenstad was gezellig, maar toen men begonnen is met openbreken van de promenade en de hele santenkraam, het Germania weg, en noem maar [op], alles wat mooi was. Toen is Heerlen gaan verloederen.

En Frank over de tijd na de mijnsluiting:

Daar lagen pandjes bij met prachtige ornamentjes boven de ramen en zo schitterend maar ja die zijn ook voor de vlakke gegaan (...) hoe ze 't in hun hoofd hebben gehaald om dat tietengebouw af te breken om het maar eens populair te zeggen dat AZM-gebouw.

Dhr. Koren vat het discours over de sloop samen:

Dat wordt ons Heerlenaren wel eens verweten: 'Jullie zitten altijd te ouwhoeren om 't zo maar te zeggen over wat vroeger in Heerlen was', maar dat komt gewoon omdat ze [voor] ons gevoel zoveel hebben afgenomen, alles wat mooi

18 Carmen Aalbers, Leonie Heutinck en Peter Visschedijk, *Krimp en de groene ruimte in stedelijke gebieden* (Wageningen 2011) 21.

19 De hier volgende citaten zijn ontleend aan Cornips, *Syntactische variatie*. Zie ook noot 4.

De Markt in Heerlen, 1923. Op de achtergrond, rechts van de kiosk, het bekende Hotel Germania aan de Saroleastraat.
Fotograaf: G. Rheingans. Fotocollectie SHCL.

was, waar de mensen aan gehecht waren dat werd weggetrokken en daar kwam beton voor in de plaats. Ik bedoel het is niet alles slecht wat nieuw gemaakt is maar daar hebben ze een hoop dingen weggehaald waarvan we achteraf zeggen: 'Jongens had dat toch laten staan'.

Esthetische kwalificaties als 'gezellig(er)' (Tom, dhr. Huif), 'prachtig' (Frank), 'mooi' (dhr. Huif, dhr. Koren) en gevoelens beroofd te zijn van fraaiheden 'waar mensen aan gehecht waren' (dhr. Koren) onderstrepen dat historisch of waardevol geachte gebouwen bijdragen aan de mate waarin bewoners zich gebonden voelen aan hun woonomgeving.²⁰ Dit geldt vooral voor de hogere-inkomensgroepen.²¹

Bovendien getuigen gesprekken tussen Heerlenaren eind jaren 1980 hoe pessimistisch zij Heerlen beleven. Het accent ligt voornamelijk op Heerlen als uitgestorven criminele drugstad. Dhr. Jansen:

Overdag gaat het, en we gaan dus heel af en toe naar de schouwburg en als je dan 's avonds terugkomt. Je kunt een kanon afschieten trouwens als je gaat. Zo gauw als de winkels dicht zijn is het bekeken he, en dan is 't hoogstens op

20 Aalbers, Heutinck en Visschedijk, *Krimp en de groene ruimte*, 21.

21 *Ibidem*.

de Reeperbaan van Heerlen dat stuk Emmastraat waar die kroegen allemaal bij mekaar liggen dat daar wat rondzwakt maar voor de rest. Als je in de Sarool komt kun je afkijken van boven tot onder: als je een, drie mensen ontdekt is het veel of het moeten wat van die junks zijn of zoiets die daar langs die bloembakken afhangen als het goed weer is maar voor de rest is het knudde.

En Frank vertelt:

Maar net zoals in Heerlen die criminaliteit ook. Merk ik zelf bitter weinig van omdat ik weet dat veel binnenshuis hier gebeurt in Heerlen, dus ook wat betreft drugs en alles dat zo op straat in Heerlen, ja is gewoon een uitgestorven stad.

Na een periode van economische bloei door de mijnindustrie – in 1955 staat Heerlen in de top-25 van gemeenten met het hoogste inkomen van Nederland²² – sluiten de mijnen tussen 1965 en 1974. Dit tijdsbestek is significant korter dan in andere mijngebieden.²³ In 1963 is 70 procent van de bevolking (in)direct van de mijnen afhankelijk. In Nederlands-Limburg verdwijnen 45.000 arbeidsplaatsen in de mijnen en rond de 30.000 banen bij de toeleveranciers. Werkloze mijnwerkers belanden in prepensioen- en arbeidsongeschiktheidsregelingen waardoor zij niet zichtbaar zijn in de werkloosheidscijfers.²⁴ Dhr. Jansen, gepensioneerd mijnwerker, vertelt hoe hij bij de DAF terecht komt:

Toen ik daar [mijn] van de ene dag op de andere [weg] moest (...). We waren hier aan het behangen. Nou en dat was ook zoiets moois. Die begeleiding destijds (...). 's Avonds om negen uur [gaat] de bel, stonden twee mensen van het personeelsdienst voor de deur: ik moest de volgende morgen naar de mijn komen. Ik zei: 'Ik heb verlof want aan het behangen'. 'Nou dat geeft niks', zegt hij, 'krijg je terug die verlofdag voor mee naar DAF te gaan'. Nou ik ben mee naar DAF gegaan, ik ben nog een dag ondergronds geweest en 's maandags zat ik bij DAF, zo simpel ging dat toen. Ja en dat weggaan van die mijn dat was nog daar aan toe, je ging punt een 'n enorm stuk d'r op achteruit qua inkomen, je was je kolen kwijt (...).²⁵

22 Zef Hemel, *De toekomst van de stad. Een pleidooi voor de metropool* (Amsterdam 2016) 80.

23 Hans Kasper en Ad Knotter, *Na de mijnsluiting. Herstructurering en reconversie in internationaal perspectief* (Roermond 2013) 32.

24 *Ibidem*, 34-35. In Belgisch-Limburg verdwijnen 35.000 arbeidsplaatsen in de mijnen, in Wallonië 110.000 en in Nord-Pas-de Calais 160.000.

25 Cornips, *Syntactische variatie*. Zie ook noot 4.

Het herstructureringsbeleid van de nationale overheid is ontoereikend om de verdwenen arbeidsplaatsen in de industriële sector op te vangen door nieuwe soorten werkgelegenheid. Een deel van de kinderen van de mijnwerkers – en niet de mijnwerkers zelf – gaat werken in overheidsorganisaties die naar Heerlen verhuisden zoals het ABP, CBS en het belastingkantoor.²⁶ Eveneens verandert vanaf midden jaren 1970 het landschap ingrijpend door de operatie Sanering Mijnterreinen ('Van zwart naar groen'). Praktisch alles dat met het mijnverleden te maken heeft verdwijnt uit beeld: 'De meeste steenbergen werden omgevormd tot parkachtige landschappen en de mijnsporen werden lijnvormige plantsoenen'.²⁷

De mijnwerkersgezinnen worden zowel in hun hart als financieel geraakt door de sluiting en wel door te lage pensioenen en problematiek rondom de compensatie voor mijnwerkers met silicose.²⁸ Daarnaast vindt vooral na de mijnsluiting krimp plaats door lagere geboorteaantallen, vergrijzing, het wegtrekken van jongeren naar elders – ook naar Duitsland – om te werken of te studeren, alsook door een relatief lage instroom van immigranten met een hoge gezinsgrootte.²⁹ Volgens prognose van het Centraal Bureau voor de Statistiek krijgt Heerlen tussen 2006 en 2025 van alle grotere gemeenten in Nederland te maken met de grootste daling in aantal inwoners.³⁰ Knotter rapporteert dat de voormalige Oostelijke Mijnstreek, nu Parkstad Limburg geheten met Heerlen als centrumgemeente, door de mijnsluiting niet alleen direct maar ook indirect met sociale achterstand te maken heeft vanwege het wegtrekken van hoogopgeleide jongeren, onderwijsachterstand, gezondheidsproblemen (vooral hart- en vaatziekten), lagere levensverwachtingen en negatieve percepties over de eigen gezondheid, alsook door een groot aantal niet-actieven met een sociale uitkering, waaronder veel WAO'ers, en de naar verhouding hoge deelname aan de sociale werkvoorziening.³¹

Van de Weijer verwoordt het aldus: 'Er bestaat (...) in de hedendaagse gemeenschap een breed gedragen gevoel van verlies van het mijnerfgoed en een opvatting dat, in de woorden van David Lowenthal, het vroegere mijndistrict "de erfenis is ontnomen" en "ontheemd en beroofd" is achtergebleven'.³² Deze gevoelens vor-

26 Kasper en Knotter, *Na de mijnsluiting*, 35.

27 Marijn van de Weijer, 'Herbestemming na de mijnsluiting. De ruimtelijke plangeschiedenis van Parkstad en het Emmaterrein, 1965-1997', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LXII* (2017) 102-135, aldaar 103.

28 Erik Nijhof, 'Omstreden erfenissen. Het mijnwerkerspensioen en de silicose', in: Ad Knotter (ed.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 568-599.

29 Jan Latten en Sako Musterd, 'Parkstad Limburg in een veranderend demografisch tij', in: Jan Latten en Sako Musterd (ed.), *De nieuwe groei heet krimp. Een perspectief voor Parkstad Limburg* (Den Haag 2009) 9-15.

30 Aalbers, Heutinck en Visschedijk, *Krimp en de groene ruimte*, 15.

31 Knotter (ed.), *Mijnwerkers in Limburg*.

32 Weijer, 'Herbestemming na de mijnsluiting', 104.

Een beeld van de sloop van de Oranje-Nassau I in 1975. Fotocollectie SHCL.

men ingrediënten die volgens Wallace nodig zijn om tot een revitaliseringsproces te komen, of zoals Van de Weijer het samen met Lowenthal stelt: 'Ontzetting over ingrijpende verandering wakkert de vraag naar erfgoed aan',³³ De stressvolle periodes uit het verleden lijken inderdaad uit te monden in een cultureel revitaliseringsproces. Op de website van Urban Study Foundation, een stichting die in mei 2017 een tweedaagse studietrip naar Heerlen organiseerde, valt te lezen: 'Heerlen is een stad met een sterk cultureel leven, dat dicht bij de bevolking staat'. De stichting wil haar publiek graag 'deelgenoot maken van dit proces, deze transformatie; van een stad van pessimisme en krimp naar stad van optimisme en groei',³⁴

33 *Ibidem.*

34 Zie <http://urbanstudyfoundation.nl/heerlen>, geraadpleegd 13 augustus 2018.

Talige stress als gevolg van de mijnindustrie

Een van de gevolgen van de mijnindustrie en de instroom van grote aantallen nieuwkomers is dat zich in Heerlen een snel proces van taalverschuiving en tweetaligheid heeft voorgedaan.³⁵ Inwoners van Heerlen die begin 1900 eentalig dialectsprekend waren,³⁶ zijn in de loop van de twintigste eeuw tweetalig dialect-Nederlands geworden of eentalig Nederlands en wel veel eerder dan in andere dialectsprekende gebieden van Nederland.³⁷ Dat Nederlands in Heerlen ondergaat veel invloeden vanuit het dialect. De taalkundige Kats merkt in 1952 op dat ‘ieder die zijn oor wel eens te luisteren legt op straat, in tram of bus, zullen evenals ons wel eens de taalkundige haren te berge zijn gerezen bij het horen van het Nederlands dat daar [in Heerlen] vaak wordt uitgebraakt’.³⁸ Merk op hoe kwalificaties als ‘radbraken van geschiedenis’ (gedicht Huntjens, figuur 1) en ‘uitbraken’ Heerlen omschrijven. Bovendien signaleert Kats dat het (Heerlens) dialect is ‘verdreven van de straat, uit de winkels, uit het openbare leven’.³⁹ Aangezien er in het begin van de mijnindustrie slechts een klein aantal sprekers van het dominante westelijk Nederlands voorhanden is, was er nauwelijks kans dat de sprekers van het Heerlens dialect rechtstreeks met deze sprekers in contact kwamen. Bovendien veroorzaakte de uitzonderlijk strikte hiërarchie in de steenkoolindustrie ook een maatschappelijke segregatie in Heerlen. In Heerlen-Noord waren de mijnkolonies gevestigd waar de mijnwerkers woonden, in Heerlen-Zuid de elite. Daardoor heeft slechts een zeer beperkt aantal sprekers van het Heerlens dialect – de elite zoals de pastoor, onderwijzer en notaris – de gelegenheid om met eigen oren het dominante Nederlands te beluisteren van de beampten die naar Limburg verhuisden. Ook is het ‘goede’ of normatieve Nederlands nog niet te beluisteren via radio en televisie. Ten slotte was het in Heerlen aan het begin van 1900 voor migranten mogelijk om (plat)Duits als voertaal te spreken. In Heerlen werd rond 1900, met uitzondering van de wijk Heerlerheide, in het Hoogduits gepreekt. Het is waarschijnlijk dat de mijnwerkers ondergronds zowel diverse variëteiten van het Nederlands als het Heerlens dialect en andere dialecten, evenals het Duits en een mix daarvan gebruiken en dat al dit taalcontact tussen sprekers een soort Nederlands heeft voortgebracht dat typisch is voor Heerlen.

35 Deze passages zijn gebaseerd op Leonie Cornips, *Heerlens Nederlands* (2^e dr.; Den Haag 2012) en *idem*, *Syntactische variatie*.

36 Jacob Jongeneel, *Een Zuid-Limburgsch taaleigen. Proeve van vormenleer en woordenboek der dorpspraak van Heerle* (Heerlen 1884).

37 Cornips, *Syntactische variatie*.

38 J.C.P. Kats, ‘De dialecten van de mijnstreek’, in: M. Kemp (ed.), *Mijn en spoor in goud* (Maastricht 1952) 316-318.

39 *Ibidem*.

Hoe dan ook, in de twintigste eeuw verdwijnt het dialect in Heerlen sneller dan elders omdat bewoners overgaan op een type Nederlands dat zeer lokaal gekleurd is en zo vroeg in die eeuw een talige anomalie is in Limburg.⁴⁰ Dat dit Nederlands gesproken in Heerlen een eigen kleur heeft, blijkt uit de bijnamen ervan. Bijna alle bijnamen zeggen iets over het Hollandse karakter ervan of eerder nog over de mengvorm die in de beleving ontstaat tussen Nederlands dat Hollands genoemd wordt en het dialect: *Steenkolenhollands*, *Huillands*, *Hollands mit knoebele*, *Misjmasj*, *Kuil-Hollands* of *Koelhollendsj* en *Verheerlenst dialect*. *Steenkolenhollands*, *Kuilhollands* of *Koelhollendsj* verwijzen direct naar mijnindustrie: *kuil* of *koel* in het dialect betekent mijn. De bijnaam *Huillands* is een samengestelde naam: *Hollands* om van te huilen. *Hollands mit knoebele* (met knobbels) geeft ook al aan dat aan dit Nederlands iets apart is. *Misjmasj* – dat mengelmoes, *mix* in het dialect betekent – refereert aan een Nederlands dat in Heerlen vermengd is met elementen uit het Heerlens dialect maar wellicht ook het Pools of Italiaans. De naam *Verheerlenst dialect* verwijst naar de bron waaruit het Nederlands ontstaan is: het Heerlens of Limburgs dialect.⁴¹ Dat in het openbare leven het dialect nauwelijks meer hoorbaar is en in de plaats ervan een mengvorm tussen het dialect en Nederlands verschenen is, geeft Heerlenaren een aparte talige positie in (Zuid) Limburg. De Heerlenaar en Heerlen worden elders in Limburg getypeerd als de Hollander en Hollandse stad door deze talige hybriditeit en het mijnverleden. Juist deze talige situatie – verlies en ‘onzuiver’ gebruik van zowel dialect als Nederlands – creëert potentieel voor een talig revitaliseringsproces.

Taalculturele hybriditeit en het mijnverleden

De laatste twee decennia laten Heerlen en Parkstad onder de benaming Culturele Lente een opleving zien aan culturele vormen die als revitalisering geduid kunnen worden. Cultuurblog ZwartGoud kopt op 16 juni 2011: ‘Voor wie het nog niet wist: met de Culturele Lente wordt de opleving bedoeld die sinds enkele jaren met name op cultureel gebied plaatsvindt in Heerlen. Met de benaming probeert de stad verdomhoekje, imago probleem én minderwaardigheidsgevoel in een klap van zich af te schudden. Het begint er op te lijken dat Heerlen inderdaad in snel tempo een fikse spiraal opwaarts maakt’.⁴² Het *Manifest Culturele Lente* stelt: ‘De

40 Cornips, *Heerlens Nederlands*, 30-45.

41 *Ibidem*, 20-29.

42 Zie <https://zwartgoud.net/2011/06/culturele-lente-het-mag-wat-kosten-in-heerlen-verdeling-subsidies-cultuur-2011/>, geraadpleegd 13 augustus 2018.

Culturele Lente staat voor een hoopvol verhaal, hoe pril ook. Parkstad lijkt zijn transitiekracht hervonden te hebben. De Culturele Lente verwoordt het fenomeen van een opmerkelijke ontworteling aan de jarenlange achterstand. Het staat daardoor voor een herwonnen optimisme en vertrouwen'.⁴³ De Culturele Lente als revitalisering beroept zich uitdrukkelijk op het mijnverleden: 'Maar vooral krijgt de culturele lente betekenis in contrast met het postindustriële dieptepunt van de jaren 90. Heerlen ontwaakt uit de postindustriële lethargie. (...) De jaren 60-70-80 en de daadkracht na de sluiting van mijnen vormen de humuslaag waarop nu ontwikkelingen opkomen'.⁴⁴ Onder de culturele revitalisering vallen internationale evenementen zoals theaterfestival *Cultura Nova* (sinds 1991) en hip-hop en urban dance festival *The Notorious IBE* (sinds 2008) en kunstinitiatieven zoals de *Heerlen Murals* (vanaf 2013), *Megapool* (het eerste en enige graffitimuseum van Nederland, geopend in 2017) en het *Maankwartier* (in aanbouw).

Om het nieuwe culturele elan in Heerlen vorm en inhoud te geven zijn in de laatste decennia de benamingen *tuup* en het *tuupische* opgepikt. Louis Thijssen, betrokken inwoner van Heerlen, vertelt: 'Voor *Cultura Nova* van 2017 ontmoetten allerlei "tuupen" elkaar die samen hart hebben voor de identiteit van Heerlen met veel begrip en respect voor de geschiedenis. Wat zij zagen was een verlepte stad die een nieuwe trots nodig had en al die trots heeft met het verleden te maken. Daar zit dat tuupische in, wat kunnen die tuupen bijdragen aan trots aan de eigen stad en het verleden'.⁴⁵ Op de website van het festival is inderdaad te lezen: 'Tijdens *Cultura Nova* gaan allerlei tuupen op zoek naar de "Heëlesje Soul". In een hendig sjiek programma met taal, muziek, kunst, koelpieten en winkbullen. Van wetenschap tot flauwekul. Wat is die Heëlesje soul? Wat is dat rauwe randje van Heerlen? Wanneer ben je nou een richtige tuup?'⁴⁶ Als zelfaanduiding van sommige Heerlenaren wordt *tuup* bovendien geassocieerd met de straatcultuur van de stad, zoals blijkt uit het volgende bericht op het online forum *GirlsScene*. Het taalgebruik is hybride van karakter, tussen het Heerlens dialect en Nederlands in:

haha in heerlen hebben we pas straattaal:

'Ouwhoer tuup gek ey pikkie, ga je ene wiekse want je gemiemel gaat me hendig op de wekker'.⁴⁷

43 Esther Gottschalk, *Manifest Culturele Lente* (Amsterdam/Heerlen 2012) 7.

44 *Ibidem*, 41.

45 Telefonisch interview, december 2017.

46 Zie <http://www.ikbeninheerlenwatnu.com/tuupisch/>, geraadpleegd 13 augustus 2018.

47 Zie <https://forum.girlscene.nl/forum/lifestyle/straattaal-87967.350.html> (reactie #352 gepost op 6 april 2012, 18:23:38), geraadpleegd 13 augustus 2018. Voor het label *straattaal* zie ook Leonie Cornips, Vincent de Rooij en Birgit Reizevoort, 'Straattaal. Processen van naamgeving en stereotypering',

Thijssen geeft aan dat *tuup*, als straatwoord, boven is komen drijven dankzij het Heerlense carnavaleske trio Demi-Sec, ook wel bekend als de Getske Boys, die de term in de context van de Culturele Lente hebben ‘getransformeerd’ en van ‘nieuwe waarden’ voorzien.⁴⁸ Volgens Thijssen is de culturele vernieuwing in Heerlen vooral ontstaan door creatievelingen en initiatiefrijke nieuwe jonge ondernemers tussen de 25 en 35 jaar die met ICT bekend zijn en een generatie vormen met genoeg kracht om het mijnverleden te omarmen en vervolgens door bestuurlijke en commerciële activiteiten uit te buiten. Het waren juist die ondernemers met hun innovaties die tijdens en na de directe sluiting van de mijnen ontbraken door de dominante positie van de mijnindustrie met haar monocultuur en traditie van loonarbeid.⁴⁹

Het potentieel van hybriditeit: de parodie

Een van de actoren in het transformeren van de *tuup* is zoals gezegd het trio Demi-Sec dat in het carnavalsleven van Heerlen ook bekend staat als de Getske Boys.⁵⁰ Over deze plaatselijk bekende figuren – twee broers en hun zwager die zich Freddie, Klets en Takkie noemen – heeft de eerste auteur al uitvoerig gepubliceerd.⁵¹ Volgens de Getske Boys, die het label veel op hun Facebookpagina gebruiken, is ‘*tuup* al een oude uitdrukking en komt uit het Duitsland. Het is een verbastering van *Type*, dat in Duits uitgesproken als “*tuup*” klinkt’.⁵² Wat houdt deze *tuup* precies in? En hoe dragen de Getske Boys met hun *tuupische* optredens bij aan de revitalisering van Heerlen en haar mijnverleden?

De Getske Boys parodiëren met hun teksten en carnavaleske liedjes sprekers van lagere sociale klassen die zij, zoals gebruikelijk in het lokale Nederlands van Heerlen en dialect, *krapuul* noemen. Deze sprekers wonen volgens de Facebookpagina van Demi-Sec in Heerle-Noord waar vroeger de mijnwerkers in kolonies woonden, in de buurten/gemeenschappen Vrieheide, Hoensbroek, Passart en Nieuw-Einde.⁵³ In een interview dat we met hen hielden vertellen ze: ‘In die oude

Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen 76 (2006) 123-126.

48 Telefonisch interview, december 2017.

49 Kasper en Knotter, *Na de mijnsluiting*, 40.

50 Zie <https://www.facebook.com/pg/Demi-Sec-134392459981850/about/>, geraadpleegd 13 augustus 2018.

51 Leonie Cornips en Vincent de Rooij, ‘Belonging through languagecultural practices in the periphery. The politics of carnival in the Dutch province of Limburg’, *Anthropological Journal of European Cultures* 24 (2015) 83-101. Zie ook Cornips, De Rooij en Stengs, ‘Carnavalesk taalgebruik’.

52 Jan Gooren van Demi-Sec, persoonlijke communicatie aan Cornips via email, 29 maart 2018.

53 Zie https://www.facebook.com/pg/Demi-Sec-134392459981850/about/?ref=page_internal, geraadpleegd 13 augustus 2018.

De Getske-Boys, alias Demi-Sec, op hun eigen facebookpagina. Bron: www.facebook.com/demi-sec.

kolonie-buurtten zeggen mensen nog steeds om de haverklap *ouwhoer* en hoor je *sj*'.⁵⁴ Ook in hun eigen communicatie op sociale media zetten de Getske Boys door inhoud en spelling consequent een stijl neer die geworteld is in 'Heerlen-Noord' en die volgens hen de lagere klasse symboliseert. Zo valt in de oudjaars- en nieuwjaarspreuk van Takkie op de Demi-Sec Facebook-pagina in fragment (1) en (2) de 'sj' klank goed te herkennen in 'sjtuur', 'sjtad' en 'sjchijt'. Ook het gebruik van dialect 'voor' in plaats van het Nederlandse 'om' valt op:

54 Interview, 11 mei 2012. Zie ook Cornips en De Rooij, 'Belonging through languagecultural practices', 92-97.

Fragment (1):

Takkie's ouwejaarspreuk:

'Tus sjtuur ik tie buut van mij de sjtad in voor vuurwerk te koope,
komp ze tuis met tien kielo-knallers en vijftig plof-kippe ....

tsssss'

GOEJE ROETSJ ALLEMAAL EN TOT UT UN HENDIG SJIEK JAAR KEN
WORDE !!!⁵⁵

Fragment (2):

Takkie's Nieuwjaarspreuk:

'Denk niet aan wat je sjchijt,
maar heb sjchijt aan wat je denkt...'⁵⁶

Deze vormen zijn conventioneel in het dialect maar zijn in het normatief Nederlands *fout*. Dit 'foute' Nederlands verklaart voor een belangrijk deel het potentieel voor parodie en carnavalesk spel waarin vooroordelen en stereotypen ter discussie gesteld worden.

Door nabootsing en overdrijving zetten de Getske Boys een *tuup* neer, ofwel een parodie van een 'ongeleterde' Heerlenaar die Nederlands noch dialect spreekt maar een mix van beide. 'Parodie' is hier niet zozeer een grappige of spottende nabootsing maar een ironische manipulatie van talige en culturele conventies door deze op speelse en kritische wijze aan te halen en te veranderen. Volgens Hutcheon is parodie niet zozeer een imitatie als wel een transformatie van bestaande cultuurteksten en praktijken en van hoe wij ons daartoe verhouden.⁵⁷ Zij definieert parodie daarom als *a form of repetition with ironic critical distance, marking difference rather than similarity*.⁵⁸ De verandering in perspectief die kan ontstaan door gevestigde teksten, beelden en praktijken vanaf een ironische afstand te hernemen en te heroverwegen maakt parodie tot een geschikt instrument om sociale en culturele normen 'van onderaf' te deconstrueren en culturele identiteiten en herinneringen te revitaliseren.

Vanuit taalcultureel perspectief stellen de Getske Boys met hun hybride taalpraktijken zowel Limburgse als nationale normen van taal en identiteit ter dis-

55 Demi-Sec, Facebookbericht van 29 december 2017. Zie https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1546788992075516&id=134392459981850, geraadpleegd 13 augustus 2018.

56 Demi-Sec, Facebookbericht van 1 januari 2018. Zie https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1549906281763787&id=134392459981850, geraadpleegd 13 augustus 2018.

57 Linda Hutcheon, *A theory of parody. The teachings of twentieth-century art forms* (Urbana/Chicago 2000) 38.

58 *Ibidem*, xii.

cussie. Het Kuilhollands dat zij met de nodige humor en zelfspot hanteren ondermijnt de dominante opvatting van taal als een vastomlijnde code die eenduidige identiteitsposities symboliseert,⁵⁹ en schept tegelijkertijd ruimte voor de validering van een meer *tuupische* mengeling aan taalpraktijken en identiteiten. Een goed voorbeeld hiervan is het gedicht 'Un vrient' in onderstaande afbeelding geschreven door Klets als parodie op het bekende gedicht 'Vriend' van Toon Hermans uit 1983. Waar Hermans' gedicht begint met 'Je hebt iemand nodig' schrijft Klets 'Je hep eene nodig' en Hermans' dichtregel 'dan pas kun je zeggen:' verschijnt als 'dan pas keije zegge:'. Opvallend is de non-conformistische spelling onder invloed van het dialect (zie fragment 3) zoals de woordfinale t-deletie in *gerech* (regel 4) en *-sj* in *sypul* (regel 5) en *hep* en *vrient* uit het gesproken Nederlands.⁶⁰ Ook zien we in 'Un vrient' de benaming 'tuup' terug in de twee laatste regels. De parodie door talige hybriditeit wordt nog eens versterkt door een tekst over de praktijken van drugsdealers te reproduceren in de vorm van een ouderwetse tegelwijsheid. Het genre van de Oudhollandse tegeltekst, die eerder associaties oproept met de braafheid en conventionaliteit van vroeger dan met de stedelijke realiteit van vandaag, wordt hier abrupt en op ironische wijze doorbroken.

Tegeltjeswijsheid uit Heerlen. *Un Vrient* (juni 2015) geschreven door Klets (Wim Albrink) van Demi-Sec.

Bron: www.facebook.com/demi-sec.

59 Jaffe, 'Comic performance', 42.

60 In het Nederlands wordt een *-b* (heb) en *-d* (vriend) aan het eind van een woord altijd uitgesproken met respectievelijk een *-p* (hep) en *-t* (vrient).

Het is geen toeval dat de Getske Boys hun hybride taalgebruik – noch Nederlands, noch dialect – baseren op hoe in hun ogen de mijnwerkers vroeger spraken. Zij stellen dat hybride taalgebruik in de parodie uitdrukkelijk voor als lokaal, dus behorend tot het unieke en het eigene van Heerlen:

Het [optreden van de Getske Boys] is een persiflage op mensen uit de volksbuurt, uit de (koel)kolonie, die vrijgevochten van aard zijn, een grote bek maar een klein hartje hebben. Waar zij vandaan komen heersen de wetten van de straat. In Heerlen waren dat doorgaans de wijken aan de verkeerde kant van het spoor zoals dit in de volksmond genoemd werd. De taal die gesproken wordt is een combinatie van Nederlands met dialect, een taal met knoebelen, maar erg herkenbaar.⁶¹

Door aan situationeel gebonden stilistische praktijken te refereren en door een bepaalde woordkeus zoals in fragment (2) ‘sjhijten’, en in het gedicht ‘Un vriend’ ‘ut sjpul verkloppen’, ‘ze bek weet te houwe’, roepen de Getske Boys een specifieke masculiniteit op die men (waarschijnlijk) typerend vindt voor de lagere sociale klasse. Zij plaatsen deze sprekers specifiek in Heerlen-Noord waar vroeger de mijnwerkers woonden. Het sociale stigma dat ook vandaag de dag nog aan deze vroegere kolonies kleeft, is ook duidelijk uit de anonieme rapvideo die onder de titel ‘Shab Heerlen Noord 2009*’ op YouTube is geplaatst, die Heerlen-Noord neerzet als een ‘focking achterstandswijk, [ik] probeer het ook maar op de kaart te zetten. Heerlen-Noord niks meer en niks minder’.⁶² Als parodieën reproduceren de performances van de Getske Boys deze negatieve beeldvorming op ironische wijze en stellen zo het stigma ter discussie dat doorheen de geschiedenis is toegekend aan de sprekers van taalculturele hybriditeit en de plekken waar deze sprekers hun levens leiden. Tegelijkertijd bevestigen zij deze hybriditeit – ‘een taal met knoebelen, maar erg herkenbaar’ – juist als creatief medium voor lokale identificatie en zelfs, met een knipoog, als bron van tijdloze (tegel)wijsheid.

Hoewel de Getske Boys inwoners van Heerlen-Noord parodiëren met hybride taalgebruik tussen dialect en Nederlands, is van die hybriditeit niets te bespeuren in hun meer serieuze eerbetoon aan de mijnwerker uit 2011, getiteld ‘Da Koempelz van da COOL’.⁶³ Daarin gebruiken zij het Nederlands en het Heerlens dialect als eentalige codes; het Nederlands om het nummer op YouTube neer te zetten,

61 Zie <http://demisec.alaaflimburg.nl>, geraadpleegd 21 november 2013. Website is momenteel niet meer functioneel. Zie tevens Cornips en De Rooij, ‘Belonging through languagecultural practices’, 93-94.

62 Zie (tot 3:22 minuten) <https://www.youtube.com/watch?v=yFMqvKVtXM>, geraadpleegd 13 augustus 2018.

63 Zie <https://www.youtube.com/watch?v=u7a8gO2Bke0>, geraadpleegd 13 augustus 2018.

het dialect om in te rappen. Zowel het Nederlands als het Heerlens is volgens de normatieve ideologie nu goed gespeld, hoewel 'de 'z'-spelling in *koempelz* ('mijnwerkers') en 'bling-bling' (zie fragment 3) evenals het Engelse woord 'cool' voor 'koel' ('de mijn') verwijst naar het urbane, hippe Engels van het rap-genre waar de Getske Boys zich hier half serieus, half spottend invoegen. De YouTube clip verwijst duidelijk naar het verleden: voordat de rap begint horen we een ouderwetse filmprojector draaien en de inleidende tekst presenteert het nummer als een "tribute" aan ons mijn-verleden.' Fragment 3 presenteert enkele regels in dialect uit deze rap. Het Heerlens kent een 'sj'-klank in bijvoorbeeld 'sjtoakde' ('stookte') en versjtop ('verstop'). De knipoog naar het hippe Engels is ook in de dialecttekst terug te vinden in items als 'six-pack' en de spelling van 'preciez'. Deze dialectrap beantwoordt en doorbreekt de normen van het rapgenre en de daarbij horende hip-hop cultuur. Rappen is gewoonlijk een hybride talige praktijk, hetgeen we in 'Da Koempelz van da COOL' terugzien door het gebruik van gezongen en geschreven elementen uit het 'African American English' geassocieerd met rap en hip-hop en een element als 'da' geassocieerd met *urban slang*. Het doorbreekt dit genre omdat rap niet snel geassocieerd zal worden met 'puur' en 'zuiver' dialect. Het mixen van Engels met het lokale dialect is een actieve constructie waarin mondiale culturele performances zoals rap gelokaliseerd worden en nieuwe identificaties voortbrengen.⁶⁴ Door het elimineren van talige hybriditeit brengt 'Da Koempelz' paradoxaal genoeg dus een genre-hybriditeit tot stand die niet alleen kenmerkend is voor artistieke productie in de eigentijdse populaire cultuur, maar die ook het mijnverleden op nieuwe manieren aanwezig stelt in het heden.

Fragment (3)

In 2006 hebben de mannen van Demi-Sec een liedje opgenomen als eerbetoon aan het 'mijn'-verleden. Het is een rap-nummer over koempels in een moderne tijd, met veel bling-bling. Enjoy!

'Da Koempelz van da "COOL"', van Demi-Sec, Rap-nummer uit 2006. 'Tribute' aan ons mijn-verleden

Vier houwe vreuger-
Van-die-kachele heem,
die sjtoakde vier op

64 Alastair Pennycook, 'Global Englishes', in: Ruth Wodak, Barbara Johnstone en Paul Kerswill (ed.), *The SAGE handbook of sociolinguistics* (Londen 2011) 513-525, aldaar 518.

koale
 Die krooge vier
 nit van alling,
 die moste vier
 goa hoale
 Van-waal doezend
 meter in gen eëd
 doa zoot deë kroam
 versjtop,
 Mit piekel, hammer,
 boor en lamp.
 En-ing-koelpatsj
 op d'r kop
 Vier krepelde
 de mouwe op,
 doe wits wat ich bedoel
 mit proemtabak
 en vöal bling bling,
 Vier-woeëte
 'KOEMPELZ VAN DA COOL'
 Van da 'COOL',
 van da 'COOL',
 Vier-woeëte koempelz
 van da 'COOL',
 Van da 'COOL',
 van da 'COOL',
 Begrieps preciez wat ich
 bedoel

Een vergelijking tussen de teksten van 'Da Koempelz van da COOL' enerzijds en 'Un vrient' en de Facebookberichten anderzijds, illustreert de kracht van processen als taalkeuze en taalmenging. Een meer serieus tribuut aan de mijnwerkers vindt plaats in het 'pure' en 'zuivere' dialect van Heerlen, de parodie op de mijnwerkers en degenen die nu in de vroegere kolonies van toen woonden door hybride taalgebruik tussen dialect en Nederlands in dat men vroeger al opvatte als het 'uitbraken van Nederlands' en ook nu als onzuiver, en niet puur Nederlands en dialect. Dat hybride taalgebruik wordt in Heerlen en elders in Zuid-Limburg gepercipieerd als

iets lokaals en eigens.⁶⁵ Het risico van de parodie is dat deze het negatieve beeld waarop de humor gebaseerd is kan versterken, dus dat Heerlens Nederlands inderdaad onzuiver en ongewenst is. Het is daarom vaak zo dat hybride praktijken die van binnenuit de gemeenschap komen, gepresenteerd worden als ‘lachen om onszelf’.⁶⁶ Maar stereotypen kunnen daardoor ook gaan kleven aan de manieren van spreken en schrijven die geparodieerd worden, evenals de sprekers en schrijvers die verbeeld worden en de performers zelf, vooral als het publiek zo breed wordt dat het de lokale context niet voorhanden heeft.⁶⁷ In dat geval gaat de ironie verloren. Parodie, zo onderstreept ook Hutcheon, bestaat bij de gratie van een wankel evenwicht tussen de zender, de ontvanger en de context waarbinnen een taaluiting al dan niet als ironisch ‘leesbaar’ wordt. Wil een parodie succesvol zijn dan moeten er bepaalde ‘markers’ aanwezig zijn die de ‘meta-ironische’ functie kunnen vervullen het publiek alert te maken op de ironie.⁶⁸ In het geval van de Getske Boys wordt deze functie vervuld door carnavaleske humor, overdrijving én de ervaring van een gedeeld mijnverleden.

De Facebookberichten en de carnavaleske performances van Demi-Sec, ofwel de Getske Boys, construeren al met al een taalcultureel *tuup*, een Heerlenaar die ‘straattaal’ spreekt en typerend is voor de lagere sociale klasse, stereotype masculien gedrag vertoont en in Heerlen-Noord geplaatst wordt. Zij maken daarbij dankbaar gebruik van parodie en groteske overdrijving om plaatsgebonden identiteiten zowel met een knipoog als met een kritisch-ironische distantie te herwaarderen. De Getske Boys koppelen het label *tuup* expliciet aan de mijnwerker in de vroegere mijnkolonies, aan de ‘verkeerde’ kant van het spoor. Het genre van de rap versterkt de carnavaleske performances van het trio, gehoorzaamend aan dat genre door ‘urbaan’ en ‘hip’ Engels te gebruiken maar dat ook weer doorbrekend door het gebruik van ‘serieus’, ‘zuiver’ Heerlens dialect. Juist de parodie heeft effect door de hybride vormen waarvan dit genre zich bedient.⁶⁹ Het taalgebruik in de carnavaleske songs is noch Nederlands, noch dialect. Zij steken conventionele beelden van het mijnwerkersverleden in een nieuw jasje en wel in een nieuw genre (carnavaleske rap, liedjes en theatrale optredens, parodiërende teksten op Facebook). Op deze wijze bevragen en vernieuwen ze de herinneringen aan dat mijnverleden.

65 Cornips, *Syntactische variatie*; *idem*, *Heerlens Nederlands*.

66 Kathryn Woolard, ‘Playing against peripheralization’, in: Leonie Cornips en Vincent de Rooij (ed.), *The sociolinguistics of place and belonging. Perspectives from the margins* (Amsterdam 2018) 115-124, aldaar 123.

67 *Ibidem*.

68 Linda Hutcheon, *Irony’s edge. The theory and politics of irony* (Londen/New York 2005) 148.

69 Jaffe, ‘Comic performance’, 57.

Visuele hybriditeit: het mijnwerkerslichaam

Naast talige en theatrale performance is ook de visuele cultuur een domein waar het cultureel geheugen rond het mijnverleden kan worden bevraagd en veranderd. De Heerlense fotograaf Nicole Bolton stelt door middel van verhalende fotografie dit verleden op onverwachte wijze opnieuw aanwezig in het heden. Bolton maakte een portretfoto van Stephanie, die in een vroeger leven als Stefan werkzaam was in de Oranje-Nassaumijn I. Stephanie, die zich als kind al een meisje voelde, kwam pas op latere leeftijd uit de kast als transgender vrouw en woont inmiddels al jaren samen met Fons, die alleen bij gelegenheid als Esther door het leven gaat. Bolton ontmoette de twee in een café in Voerendaal en legde in een reeks intieme portretten het leven van dit opmerkelijke koppel vast.⁷⁰ Wat zij met haar foto's wilde laten zien, verwoordt de fotograaf als volgt:

Twee mensen waarvan er één permanent als vrouw leeft en de ander binnenshuis als man en buiten de deur als vrouw. We stoppen mensen graag in hokjes, maar zij passen nergens in. Stephanie heeft weleens gekscherend gezegd dat ze lesbisch zijn wanneer ze beiden als vrouw over straat gaan. Als je zo leeft dan moet je sterk in je schoenen staan. In ruimdenkende delen van ons land roept dat al vragen en soms negatieve reacties op. In het overwegend behoudende Zuid-Limburg, waar 'doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg' het credo is, leid je een geïsoleerd en soms zwaar bestaan. Maar ondanks dat zijn ze gelukkig en eindelijk na al die jaren zichzelf.⁷¹

Het boek dat Bolton samen met de schrijver Ad Fransen maakte is dus een eerbetoon aan twee mensen die na veel obstakels samen de vrijheid vonden om te worden wie ze waren.⁷² Maar tegelijkertijd laten de foto's zien hoe dit persoonlijke verhaal is ingeschreven in een lokale context waar normatieve ideeën over mannelijkheid en vrouwelijkheid hand in hand gaan met de geschiedenis van de mijnen.

70 Nicole Bolton en Ad Fransen, *Stephanie & Esther. Een sprookje uit de Limburgse heuvels in 57 foto's en 21 verhalen* (Heerlen 2017) niet gepagineerd. Verschillende foto's uit de serie zijn online te zien: <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/04/10/travestieduo-stefanie-esther-a1553973>, geraadpleegd 13 augustus 2018. Zie ook <https://nicolebolton.nl/>.

71 Zie <https://winq.nl/articles/226598/uit-de-kunst-stephanie-en-esther-raakten-alles-en-iedereen-kwijt-maar-vonden-elkaar/>, geraadpleegd 13 augustus 2018.

72 Ter gelegenheid van de boekpresentatie maakte de jonge filmmaker Yorn Heijnen uit Heerlen een korte documentaire over Stephanie en Esther die in januari 2018 vertoond werd tijdens het Limburg Filmfestival. De documentaire is tevens online te zien: <https://vimeo.com/221593483>.

Zij was een mijnwerker. Foto Nicole Bolton. Uit: Bolton en Fransen, Stephanie&Esther.

Het portret van Stephanie in mijnwerkerstenuw werd door Bolton geschoten in het Nederlands Mijnmuseum. Hoe de foto te interpreteren is, evenals de carnavaleske performances van de Getske Boys, is meerduidig. Het beeld refereert allereerst aan de persoonlijke geschiedenis van Stephanie die, in een poging zichzelf in het maatschappelijk gareel te persen, net als vader en grootvader ging werken in de mijnen, eerst in Oranje-Nassau, later – na in Nederland afgekeurd te zijn – in de Grube Anna te Alsdorf. Het kompetentue symboliseert in die zin niet alleen de sociale identiteit van de katholieke arbeidersklasse waarin Stephanie geboren werd, maar ook het keurslijf van mannelijkheid waarin Stephanie, die zich als Stefan bovendien genoodzaakt zag te trouwen en vader te worden, door haar omgeving werd gedwongen. Zelf zegt zij daarover:

Mia, mijn vrouw zaliger, had het slecht thuis, zij trok zich heel erg aan mij op. Maar ik wou eigenlijk geen verkering. Mijn moeder had ook al een keer gewaarschuwd: 'Stefan is geen jongen om te trouwen'. Dat zei ze ook omdat ze me niet graag het huis uit zag gaan. Thuis konden ze dat mijnwerkersloontje van mij goed gebruiken.⁷³

Tegelijkertijd roept het beeld, in al zijn ambiguïteit, de meer historische vraag op naar de aan- en afwezigheid van vrouwen in de mijn. In de Limburgse mijnen werkten vrouwen nooit ondergronds, dit in tegenstelling tot België waar in 1846 nog meer dan 15 procent van de mijnwerkers vrouw was.⁷⁴ Ondergrondse mijnarbeid was verboden voor vrouwen vanaf 1895, dus vóór de aanvang van grootschalige mijnbouw in Limburg.⁷⁵ Als er in de vroege twintigste eeuw al vrouwen in het mijnbedrijf werkten dan was dat bovengronds, maar uitsluitend in de Luikse en niet in de moderne Belgisch- en Nederlands-Limburgse mijnen die al veel langer als een mannenwereld werden gezien.⁷⁶ In het Duitse Rijnland kwam een verbod op ondergrondse vrouwenarbeid al in 1827 tot stand.⁷⁷ Daarbij ging het er niet zo zeer om vrouwen uit het ondergronds bedrijf weg te halen – de inzet van vrouwen in de mijnbouw was daar in de achttiende eeuw al sterk ingeperkt vanwege de groeiende invloed van de staat op de kolenwinning⁷⁸ – maar vooral om ze bovengronds uit de schachtmond of het schachtgebouw te verwijderen, waar ze sjouw- werk verrichtten en aan de ophaalmachines (hand-draaimolens) werkten.⁷⁹ De Rijnlandse praktijk domineerde ook aan de Nederlandse kant van de grens.

In Engeland werden vrouwen uit het ondergrondse mijnbedrijf geweerd met de Coalmines Regulation Act van 1842. Hoewel vrouwen daar eeuwenlang in de mijnen hadden gewerkt, zowel ondergronds als bovengronds, kwamen zij onder invloed van de opkomende Victoriaanse moraal in het centrum te staan van een verhit debat over arbeid en vrouwelijke seksualiteit.⁸⁰ De aanblik van vrouwen die

73 Bolton en Fransen, *Stephanie & Esther*, niet gepagineerd.

74 Leen Roels, *Het tekort. Studies over de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in het Luikse kolenbekken vanaf het einde van negentiende eeuw tot 1974* (Hilversum 2014) 79.

75 Karen Stuyck e.a., 'A geography of gender relations. Role patterns in the context of different regional industrial development', *Regional Studies* 42 (2008) 69-82, aldaar 78.

76 Willibrord Rutten, 'Buitenbeentjes. Nederlandse kompels in de Luikse kolenmijnen na de Tweede Wereldoorlog', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LVI* (2011) 3-53, aldaar 12.

77 Leen Roels, "'In Belgium, women do all the work". De arbeid van vrouwen in de Luikse mijnen, negentiende-begin twintigste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 1-2 (2008) 45-86, aldaar 48.

78 *Ibidem*.

79 B.P.A. Gales, *Delven en slepen. Steenkolenmijnbouw in Limburg: techniek, winning en markt gedurende de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2004) 161.

80 Anne McClintock, *Imperial leather. Race, gender and sexuality in the colonial contest* (New York/Londen

in broeken rondliepen en met grote pikhouwelen de aarde binnendrongen was in het Victoriaanse denken niet acceptabel en riep, niet in de laatste plaats vanwege de overschrijding van traditionele man-vrouw rollen, zelfs associaties op met seksuele perversie en raciale degeneratie.⁸¹ Hoewel publieke discussies rond mijnarbeid in Nederland en België minder nadrukkelijk in termen van gender en seksualiteit werden gevoerd, werden mijnwerkers bij uitstek gezien als ideale mannelijke arbeiders: ‘Mijnarbeid was een typische mannenzaak, en zeker het werk ondergronds werd door de aanwezigheid van gevaar, de benodigde fysieke kracht en de kameraadschap bij uitstek met “mannelijkheid” geassocieerd’.⁸² Dat de traditionele mannelijkheid van de mijnwerker berust op de sociale en symbolische marginalisering, of zelfs uitsluiting, van vrouwen en vrouwelijkheid maakt Bolton zichtbaar door in haar portret van Stephanie een vrouwelijke, zij het ambigue, gestalte te geven aan het door mannen gedomineerde mijnverleden. Tegelijkertijd trekt Stephanies eigen levensverhaal, en haar genderidentiteit, de historische aanname in twijfel dat de Limburgse mijnen uitsluitend door mannen zijn bewerkt. Niet iedereen die er naar conventionele maatstaven als een man uitziet is immers ook man. Het portret biedt aldus niet alleen de gelegenheid aan Stephanie, die inmiddels de 80 gepasseerd is, om haar eigen mijnverleden met ironische afstand te bekijken, maar ondervraagt ook de traditionele en normatieve opvatting van de mijnwerker als ‘het prototype van de mannelijke arbeider, een moedige, zelfs heldhaftige man, die een hard en fysiek zwaar beroep uitoefende dat van zeer groot belang was voor de natie’.⁸³ Deze opvatting is ook vandaag de dag nog dominant. Volgens Minten is de culturele verbeelding van mijnwerkers, in het bijzonder het mijnwerkerslichaam, ondanks de modernisering van het mijnbedrijf gedurende de twintigste eeuw in essentie hetzelfde gebleven: ‘De mijnwerker bleef onveranderd een lederen helm dragen, werkte met ontbloot bovenlijf en met pikhouweel’.⁸⁴ Het clichématige beeld van de magere maar gespierde mijnwerker die heldhaftig de kolenlagen te lijf gaat vindt zijn oorsprong weliswaar in de realistische schilder- en beeldhouwkunst van de late negentiende eeuw, maar leeft ondanks de grotere diversiteit aan beeldvorming die mettertijd is ontstaan, tot op heden voort in en als een dominante vorm van culturele herinnering.⁸⁵

1995) 114-115.

81 Ibidem, 116.

82 Ad Knotter, ‘Inleiding’, in: idem (ed.), *Mijnwerkers in Limburg*, 36-51, aldaar 47.

83 Hannelore Vandebroek, *Het geslacht van de arbeid. Opvattingen over vrouwenarbeid in Belgische katholieke intellectuele kringen (1945-1960)* (Leuven 2002) 221.

84 L. Minten, ‘Beeldvorming’, in: Bart Delbroek e.a. (ed.), *De koolputters. Geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers* (Zwolle 2006) 395-416, aldaar 398.

85 Ibidem.

Boltons portret van Stephanie doorbreekt deze beeldvorming, en de traditionele normen van mannelijkheid die ermee samengaan, door het conventioneel afgebeelde mijnwerkerslichaam op resolute wijze te parodiëren. Het beeld herhaalt enerzijds: Stephanie draagt een helm met mijnwerkerslamp, heeft zwarte vegen in het gezicht en draagt zware werkschoenen. Maar anderzijds verschilt de foto abrupt: Stephanie draagt een rok en heeft nepborsten – de ‘kipfiletjes’, zoals zij ze liefkozend noemt, die elke ochtend weer in de beha gaan⁸⁶ – en haar bovenlijf is bedekt met een sjaaltje en leren jas. In dit contrast ligt de parodie: de herhaling in en door de visuele performance legt de conventies bloot waarop het zogenaamde ‘origineel’ gebaseerd is. Hoewel Stephanie zichzelf omschrijft als een travestiet die zich ook als vrouw identificeert, heeft de travestie in deze foto geen betrekking op vrouwelijkheid maar op mannelijkheid. Stephanie verkleedt zich immers als mijnwerker, niet als vrouw. Door de performatieve aspecten van het conventionele mijnwerkerslichaam bloot te leggen suggereert de foto dat de mannelijkheid van de mijnwerker, hoe natuurlijk en vanzelfsprekend deze ook mag lijken, niet de oorzaak maar het effect is van de gecultiveerde poses waarin en waardoor deze visueel vorm krijgt. Mannelijkheid (of vrouwelijkheid) komt aldus naar voren niet als een inherente kwaliteit van bepaalde lichamen maar als onderdeel van een taalcultureel repertoire aan handelingen, gebaren, gedragingen en attributen waardoor lichamen en personen ‘leesbaar’ worden als mannelijk of vrouwelijk.

Als visuele performance bevraagt Boltons foto de vermeende natuurlijkheid van het mijnwerkerslichaam en maakt zichtbaar hoe de identiteit van dat lichaam sociaal-cultureel geconstrueerd is. Door de mannelijkheid van de mijnwerker op te voeren als een vorm van travestie suggereert het beeld dat deze mannelijkheid meer hybride of ambigu was dan de dominante beeldvorming doet vermoeden. Het zet traditionele percepties van het mijnwerkerslichaam in een nieuw daglicht door te laten zien dat de mannelijkheid – of de vrouwelijkheid – van dit lichaam niet vooraf gaat aan maar op relationele wijze gevormd wordt in en door de linguïstische en andere semiotische praktijken waarbinnen alle identiteit wordt aangemaakt.⁸⁷ Door het mijnverleden in te schrijven op een lichaam waar mannelijkheid en vrouwelijkheid elkaar voortdurend lijken te kruisen werpt Boltons foto een nieuw licht op dat verleden, terwijl het omgekeerd de culturele beeldvorming van de mijnwerker inzet om non-normatieve genderidentiteit in het Zuid-Limburg van vandaag zichtbaar te maken. De revitalisering die het beeld teweeg brengt

86 Zie <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/04/08/mijn-huurbaas-mijn-mantelzorgster-mijn-meisje-mijn-alles-7992133-a1553763>, geraadpleegd 13 augustus 2018.

87 Zie voor het laatste onder meer Mary Bucholtz en Kira Hall, ‘Identity and interaction. A sociocultural linguistic approach’, *Discourse Studies* 7 (2005) 585-614.

Tuup Clothing uit Heerlen, een lifestyle merk dat haar roots eert. Bron: www.tuupclothing.com.

werkt aldus twee kanten op: door conventionele beelden te herhalen met een kritisch verschil, dat wil zeggen op ironische en parodiërende wijze, wordt zowel het heden (transgender zichtbaarheid) als het verleden (beeldvorming van de mijnwerkers) hernieuwd.

Materiële cultuur en commodificering

Dat de taalculturele en visuele performances in Heerlen naar elkaar verwijzen (intertekstualiteit) en gemeenschapsvormend zijn, blijkt uit hun ontmoeting in evenementen als *Cultura Nova 2017* waar de foto van Nicole Bolton als ansichtkaart te vinden was naast een bierviltje met de vijfde strofe uit het gedicht 'hoe te heerlen' van Merlijn Huntjens als opdruk en waar de Getske Boys en eerste auteur eveneens optraden.

De performances van de Getske Boys/Demi-Sec zijn uitgebreid op YouTube en Facebook te vinden waardoor live uitvoeringen ook na afloop ervan bekeken en becommentarieerd kunnen worden. De *tuup* als aanduiding van een huidige Heerlenaar is bovendien opgepikt door twee jonge ondernemers, Vincent en Nathalie, die een kledingbedrijf genaamd TUUP Clothing gestart zijn waar de kleding digitaal te bestellen en fysiek te kopen is evenals hebbedingetjes met *tuup* erop. Op hun

website is te lezen: ‘TUUP Clothing vindt haar oorsprong in de straten van Zuid-Limburg. TUUP is een lifestyle merk dat haar roots eert. We zijn trots op waar we vandaan komen. Ook na de sluiting van de mijnen. Ook na de jaren ’90 waar de junks de straten regeerden. Een streek met extreme sports, murals & urban culture. Een rauwe streek die opklimt naar nieuwe tijden. Het is de streek van de tuup’.⁸⁸

Deze tuup gadgets, evenals Boltons ansichtkaart, het bierviltje en de aanklikbare optredens van de Getske Boys op YouTube laten zien dat de taalculturele en visuele performances die het mijnverleden in Heerlen herhalen en veranderen ook zelf getransformeerd worden tot materiële producten, voorwerpen die bekeken, bekritiseerd, geruild, verzameld en gekocht kunnen worden. Deze voorwerpen zijn nieuwe creaties, ook door hun marktrelaties, die op zullen gaan in de collectieve culturele herinnering aan het mijnverleden in Heerlen. Net als taalculturele en visuele performances zijn deze voorwerpen belangrijk omdat zij in perifere regio’s zoals Limburg een materiële uitdrukking geven aan bewustzijn van het eigene en een middel zijn om commentaar te leveren op dominante nationale sociale en politieke verhoudingen.⁸⁹

Conclusie

Heerlen heeft als centrum van de voormalige Oostelijke Mijnstreek ingrijpende economische, demografische, politieke, landschappelijke, sociaal-culturele en talige veranderingen ondergaan die door diverse generaties inwoners als stressvol beleefd zijn. Zulke perioden vormen volgens Wallace noodzakelijke ingrediënten voor een potentieel revitaliseringsproces waarin (groepen) individuen een nieuwe en meer bevredigende cultuur proberen te construeren. Talloze huidige taalculturele en visuele performances in Heerlen zijn voorbeelden van culturele herinneringen aan dit mijnverleden die deze opnieuw vorm en inhoud geven. In dit artikel hebben wij enkele van deze voorbeelden besproken om te laten zien dat de revitalisering van het mijnverleden in Heerlen mede tot stand komt in en door een verscheidenheid aan taalculturele praktijken die individuele en collectieve herinneringen ‘van onderaf’ opnieuw actualiseren. Bovendien is duidelijk geworden dat parodie en hybriditeit in deze context veelvuldig worden ingezet als middel om dominante perspectieven op het mijnverleden als cultureel erfgoed te betwisten en het collectieve geheugen van Heerlen, en de sociale en culturele identiteiten die daarmee gepaard gaan, op nieuwe manieren te articuleren.

88 Zie <https://www.tuupclothing.com/c-3609196/over-tuup/>, geraadpleegd 13 augustus 2018.

89 Zie ook Leonie Cornips en Vincent de Rooij (ed.), *The sociolinguistics of place and belonging. Perspectives from the margins* (Amsterdam 2018).

Aan de hand van de parodiërende taalculturele performances van de Getske Boys, ook bekend als het Heerlense trio Demi-Sec, hebben we laten zien hoe dominante en gangbare herinneringen aan het mijnverleden bevraagd kunnen worden door te zingen en te schrijven in hybride talige vormen – het taalgebruik in hun carnavaleske songs is noch Nederlands, noch dialect – en door genre-conventies te vermengen. Daarnaast hebben we het potentieel verkend van de beeldende kunst en cultuur om het mijnverleden van Heerlen te actualiseren in nieuwe vormen van culturele herinnering. We hebben aangetoond hoe de Heerlense fotograaf Nicole Bolton normatieve ideeën over het mijnwerkerslichaam doorbreekt door het te parodiëren in haar verhalend portret van voormalig mijnwerker Stephanie. Als creatieve herhaling van een ‘origineel’ dat zelf ook de imitatie van een norm blijkt te zijn, legt Boltons foto de sociaal-culturele constructie van mannelijke en vrouwelijke identiteiten bloot. Tegelijkertijd stelt de foto de historische afwezigheid van vrouwen in het ondergrondse mijnbedrijf ter discussie via een visuele performance van transgender identiteit. Tot slot hebben we laten zien dat taalculturele en visuele performances van plaatsgebonden identiteiten en herinneringen ook zelf getransformeerd worden tot alledaagse materiële voorwerpen die het collectieve cultureel geheugen van Heerlen verrijken en vernieuwen.

Revitalisering hebben wij in dit artikel beschouwd als een specifieke vorm van cultuurverandering en creatieve transformatie – ‘a special kind of culture change phenomenon’, in de woorden van Wallace – waarin sociaal-maatschappelijke en culturele processen naadloos in elkaar overlopen.⁹⁰ De hier besproken cultuuruitingen zijn dus niet louter het gevolg van Heerlens sociale en stedelijke vernieuwing, noch nemen zij de herbeleving en actualisering van het mijnverleden simpelweg op sleeptouw. Het punt is eerder dat revitalisering als zodanig pas mogelijk wordt door concrete taalculturele praktijken en performances die hun beslag krijgen in een verscheidenheid aan mondelinge, schriftelijke, visuele en digitale media die elkaar bovendien regelmatig kruisen. Het is precies in dit soort creatieve ontmoetingen tussen het heden en het verleden dat we de mogelijkheid kunnen situeren om individuele en collectieve herinneringen aan het mijnverleden te revitaliseren en nieuwe cultuurvormen te realiseren.

90 Wallace, ‘Revitalization movements’, 265.

OVER DE AUTEURS

Lic. Ludo Bettens (°1964) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Luik. Hij is directeur van het Institut d'histoire ouvrière, économique et sociale (IHOES) te Seraing (B.). Zijn onderzoek gaat over de sociale geschiedenis en politieke cultuur, in het bijzonder de cultuurgeschiedenis van de vakbeweging en het pacifisme in België in de negentiende en twintigste eeuw. Hij publiceerde daarover in onder andere *À la conquête de nos droits. Une histoire plurielle des luttes en Belgique* (2015). Hij is bestuurslid van de Belgische Vereniging voor Nieuwste Geschiedenis.
ludo.bettens@ihoes.be

Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld (°1962) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde in 1993 cum laude aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570*. Sinds 1999 is hij bijzonder hoogleraar Cultuur in Brabant aan Tilburg University, waar hij zich bezighoudt met onderzoek, onderwijs en maatschappelijke dienstverlening op het gebied van regionale geschiedenis, erfgoed en identiteit, en *public history*. Tevens is hij universitair hoofddocent middeleeuwse en cultuur- en maatschappijgeschiedenis.
a.j.a.bijsterveld@tilburguniversity.edu

Prof. dr. Leonie Cornips (°1960) studeerde Nederlandse taalkunde aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde in 1994 aan die universiteit op *Syntactische variatie in het algemeen*

Nederlands van Heerlen. Zij is senior-onderzoeker sociolinguïstiek aan het Meertens Instituut (KNAW) in Amsterdam en hoogleraar taalcultuur in Limburg aan de Universiteit Maastricht. Zij doet onderzoek naar de constructie van lokale identiteit door talige praktijken in Limburg. Meer taalkundig van aard zijn haar onderzoeken naar de eerste en tweede taalverwervingsprocessen van het Nederlands bij jonge kinderen, het ontstaan van nieuwe Nederlandse variëteiten zoals het Marokkaans- of Turks-Nederlands in de Randstad.
leonie.cornips@maastrichtuniversity.nl

Dr. Bart Delbroek (°1980) voltooide drie masterstudies, alle aan de Vrije Universiteit Brussel: geschiedenis, internationaal en Europees recht, en archivaliek. In 2011 promoveerde hij aan de Vrije Universiteit Brussel op een studie getiteld 'In de put'. *De dagelijkse werking van de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in Belgisch-Limburg (1900-1996)*. Hij is informatie-beheerder bij het (Vlaams) Agentschap Onroerend Erfgoed te Brussel.
bartdelbroek@hotmail.com

Dr. Eduard Dormans (°1955) studeerde in 1979 af in de algemene economie aan de Universiteit van Tilburg (cum laude). Van 1976 tot 1979 was hij (part-time) verbonden aan de vakgroep economische geschiedenis, waar hij een bibliografie samenstelde van bedrijfs-geschiedenissen, en archiefonderzoek deed naar materiaal over de openbare financiën van de Republiek. In 1991 promoveerde hij in Tilburg op een studie getiteld *Het tekort. Staatsschuld in de tijd der*

Republiek. Van 1981 tot 2014 was hij als econoom in het bedrijfsleven werkzaam. Tegenwoordig is hij research fellow van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en doet onderzoek naar de fiscale geschiedenis van de Landen van Overmaze.

villasaudades@xs4all.nl

Dr. Eric Geerkens (°1965) studeerde geschiedenis en economie aan de Universiteit van Luik. Hij is aldaar gepromoveerd in 2002 op *La rationalisation dans l'industrie belge de l'Entre-deux-guerres* (summa cum laude). Hij was tot 2010 hoofd van de bibliotheek Léon Graulich van de Universiteit Luik, waarna hij zijn loopbaan voortzette bij dezelfde universiteit als docent economische en sociale geschiedenis. Het zwaartepunt van zijn onderzoek is tegenwoordig de geschiedenis van bedrijfsongevallen en beroepsziekten. Hij zit in het leescomité van het Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis en is, samen met Morgane Labbé, hoofdredacteur van *Histoire & Mesure*.
e.geerkens@ulg.ac.be

Dr. Maurice Heemels (°1971) studeerde geschiedenis aan de Hogeschool Katholieke Leergangen Sittard en de Katholieke Universiteit Nijmegen. In 2016 promoveerde hij aan de Universiteit Maastricht bij prof. Ad Knotter op een studie getiteld 'Op den akker des doods, waar allen gelijk worden...' *Begraafcultuur in Roermond, 1870-1940*. Hij is team-coördinator mens-en-maatschappijvakken bij Fontys Lerarenopleiding Sittard.
m.heemels@fontys.nl

Dr. Louis van den Hengel (°1978) studeerde klassieke talen en archeologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Daarnaast specialiseerde hij zich in de genderstudies en feministische theorie. In 2009 promoveerde hij aan de Radboud Universiteit op de studie *Imago: Romeinse keizerbeelden en de belichaming van gender* (cum laude). Sinds 2010 is hij verbonden aan de Universiteit Maastricht waar hij zich bezighoudt met onderwijs en onderzoek op het snijvlak van de gender- en cultuurwetenschappen. Zijn onderzoek gaat over lichamelijkeheid in de hedendaagse performancekunst en richt zich onder andere op het werk van de Servische kunstenaar Marina Abramovic.
l.vandenhengel@maastrichtuniversity.nl

Prof. dr. J.A. (Hans) Mol (°1954) studeerde middeleeuwse geschiedenis en historische geografie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. In 1991 promoveerde hij aan dezelfde universiteit op *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (cum laude). Hij is sinds 1986 als wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan de Fryske Akademy in Leeuwarden. In 2003 werd hij aan de Universiteit van Leiden benoemd tot bijzonder hoogleraar 'Geschiedenis van de Friese landen in de Middeleeuwen'. Hij is co-editor van *The Medieval Low Countries. An Annual Review* en projectleider van het digitaliseringsprogramma HISGIS.nl.
hmol@fryske-akademy.nl

Dr. Joke Mooij (°1957) studeerde economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Groningen en promoveerde in 1988 aan de Katholieke Universiteit Brabant op een studie getiteld *Instrumenten, wetenschap en samenleving. Geschiedenis van de instrumentenfabricage en -handel in Nederland, 1840-1940*. Van 1988 tot medio 2007 was zij historicus bij de Nederlandsche Bank. In 2007 stapte zij over naar Rabobank Nederland, waar zij sindsdien bedrijfshistoricus is. Haar meer recente publicaties betreffen onderwerpen uit de bancaire, coöperatieve en bedrijfsgeschiedenis.
joke.mooij@rabobank.nl

Dr. Leen Roels (°1981) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en vrouwenstudies aan de Universiteit Antwerpen. In 2014 promoveerde zij aan de Universiteit Maastricht bij prof. Ad Knotter op een studie getiteld *Het tekort. Studies over de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in het Luikse kolenbekken vanaf het einde van de negentiende eeuw tot 1974*. Na een aanstelling bij Etil BV, waar ze onderzoek deed naar de sociale en economische effecten van de mijnsluitingen in internationaal perspectief, en een periode als medewerker bij het Discovery Center Continium werd ze in 2012 inhoudelijk coördinator voor Erfgoedcel Mijn-Erfgoed in de Mijnstreek van Belgisch-Limburg.
leen@mijnerfgoed.be

Drs. Annet Schoot Uiterkamp (°1950) studeerde geschiedenis in Nijmegen en volgde de opleiding tot wetenschappelijk bibliothecaris aan de Universiteit van Amsterdam. Na een loopbaan als bibliothecaris, onder andere aan de Jan van Eyck Academie in Maastricht, is zij sinds haar pensionering in 2015 als research fellow verbonden aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Zij doet promotieonderzoek naar de tewerkstelling van politieke delinquenten in de Limburgse mijnen, onder supervisie van prof. Ad Knotter. De eerste resultaten verschenen in 2017 in het *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*. Eerder publiceerde zij onder meer over ‘Herkomst, gezindte en beroep van SDAP-leden in Maastricht’ (met Jos Perry).
annet.perry@home.nl

informatiesystemen op lokaal en regionaal historisch onderzoek.
t.vanvugt@home.nl

Dr. Thijs van Vugt (°1950) studeerde geschiedenis en aardrijkskunde aan de lerarenopleiding in Tilburg en de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij promoveerde in 2015 bij prof. Ad Knotter aan de Universiteit van Maastricht op *Een arbeidersbuurt onder de rook van ‘De Sphinx’. Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis van het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, 1829-1904*. Na een carrière in het voortgezet onderwijs en bij Fontys Lerarenopleiding Sittard is hij sinds zijn pensionering actief als research fellow aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, waar hij zich wijdt aan de toepassing van digitale geografische

---

COLOFON

©2018 WBooks/Sociaal
Historisch Centrum voor
Limburg

Kopijverzorging:

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Fotoreproductie:

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie:

DOORLORI, Lori Lenssinck

CiP-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg. - Dl. 4 (1959) - _ -

Zwolle/Maastricht: WBooks/Sociaal Historisch
Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek LXIII-2018/ onder red. van W.J.M.J. Rutten

Siso limb 939 UDC 949-294(058) NUGI 641

Trefw. Limburg; sociaal-economische geschiedenis;
jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form,
by print, photoprint, microfilm, or any other means,
without written permission from the publishers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de
illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen.
Degenen die desondanks menen rechten te kunnen
doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

In het jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg worden wetenschappelijke artikelen opgenomen over de geschiedenis van Limburg in samenhang met de omliggende gebieden in België en Duitsland. De positie van Limburg als grensregio staat daarbij centraal. Er is vooral aandacht voor sociaaleconomische en sociaalculturele ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw, maar uitstapjes naar eerdere perioden komen ook voor.

In jaarboek 2018 staan onder meer bijdragen over de Maastrichtse stadsfinanciën in de zeventiende en achttiende eeuw, over een Roermondse damesvereniging rond 1900, over de Luikse naoorlogse communist Théo Dejace, en over taalcultuur in Heerlen.

De artikelen zijn geschreven door onderzoekers afkomstig uit het netwerk van prof. dr. Ad Knotter, directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, die in 2018 met emeritaat gaat.

provincie limburg

 Maastricht University

WWW.WBOOKS.COM